

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1991

941/949

119910060,3

COBISS •

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

leto 1991 3 letnik 45

ZČ, Ljubljana, 45, 1991, številka 3, strani 355–514 in XI–XIV

UDC 949.712(05) UDK
YU ISSN 0350-5774

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. 8. 1991.

Izdajateljski svet: Dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, Samo Kristen, dr. Vasilij Melik, dr. Darja Mihelič, dr. Janko Pleterški, Janez Stergar, Prvenka Turk

Prevodi: Madita Šetinc (nemščina), Lidija Berden (angleščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Upravnica revije: Majda Čuden

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 150 001, int. 210

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 360 din, za društvene člane 240 din, za društvene člane-upokoјence 180 din, za društvene člane-študente 120 din
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 120 din

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana, september 1991

Naklada: 1900 izvodov

Po mnenju Republiškega sekretariata za kulturo št. 415-294/91 av z dne 23. 4. 1991 je Zgodovinski časopis oproščen davka od prometa proizvodov.

KAZALO — CONTENTS

RAZPRAVE — STUDIES

Janez Rotar, Najstarejši domači zapis imena dežele kranjske The Oldest Written Record of the Name »dežela kranjska« (Province of Carniola)	357—361
Vladimir Pogačnik, Nodierovi pogledi na jezike Ilirije Nodier's Views on the Languages of Iliria	363—368
Ernst Bruckmüller, Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva New Researches on the History of Austrian Bourgeoisie	369—391
Olga Janša-Zorn, Historično društvo za Kranjsko (2. del) Historical Society for Carniola (Part 2)	393—410
Andrej Studen, Stanovanjska kultura nekaterih ljubljanskih ulic 1910 Housing Culture of Some Streets in Ljubljana in 1910	411—427
Petra Svobljšak, Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno Slovene refugees in Italy during the World War I	429—444
James D. Young, Nacionalno vprašanje, škotska zgodovina in socializem The National Question, Scottish History and Socialism	445—449
France Kresal, Delavski zaupniki Trade Union Organizers	451—460
Damijan Guštin, Vloga in pomen oborožene sile v narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem Role and Significance of the Armed Forces in Slovenia in 1941—1945	461—478

ZAPISI — NOTES

Marko Kambič, Prof. dr. Vladimir Murko kot zgodovinar Prof. Dr. Vladimir Murko as a Historian	479—488
--	---------

JUBILEJI — ANNIVERSARIES

Ob osemdesetletnici Janeza Kramarja (Ferdo Gestrin) Janez Kramar — Octogenarian	489—490
--	---------

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE — CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

Simpozij Jezuiti na Slovenskem (Vinko Rajšp) Symposium »Jesuits in Slovenia«	491—492
Simpozij o praznovanju prvega maja — Festa del lavoro (Franc Rozman) Symposium on Celebrating of the May 1 st	492—493

OCENE IN POROČILA — REVIEWS AND REPORTS

Rüdiger vom Bruch, Rainer A. Müller, Historikerlexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert (Franc Rozman)	495
Perry Anderson, Prehodi iz antike v fevdalizem (Ludvik Čarni)	495—497
Maria Luisa Rizzatti, Leonardo (Sandi Sitar)	497
Jože Pogačnik, Starejše slovensko slovstvo (Igor Grdina)	497—499
Vasko Simoniti, Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju (Ignacij Voje)	499—502

Adelslexikon des österreichischen Kaisertums 1804—1918 (Božo Otorepec)	502—504
Karl Hasel, Forstgeschichte. Ein Grundriss für Studium und Praxis (Jože Maček)	504—506
Rolf Peter Sieferle, Der unterirdische Wald. Energiekrise und Industrielle Revolution (Jože Maček)	506—507
»Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück«. Frauen an der Universität Wien (ab 1897) (Vasilij Melik)	507—508
Les nationalités de l'Autriche-Hongrie et la paix de 1918—1919 (Vasilij Melik)	509—510
Dragana Gnjatović, Stari državni dugovi (Žarko Lazarevič)	510—512
Boris Kuret, Boršt (Boris Gombač)	512—513
Mario Meneghini, Piero Pisenti (Branko Marušič)	513
Charles S. Liebman, Steven M. Cohen, Two Worlds of Judaism (Marjeta Čampa)	513—514

IZVLEČKI — ABSTRACTS

Izvečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 45, 1991, 2 in 3 . . .	XI—XIV
Abstracts from Papers and Articles in Historical Review 45, 1991, 2 and 3	

Janez Rotar

NAJSTAREJŠI DOMAČI ZAPIS IMENA DEŽELE KRANJSKE

Hrvaški glagoljaš pop Martinac z Grobnika je po bitki med hrvaško in turško vojsko na Krbavskem polju leta 1493 prvi opisal ta dogodek, ki je ostal v hrvaški zgodovini globoka travmatična zarez in ki ga je leposlovje zlasti v 19. stoletju nekajkrat obdelalo. Martinčev opis poraza krščanske vojske se je ohranil kot sestavni del obsežnega kodeksa, imenovanega II. novljanski brevijar, nastalega leta 1495, shranjen pa je bil v župnijskem arhivu v Novem Vinodolskem.¹ V opisu bitke je pop Martinac zapisal lepo število osebnih imen in vrsto zanimivih, avtentičnih toponimov, tako da je spis tudi v tem pogledu prava mala zakladnica. Pisec je bil več starocerkvenoslovanskega jezika, v katerega kot temeljnega vključuje izrazne in oblikoslovne prvine žive čakavske govornice. Besedilo je pisano v oglati, enakomerni in nekoliko osebno stilizirani glagolici, prevladujoči hrvaški pisavi teh stoletij.

Na foliji 267, drugi stolpec (f 267 b), je pisec v opisu tragičnega poraza segel tudi v širšo prostorsko sosesčino. V stavkih, prezetih s sočutjem do ljudstva, pobitega v boju ali ugrabljenega in odvedenega v sužnost, je Martinac zapisal tudi ime »dežele kranjske«. Odlomek Martinčevega opisa, prečrkovan v današnje pisavo, se glasi:

I priobizden misliju vsagda bih za rati velike i nemirija, jaže priključise se v vrmena naša, juže dvigoše Turci sući od iščediya Zmaila, sina Agari rabinje, Avramlje, proti vsej vseljenej zemalji. I obujmši vsu Grčiju i Bulgariju, Bosnu i Rabaniju, nalegoše na jazik hrvatski, posilajući zastupi velike; vojvode silne tvorahu brani mnogije s plkom krstjanskim, pobijajući se na poljih i na pasih i na brodih vod. Tčgda že robljahu vse zemlje hrvatske i slovinske do Save i Drave daže do Gore Zaprte, vse že dežele kran'ske daže do mora, robeće i harajuće, i domi božije paleće ognjem i oltari gospodnje razdrušujuće, prestarih že izbijajuće oružijem, junoti že, devi i vdovi, daže i kvekajućija čeda, plk božji, pelajuće v tuze usilija svezani sući železom, prodajući je na tržiščih svojih, jako že skotu običaj jest. I ošće izide baša Rumanije i Vrhbosn'ja i porobiv Posavje pade pod Modrušu. I poče rvati Modrušu, požga že ognjem burge okrstnije i kloštri ošće i crikve gospodnje. Tagda že gospoda hrvatska i bani hrvatski dvigoše vojsku protivu jim, boj zastupni v polji velikem Krbavskom. I tu boriše se braniju velijeju. Tagda že pobeždena bisi čest krstjanska, tčgda že uhtiše bana hrvatskoga, ošće živuća, tagda že ubiše knezu Ivana Frankopana, tčgda otpeljaše knezu Mikulu Frankopana, tčgda že ubiše bana jajačkoga. Tagda že padoše krepci vitezi i boritelji slavni v premoženiji jih veri Hristovi /.../ I bisi skrb velija na vseh živućih v stranah sih, jaka že nest bila ot vremene Tatarov i Gotov i Atele nečistivih Let gospodnjih 1493.

Od povednih enot gornjega odlomka se je treba ustaviti vsaj pri naslednjih: »Turci nalegoše na jazik hrvatski.« Pop Martinac je sicer zapisal označujoči sintagmi bani hrvatski, gospoda hrvatska, ni pa v njegovem spisu imena narod, ki kot pojem v pomenu *vulgus*, *plebs*, a še manj *natio* ni obstajal. Na to opozarja tudi raba starega sinonima plk, plk krstjanski, plk B(o)žii, kar je v današnji hrvaščini puk, ljudstvo. Hrvaški pisec konec 15. stoletja pojmuje jezik ljudstva kot prvi znak entitete, prvi znak etnične pripadnosti in samosvojesti. Martinčeva poved »Turci nalegoše na jazik hrvatski« pomeni isto kot »Turki so pregazili hrvaško ljudstvo«, deželo Hrvatov.

¹ Prim. II. Novljanski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis iz 1495. Zupni arhiv Novi Vinodolski. Fototipsko izdaje. Uvod, bibliografija. Marija Pantelić, Anica Nazor. Staroslavenski institut »Svetožar Ritig«, Zagreb 1977.

² Podatek o tem je prvič naveden v knjigi Trubar in južni Slovani, vendar brez podrobnejšega prikaza sobesedja; prim.: J. Rotar, Trubar in južni Slovani, Ljubljana 1988, 208–210; isti, Die Nationwerdung der Slowenen und die Reformation. Dr. R. Trofenik, München 1991, 28–29.

Táko izrazito pojmovanje lastnega jezika in njegove signifikativnosti (kakor bi temu dejali danes), pravzaprav identifikacije po jeziku, je pri popu Martincu povezano z okoliščino, da gre za vzajemno materinščino, jezik pisca in ljudstva. Pisec je občutenjsko vezan tako na ljudstvo kot hkrati tudi na njegov jezik, saj je to tudi njegov jezik. Ta osebna občutenjska zveza označuje sploh celotno naravo Martinčevega spisa o Krbavski bitki, naj gre za strahovite poboje in nasilja nad ljudmi in njihovo opisovanje, naj gre za opisovanje usode zaslužjenih in v sužnost odpeljanih. Tak notranji odnos se izraža tudi v naštevanju hrvaških velikašev in njihovih usod, a tudi navajanje toponimov, imen krajev in dežel ter njihovo povezovanje s pojmom jezik hrvatski, je središče, pravzaprav imenovalac vsega spisa, razločujoč s tem lastno pripadnost od drugačne. Lastni jezik in jezik ljudstva kot materinščina, ta zavest je v razmeroma kratkem Martinčevem spisu izpričana tako jasno, da jo lahko primerjamo s podobno zavestjo, podobno predanostjo lastnemu ljudstvu in jeziku, izpričano pol stoletja kasneje pri Primožu Trubarju. Tudi Trubar čuti in spoznava, da je jezik osnovna pripadnostna določnica, ki povezuje ozaveščenega posameznika in ljudstvo. Ker pri Trubarju lahko spremljamo potek tega odnosa polna tri desetletja prek številnih zapisanih izjav, ob čemer je zlasti pomembna njegova misel stalnica, da njegovo ljudstvo govori in razume samo ta jezik in da je ta jezik samo njegova last, torej ljudstva, živečega v velikokrat pri njem naštetih slovenskih deželah, moremo govoriti o specifičnem procesu, ki izraža posamezne stopnje razvijajoče se Trubarjeve uzaveščenosti. Najzgodnejša je gotovo tista, ko govori o svojem jeziku, kakor se govori v rodni Raščici. Njej sledi sintagma, ki ta jezik označuje kot »navadni kmečki jezik«, nato pa se povzpne do pojma »deželni jezik« (Landsprach). Prek teh oznak, čustveno in tudi socialno pripadnostno označujočih, Trubarjev jezik in jezik njegovih »ljubih Slovencev«, proces vodi k izrazu, ki bi imel terminološko vrednost — materinski jezik. Tega izraza pa Trubar, ki sicer navaja tudi ljudsko ime svojega jezika, »slovenščina«, še ne zapiše. Pač pa ga v slovenskem tiskanem besedilu prvič zasledimo pri Trubarjevem učencu Andreju Savincu. Ko je po Trubarjevi smrti za tisk pripravil Trubarjev prevod Lutrove Hišne postile in je zanj leta 1595 napisal slovenski predgovor, je v njem zapisal tudi termin »materni jezik«, in sicer kot kalkirani prevod nemškega izraza »Muttersprach«.³

V kratkem besedilu popa Martinca sicer ne moremo slediti takemu procesu zavesti o lastnem jeziku, očitno pa je naznačena prva stopnja prav v sintagmi »Turci nalegoše na jazik hrvatski«, v kateri je zajeta antropološka in ožja narodnoprivladnostna razsežnost materinščine. Marko Marulić kot avtor prvega hrvaškega umetnega epa Judita (1521) v predgovoru govori o hrvatskem jeziku v smislu materinščine, a ta humanistično izobraženi pisec hrvaških in latinskih del izraza materinski jezik ne pozna oziroma ne zapiše.

Tudi glede obžalovanja usode ljudstva spričo turškega nasilja, poudarjenega v Martinčevem spisu, in pa glede Trubarjevega sočustvovanja z usodo slovenskega ljudstva spričo turškega nasilja, je mogoče odkrivati isti skupni imenovalac — piščevo pripadnost ljudstvu, izpostavljenemu zlu in nasilju. Pri Trubarju je jasno izražena tudi skrb, da bi v sužnost odvedeni ne pozabili svoje vere in svojega jezika, pri čemer bi jim bile knjige v oporo. Splošno znani temi, zadevajoči turško nasilje nad odvedenimi in v sužnost prodanimi, so izpovedovali tudi posamezni letaki, nakazujoči usodo ugrabljenih. Nikakor ni presenetljivo, da Benedikt Kuripešič v svojem popisu poti v Carigrad iz leta 1530 podobno osebno prizadeto poroča o usodi ljudi, ki jih Turki vodijo v sužnost.⁴ Trubar je v tem gotovo zajel najširša področja tostran črte, imenovane *antemurale christianitatis*, ko je večkrat zapisoval sporočila, kakršno je tudi v ob-

³ Prav tam, 276—278; Die Nationwerdung, 73—74.

⁴ B. Kuripešič, Itinerarium, das ist Wegrays Kün. May. potschafft gen Constantinopel zum dem Türkischen Keiser Soleyman Anno XXX. Wien 1531, ponatis Bochum 1983.

širnem posvetilu kralju Maksimilijanu prvega dela glagolskega Novega testamenta leta 1562: »To ubogo ljudstvo na Kranjskem in na Krasu napadajo kakor Hrvate in Bezjake večkrat v letu Turki in martolozi.«⁵

Za pripadnostno zavest, temelječo na skupnem ljudskem jeziku, materinščini, je že pri Trubarju očitno, da se ne ozira na deželne razmejitve, ampak jih premaguje prav zavest o skupnem jeziku. Trubar je v tem pogledu dal naravnost arhetipsko potrditev, zajeto v deželno-narečni paradigmi, zapisani in objavljeni v slovenskem predgovoru Evangeliju sv. Matevža leta 1555. Nastala je kot posnetek jezikovnega stanja, kakor ga je spoznal in doumel jezikovno in jezikoslovno dojemljivi slovenski reformator. Podoben elementarni posluš je pol stoletja pred Trubarjem izpričal pop Martinac v opisu Krbavske bitke. Tu »jazik hrvatski« pojmuje kot najvišjo prvine, najbolj prepoznavno lastnost, ki poleg verske pripadnosti in hkrati z njo, izražajočo se v tem jeziku z delovanjem hrvaških glagoljašev, povezuje ljudstvo prek deželnih razmejitev in tudi prek stanovskih razlik: pl'k hršstjanski, gospodo hrvatsko in bane hrvatske.

Martinčev stavek »Tčgda že roblahu vse z(e)mle hrvatske i slovinske do Save i Drave, daže do Goré Zaprčte, vse že dežele kran'ske daže do mora robeče i harajuče«, je v zgodovinskem pogledu vsekakor središčnega pomena. In kakor izstopa Martinčevo razločevanje med imenoma »zemlje Hrvatske i Slovin'ske«, ki na severu prve zamejuje Sava, druge pa Drava,⁶ je hkrati tudi očitno, da sta imeni v pridevniški obliki,⁷ povezani z imenom zemlja, in da sta tako oblikovani sintagmi povezani in sta dela celote, k čemur pripomore tudi Martinčevo razločevanje med pojmom dežela in zemlja, ki sta rabljena tu v toponimno poimenovanjski zvezi. Dežele so onkraj »Gore zaprte« (Claudius Mons) in ta ločnica je najbrž Dracimperg, kakor označuje Atlas Minor Gerardi Mercatoris, Amsterdam 1607, oziroma Kozje.⁸

Za nas je vsekakor najpomembnejše dejstvo, da je Martinac z Grobnika zapisal toponim »dežele kranjske daže do mora«. Po dosednji vednosti je to prvi domači avtentični zapis imena naše dežele, zapisan neposredno po Krbavski bitki leta 1493. Ime »dežela« v 15. in 16. stoletju še ni bilo omejeno le na slovenski jezik in popu Martinu ni zvenelo tuje, ker se je uporabljalo tudi v čakavskem narečju. Izpričano je namreč v pripovednem delu zadrskega pisca Petra Zoraniča, v njegovem »arkadijskem romanu« Planine iz leta 1569.⁹

Drugo zanimivo sporočilo opisa popa Martinca je bolj posredne kot neposredne narave. Sklepati namreč smemo, da je vsekakor prihajal v stik z ljud-

⁵ Martolozi so bili v otomanskem imperiju turški najemniki iz krščanskih ljudstev, zlasti na levi strani Une in Drine, in so jih Turki imenovali akindžici. Za plačilo turških oblastnikov in velikašev so vdirali prek Kolpe in Sotle ter Drave. Trubar je o njih zapisal v posvetilu kralju Maksimilijanu v glagolskem Novem testamentu leta 1562: »Duhovniki jim tudi močno, na pogubo njihovih duš prepovedujejo, naj ne hodijo s Turki kristjanov lovit, vendar pa jih mnogi v tem ne slušajo, zlasti mladi, predrzni in tisti, ki imajo posebno veselje za vojskovanje in pridobivanje; razen tega jih pa Turki tudi silijo, da morajo z njimi.« M. Rupel, Slovenski protestantski pisci, 1934, 55. Zanimivo je, da v Srpskem rječniku, 1818, enciklopediji srbstva Vuka St. Karadžića, ni te besede in ne opisa tega zgodovinskega pojava.

⁶ Prav takšno prostorsko in imensko označitev srečujemo pri Trubarju, npr. v predgovoru Novega testamenta poslednji del, l. 1577: »Per našim pumnenim so Turki skoraj vso vogrsko, slovensko, kroasko inu druge dežele zatrlj inu podse spravili.« Rupel, 1934, 142. Isto poimenovanje je na takratnih zemljevidih, npr. J. Sambucus, Illyricum, Dunaj 1572; A. Ortel, Theatrum orbis terrarum, Antwerpen, 1570.

⁷ Pridevniške oblike so izraz takratne rabe, ker državne celote niso bile konstituirane. Pridevniške oblike imena etnične ali deželne upravne prevladujejo tudi v Kroniki Antona Vramca. Ljubljana 1578, ki opisuje zgodovino hrvaških in sosednjih dežel, pri čemer uporablja vrsto toponimnih imen v pridevniški obliki. A prav v Kroniki Antona Vramca srečujemo tudi vrsto samostalniških poimenovanj, pri čemer izhaja iz ljudske rabe, npr. v opisu leta 1557 »na Zlouenieh«, 1564: »na Szlouenie«, in 1573: »Kmeti na Szlouenieh vztali i zdignulizuz bili proti szuoie Gozpode i Plemenitim ljudem«; deželo je nekajkrat imenoval »Szlouenzki Orzag« /Win-dischland/, včasih je samostalniško poimenovanje oprl na tuje ime, npr. Stalar (leto 1488). Pri Kranjski je moral ostati pri pridevniškem poimenovanju: »1576 Ono izto leto Gozp. Baikhart Auerspergar, poztaulen be Kranzke zemle all Orzaga kapitan v Lublane.« V Ormožu rojeni slovenski in hrvaški duhovnik (nekaj časa je bil župnik v Brežicah) je dobro poznal te dežele in preteklost tudi iz ljudskega izročila, o čemer priča podobna sintagma kot pri popu Martinu: »401. Atla prvi kralj Vogerski ovo vreme posta, mnoge zemle i orsage podese podegna, slovensku zemlu i orsag do mora zanie ./../.« — Vramčevi toponimi imajo vrednost avtentičnih zapisov.

⁸ Prim. J. Rotar, Trubar 1988, 210.

⁹ I. Petricoli, Zoraničeve deželje na jednoj suvremenoj karti. Zadarska revija, 16, 1969, 523 —529.

stvom oziroma bojevniki iz zagrebške škofije, ki ni bila glagoljaška, v liturgiji ni uporabljala cerkvenoslovanskega jezika, marveč že od ustanovitve latinski, materinščina ljudstva je bila kajkavščina, kot njihovemu »slovinskemu« jeziku — po Martinčevem ikavskem zapisu in »slovenskemu jeziku« po njihovem lastnem poimenovanju — pravijo od ilirizma in od utemeljitve dialektologije dalje, razprostiralo pa se je v spodnjem porečju Kolpe in med Savo pa Dravo. Prihajal pa je pop Martinac tudi v stik z ljudmi in bojevniki iz krajev, ki jih pokriva z izrazom »vse že dežele kranjske daže do mora«, torej s temi onkraj Kolpe in Sotle pa Gore Zaprte, Štajerske, ki jih je povezoval njihov skupni, a Martincu »za silo razumljivi jezik«, kakor bi se reklo s Trubarjevimi besedami. Tako je nanese, da je prvi avtentični zapis imena naše dežele po dose-danji vednosti zapisan v bližnjem hrvaškoglagolskem besedilu, in sicer že pred reformacijo na Slovenskem, pred Trubarjem.

Martinčev opis Krbavske bitke tudi sporoča, da je poimenovanje dežele kranjske že takrat živelo v ljudski rabi in da je presegalo fevdalno in notranje-avstrijsko upravno enoto Kranjsko. Pri sosednjih Hrvatih je postopoma zajemalo Slovence sploh, dobijajoč zlasti z ilirizmom tudi peiorativni prizvok, podobno imenu »Švaba«, kar se je ohranilo do konca 19. stoletja in dlje, nasproti imenu Slovenec, Sloveni.

Seveda pa se je kranjsko ime, ime dežele Kranjske pojavljalo predvsem kot ime ene od slovenskih dežel Notranje Avstrije, poleg Koroške in Štajerske, ki pa sta bili nacionalno dvodelni, kar za Kranjsko ni veljalo. Zato je to ime postajalo sinonim za slovensko deželo in za Slovence. To poimenovanje je značilno za Hrvate tja do konca 19. stoletja in še čez, čeprav so se prebivalci Koroške, Štajerske in Kranjske sami imenovali Slovence, in je od začetka 19. stoletja to ime popolnoma prevladovalo. Trubar pa je uporabljal deželna imena treh dežel ravno zaradi poudarjanja temeljnega slovenskega deleža v njih, tako pa so ravnali tudi slovenski pisci 17. in 18. stoletja.¹⁰

Posebej je treba poudariti, da se iz primerjave Martinčevega spisa in Trubarjevih zapisov odkriva, kako velik pomen so posamezni misleči in učeni ljudje že v 15. in 16. stoletju pripisovali materinščini, njeni identifikacijski, etnično povezovalni in razločevalni vlogi, posebno še tod na slovanskem jugu, kjer je bila jezikovna sorodnost lahko spoznavna. Pri obeh naših avtorjih je očitno, da materinščino, ki zanjo celo terminološkega imena še nimata, razen etničnega, doživljata in pojmujeta z močnim občutenjskim odnosom, kar še posebej izstopa spričo šibke razvitosti diskurzivnega izražanja v materinščini, zaradi česar se je treba zatekati k opisovanju tega prvinskega soodnosa, tega obsega človekovega samozavedanja. Posebej je to značilno za Trubarja, ki je o tej strani lastnega samozavedanja v dobrih treh desetletjih zapisal vrsto karakterističnih formulacij.

O tej strani človekovega samozavedanja moremo govoriti tudi ob popu Martincu z Grobnika, čeprav je za njim ostalo eno samo besedilo. Ko je zapisal »Turci nalegoše na jazik hrvatski«, je izrazil o svoji materinščini nekaj podobnega, kakor je o materinščini Srbov, ki so se vdinjali novi, turški oblasti in s tem ogrozili materinščino Turkov, nekajkrat zapisal Trubar, da je »srbski jezik v Konstantinopolu skoraj zatemnil jezik Turkov«. Tako je slovenski reformator izrazil svojo univerzalno misel o materinščini, lastnem jeziku slehernega ljudstva in s tem njegovi lastnini. Seveda je Trubar s svojo formulacijo tudi sporočil, da so se pripadniki krščanskega ljudstva podali turškemu gospodarju.

Zavedanje mislečih in učenih ljudi v 15. in 16. stoletju o naravi in pomenu lastnega jezika, jezika ljudstva, ki ga kmalu pojmujejo kot materinščina, je nastajalo in se je krepilo v stikih z jeziki drugih ljudstev bolj kot pa ob spoznavanju in rabi latinščine, bukovščine, kakor je zapisal Trubar, in pa grščine,

¹⁰ Prim. J. Rotar, Trubar 1988, 247—266.

torej biblijskih in tako imenovanih mrtvih jezikih. Zavedanje o različnosti jezikov sosednjih in drugih ljudstev, pri Trubarju pa že tudi jasno zaznavanih in upoštevanih antropoloških in kulturno-civilizacijskih lastnosti ter njihovem prepletanju v evropskem prostoru, je vodilo k zavesti o različnosti ljudstev. V protiturški brambi, ki je povezovala sorodne in hkrati različne Slovence in Hrvate, se je zavest o lastni pripadnosti na osnovi jezika krepila. V takih sorodnicah je izpod peresa popa Martinca z Grobnika nastal ne le prvi avtentični zapis imena kranjske dežele, ampak je v Martinčevem spisu mogoče odkrivati odzivanje človeka 15. stoletja na materinščino, na jezik, ki povezuje ljudi, ki govorijo ta jezik prek tedanjih upravnih in zgodovinskih razmejitev. Prav zaradi teh dveh prvin se je zdelo primerno opozoriti na sorodnosti, ki se v elementarnem samozavedanju kažejo med Martincem in Trubarjem.

Summary

THE OLDEST WRITTEN RECORD OF THE NAME »DEŽELA KRANJSKA« (PROVINCE OF CARNIOLA)

Janez Rotar

Description of the battle in the Krbava Field 1493 by Martinac, the Croat priest of the Orthodox Church saying mass in the Croat Church Slavonic rite and using Glagolitic missal, is an integral part of the Novi Vinodolski Breviar II, the Croat manuscript code, written in the Glagolitic alphabet, of the year 1495. The description of the battle is explicitly emotionally imbued, when summing up tragic consequences for Christian population who was either killed or banished into slavery. There is a series of toponyms in the text, but for us, however, is of special importance the written record of the name »dežele kranjske daže do morja« (the Province of Carniola right down to the sea). Further Martinac mentions »zemlje hrvatske i slovinske do Save i Drave« (the Croat and Slovene provinces up to the Sava and Drava rivers) whereby the first referring to the territory up to the Sava river, and the Slovene ones to the territory between Sava and Drava; the people here, however, speak the »kajkavian« dialect. A Slovene Reformational writer of the 16th century calls them the Bezjaks, whereas they themselves call themselves the Slovenes and the language the Slovene. The toponym »dežela kranjska« (Province of Carniola) used by Martinac refers to the inner parts of the countries of Inner Austria, where inhabitants were the Slovenes.

The second important indicative dimension of the text by Martinac can be found in the sentence »Turci nalegoše na jazik hrvatski« (The Turks have overridden the Croat language). It's obvious that Martinac wasn't acquainted with the term »mother tongue«, to him it's the main and the first determinant of ethnical appurtenance. This reflects also in the fact that he was not acquainted with the term »nation« and instead uses the term »jazik hrvatski« (the Croat language), meaning with it the folk (gens, plebs) and therefor using for it the Croat expression pl'k (puk). Martinac's description comprises original and intuitive explanation of the term »historical memory«, comparing the horrors of the battle in the Krbava Field with those by the Tatars, Goths and Attila's Huns invading the Croat territory. Most probably this historical memory was bandied freely around from generation to generation, because there is no evidence of Martinac's having any historical sources attainable.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 150 001, int. 210

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev

Društveni člani po nižji ceni prejema osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 12, 50101-678-49040.

Vplačilo vseh članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptuj, Pokrajinski muzej, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej revolucije, 63000 Celje, Trg V. kongresa 1 (63001 Celje, pp. 87)

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 65000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 1/III

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod za šolstvo SR Slovenije — organizacijska enota, 68000 Novo mesto, Glavni trg 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 64220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 68330 Metlika

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, 63210 Slovenske Konjice

Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postf. 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 69000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4

Zgodovinsko društvo za Koroško, Koroški pokrajinski muzej revolucije, 62380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko — Società storica del Litorale, Pokrajinski muzej, 66000 Koper-Capodistria, Gramsci trg 4

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

Vladimir Pogačnik

NODIEROVI POGLEDI NA JEZIKE ILIRIJE

Predavanje na kolokviju Odmev francoske revolucije,
ki ga je priredila Slovenska matica 20. in 21. 1989.

Prispevek ima namen osvetliti štiri članke, ki jih je Charles Nodier kot urednik uradnega glasila Napoleonovih Ilirskih provinc, imenovanega *Télégraphe officiel*, v zadnjem letu njihovega obstoja namenil t. i. ilirskemu jeziku.

Članki, ki nosijo skupen naslov *Langue Illyrienne*, so izšli 30. maja, 3. in 27. junija 1813 in so v celoti, a v sodobni pravopisni preobleki, objavljeni v publikaciji Franceta Dobrovoljca — Charles Nodier, *STATISTIQUE ILLYRIENNE*.¹

Omenjeni članki za jezikoslovje odpirajo dva sklopa vprašanj, in sicer: a) vprašanje Nodierove lingvistične fiziognomije, b) vprašanje njegovega poznavanja in razločevanja jezikov Ilirskih provinc, t. j. slovenščine in hrvaščine. Zanimivo bi bilo sicer obdelati tudi vprašanje njegovega vrednotenja jezika kot družbene in politične strukture: ni namreč izključeno, da je Nodier tudi ob znanem uporabi davkoplačevalcev avgusta 1813 dal svoj članek, v katerem poziva k razumu in spravi, kot večkrat poprej, prevesti Valentinu Vodniku in ga nato v slovenski verziji objavil v javnosti.² Vendar na tem mestu o tem ne bo govor.

Viri naših informacij so poleg omenjene *Statistique Illyrienne* z Dobrovoljčevimi opombami in Tavzesovim uvodom še: monografija Rudolfa Maixnerja — Charles Nodier et l'Illyrie,³ še danes zelo aktualen niz člankov Frana Zwitterja, objavljenih tik pred izidom *Statistique* v reviji *Le Monde slave* pod skupnim naslovom *Illyrisme et sentiment yougoslave* (Ilirizem in jugoslovansko čustvo);⁴ novejša monografija o Nodieru kot slovaropiscu: Henri de Vaulchier, *Charles Nodier et la lexicographie française, 1808—1844*.⁵

I

Prehajamo na vprašanje, do kam segajo Nodierova lingvistična znanja in spoznanja konec leta 1812, ko začne svoje devetmesečno bivanje v Ljubljani, kamor je poslan kot urednik, ki je po svoji funkciji hkrati tudi cenzor vseh objavljenih del v Provincah, in pa kot glavni bibliotekar. Znano je, da je zadnjo funkcijo prevzel le formalno, ker se je župan Codelli temu uprl, in je torej biblioteko dejansko še naprej vodil Matija Kallister. Ne glede na to je imel Nodier o biblioteki zelo visoko mnenje: po vrnitvi v Pariz je v pismu prijatelju celo izjavil, da je ena najiminenitnejših v Evropi. Vsekakor pa je Nodier kot urednik Uradnega telegrafa v največji meri poživil ta časopis in opravičil svoje poslanstvo.

Če se pomudimo pri predljubljskem Nodieru, potem moramo omeniti, da se že po svojih prvih literarnih poskusih, med katerimi je tudi satirična

¹ Ljubljana, Satura 1933. Osrednji naslov bi še najbolj ustrezno prevedli z — Vedenje o Iliriji in njeni kulturi. Dobrovoljčeva odločitev za v tridesetih letih preteklega stoletja reformirani francoski pravopis je razumljiva iz perspektive sodobnega bralstva, vendar v konkretnem primeru sporna, saj je splošno znano, da je bil prav Nodier med zagriženimi nasprotniki reform in se jim ni uklonil vse do svoje smrti 1844.

² Op. cit., str. 153—154.

³ Paris, Didier, 1960. Gre za plod štiridesetletnega raziskovanja.

⁴ April, maj, junij 1933; poseben odtis pod naslovom *Les origines de l'illyrisme politique et la création des Provinces illyriennes*; v slovenščini v knjigi Fran Zwitter: *O slovenskem narodnem vprašanju*, Ljubljana 1990, str. 119—182 (Postanek političnega ilirizma in ustanovitev Ilirskih provinc).

⁵ C. N. R. S., Didier — *Erudition*, 1984.

pesnitev La Napoléone iz 1802, ki mu velja leto dni hišnega nadzora, ki pa jo kasneje demantira med drugim tudi z izjavo v svojem prvem ljubljanskem članku *Statistique illyrienne* o Napoleonu — polbog in njegovem herojskem poslanstvu,⁶ dolga leta ubada z modnimi lingvističnimi teorijami, predvsem pa s teorijo naravne in univerzalne abecede ter teorijo rekonstrukcije izvirnega jezika. Obe teoriji sta zelo prepleteni že pri Nodierovih vzornikih — avtorjih 18. stoletja in nekaterih njegovih sodobnikih.

Charles de Brosse je 1765 zastavil nekakšen shematičen prikaz fonemov z znaki, ki ponazarjajo mesto artikulacije in ki so uporabljivi za vse jezike, v svojem delu *Traité de la formation mécanique des langues et des principes physiques de l'étymologie* (Razprava o mehanskem oblikovanju jezikov in o fizičnih načelih etimologije). Takšna mednarodna fonetična abeceda naj bi bila predpogoj za oblikovanje Splošnega in primerjalnega slovarja jezikovnih zvočnih korenov (*Dictionnaire universel et comparé des sons radicaux du langage*), ki ga Nodier v resnici nikoli ni izdal, čeprav je o tem veliko govoril.

Vzporedno poteka Nodierovo zanimanje za prvotni jezik — nekakšen prototip jezikov, kakor ga je takorekoč sto let poprej formuliral že Leibnitz, čigar vpliv na Nodiera je posreden. Njegovi vzorniki so pravzaprav sodobniki: Nicolas de Bonneville in David de Saint-Georges, ki ga seznanita z deli Courta de Gébelina, kakor tudi z deli sodobnika de Volneya, ki leta 1805 pred zborom Keltske akademije poroča o Splošnem besednjaku svetovnih jezikov (*Vocabulaire universel des langues de toute la terre*): ta slovar je po naročilu carice Katarine II. leta 1790 objavil doktor Pallas, po rodu iz Berlina. Court de Gébelin je npr. dokazoval, da se je prvotna govorica (*première langue mère*) spredila med svojim širjenjem po Zemlji in izginila, potem ko so se iz nje rodili številni dialekti, nekakšni matični jeziki (*langues-mères*), iz katerih so se po velikih, zopet kvarnih peripetijah rodili sekundarni jeziki (*langues-filles*).

Za rekonstrukcijo prvotnega skupnega jezika je potrebno najti le njegove korene. Če jih je verska tradicija 17. stoletja iskala v hebrejščini, drugi spet v grščini, pa so bili Nodierovi vzorniki in sodobniki še najbližje keltščini: tako so tudi osnovali že omenjeno Keltsko akademijo (1805), s katero se je dopisoval npr. tudi Humboldt: cilj akademije je bil proučevati in objavljati etimologije vseh evropskih jezikov s pomočjo keltobretonščine, valižanščine in stare irščine. Akademija je razpadla že leta 1812, kar ni čudno, saj je v jezikoslovju medtem zavejala nova usmeritev. Na leta 1795 ustanovljeni *Ecole Nationale des Langues Orientales vivantes* v prvih letih 19. stoletja, t. j. sočasno z omenjenimi Nodierovimi jezikovnimi vzori in iskanji, poučujejo iranščino in sanskrt; Schlegel po stiku s tem poukom leta 1808 objavi svoje znamenito delo *Über die Sprache und Weisheit der Inder* (O jeziku in modrosti Indijcev), v katerem prvič uporabi izraz primerjalna slovnica v zvezi s sanskrtom in z notranjim ustrojem jezikov; v Pariz bo kmalu prišel tudi Bopp (1812—1818) — utemeljitelj prve znanstvene jezikoslovne metode.

1808 Nodier objavi svojo edino kompletno leksikografsko delo (drugi pripevki bodo le fragmentarni — v obliki uvodov ipd. — oziroma uredniški): Slovar francoskih onomatopoj (*Dictionnaire des onomatopées françaises*). V delu je močan Rousseaujev vpliv, zlasti njegove razprave o izvoru jezikov (*Essai sur l'origine des langues*): koreni prvotnega jezika so posnemajoči, torej zvočno motivirani, nenaključni (v nasprotju z arbitrarno razsežnostjo jezikovnih znakov, če se izrazimo po de Saussurju, za katero pa sta se navduševala že Platon in tudi Leibnitz). Nodier se zavzema za zbiranje čim večjega števila izvirnih in prvotnih onomatopejskih izrazov. Le na ta način se bo moč približati prvotnemu jeziku. Pri tem igra pomembno vlogo otroški jezik: zanimiva, čeprav do skrajnosti poenostavljena je hipoteza o »univerzalnosti« ustničnih so-

⁶ Op. cit. z identičnim naslovom, str. 2—3.

glasnikov v otroških poimenovanjih širom po svetu: *m* za mater in *p* za očeta (pater...). Čeprav naj bi po prvotnem načrtu zbral onomatopeje vseh jezikov in tako prišel do skupnega in splošno razumljivega, posnemajočega jezikovnega repertoarja, t. j. nekakšnega poliglotskega leksikona zvokov, se je kasneje v tej svoji 220 strani obsegajoči slovaropisni knjigi omejil le na francoščino.

Nodierove razlage besed niso le »onomatopoetske«, ampak tudi vzneseno pesniške. Navedimo le primer *oiseau* (ptič): pet samoglasnikov⁷ povezuje lahen šumnik, iz te povezave izhaja nekakšno čebljanje, ki je zelo blizu predstavi o ptičih (!).

Velika Nodierova zasluga je zlasti to, da je poiskal mnogo primerov t. i. subjektivne motivacije pri leksikalni izbiri pesnikov in stilistov (npr. Rabelais, Montaigne): kot takšen je omenjeni slovar onomatopej še danes odmeven, saj ga navajajo sodobniki kot Bachelard idr.

II

Zgornji oris Nodierovih jezikoslovnih spoznanj in iskanj pred prihodom v Ljubljano se lepo potrjuje tudi v njegovih uredniških razmišljanjih o »ilirskem jeziku«. Že v nastopnem članku⁸ se vzneseno razneži, ko pravi »Kakšna dežela za književnika, za slovničarja in filozofa — namreč dežela, ki je ohranila svoj izvirni jezik, tako prvobiten kot njene gore.« V izhodišču je torej spet koncept prvotnega jezika.

Na tem mestu se spričo uporabljenih terminov (*langue aborigène primitive*) lahko le delno strinjamo z opombo Franceta Dobrovoljca, po mnenju katerega naj bi bilo vir takšnega prepričanja dejstvo, da so razumniki Zoisovega kroga Nodieru po vsej verjetnosti predstavili Kopitarjevo panonsko teorijo stare slovanščine, t. j. hipotezo, po kateri naj bi bila slovenščina njen neposredni dedič.

Kot eksaltiran prědhodnik romantike in politični adept Napoleonovega evropskega osvajalnega kózmopolitizma si je Nodier svoj lingvistični koncept po prihodu v s klasično tradicijo bogato Ilirijo očitno priredil tako, da je med »*langues-mères*« Evrope poleg keltščine in valižanščine prav ilirski jezik tisti, ki je najbolj živ in cvetoč,⁹ pa čeprav nima svoje Akademije. Za slednjo se je namreč po grofu Sorgu — Sorkočeviću zavzemal tudi Nodier med svojim bivanjem v Ljubljani. V nadaljevanju se torej naš urednik proglasi za zagovornika ilirščine kot najmočnejšega med prvotnimi jeziki.

Ko je beseda o *langues-mères*, Nodier govori o ilirščini, navajajoč svoje vire (Albinionija in Sorkočevića), ter hkrati o »slave«¹⁰ pri čemer glede na navedene vire nehotе pomislimo na dubrovniško in dalmatinsko inačico hrvaščine. Tudi primeri ilirskih kvazietimologij za hebrejskega Jehovo na eni strani (prvi članek) ter za sodobne francoske besede na drugi strani (po šest v drugem in tretjem članku) so vzeti iz Voltičevega slovarja.¹¹ Nikjer in nikoli pa v člankih o ilirskem jeziku posebej ne izpostavlja slovenščine kot samostojno konstituiranega jezika. Sprva se dà iz njegovega pisanja razumeti, da imajo Province le en skupen jezik, čeprav z velikim številom dokaj različnih narečij.¹² O »karnijsščini« (*carnique*), pri čemer najbrž misli na kranjsčino kot o slovanskem narečju, govori šele v svoji predstavitvi Vodnikovega prospekta za nemško-slovenski-latinski slovar; pri tem izraza slovenski oziroma slovenskih značilno prevaja s slave. V tem članku,¹³ četrtem po vrsti, »le slave«

⁷ Pet jih je le v grafični podobli, v zvočni pa sta le dva [wazo].

⁸ *Statistique illyrienne*, str. 2.

⁹ Op. cit., str. 62.

¹⁰ Termin »slave« se pri Nodieru, očitno pa v francoskih besedilih tistega časa nasploh, morda pod vplivom italijanščine, pojavlja tako za slovanščino kot za slovenščino.

¹¹ Op. cit., ibid in str. 145, op. 235, kjer je govor o slovarju srbohrvaškega jezika in o avtorju z dvema inačicama enega prilimka Voltić — Voltiggi.

¹² Op. cit., str. 66.

¹³ Op. cit., str. 79–81.

sicer ustreza nekakšnemu panslovanskemu jeziku, ki ga govorijo »od Jadrana do Baltika, od Črnega do Severnega morja, pod janičarjevim šotorom in v revni kolibi na Kamčatki...« Tu je prej kot v uvodnem članku o ilirski »statistiki« primerno razmišljati o morebitni lekciji ljubljanskih mislecev v zvezi z že omenjeno Kopitarjevo panonsko teorijo, po kateri naj bi bila slovenščina¹⁴ kot neposredni naslednik praslovanske še posebej zaznamovana z avtohtonostjo.¹⁵ Nodier torej na eni strani slovenščino reducira na kranjščino,¹⁶ po drugi pa ji daje, predvsem skladno s svojo splošno jezikoslovno usmerjenostjo, morda pa tudi z idejami »nekaterih učenjakov«, najbrž »ilirskih«, značilno razsežnost jezika-prototipa: »Gospod profesor Valentin Vodnik je tako potrdil svoj odličen okus, ko nam je naznanil, da bo izbiro besed, ki naj bi se pojavile v njegovem slovarju, omejil na jasno zaokroženo narečje, katero se bolj natančno imenuje karnijsščina in ki ga brez kakršnihkoli razlik govorijo na Kranjskem in Koroškem, v Trstu in Gorici. Spričo tega bomo natanko vedeli, kje so meje ene od velikih razdelnih enot slovanskega jezika, mimogrede povedano tiste, katero so slovaropisci doslej najmanj jemali v pretres, četudi nosi v sebi vse značilne poteze velike starodavnosti in avtohtone čistosti, tako da nekateri učenjaki gledajo nanjo kot na vzorec vseh drugih.¹⁷

Za Nodiera je bilo torej predvsem pomembno, da je v Provincah našel »langue-mère« svojih mladostnih sanj in iskanj — ilirščino, našel torej nekaj kar se da izvirnega in povrh še vsklajenega z njegovimi političnimi vizijami in zanos. Zato ga tudi ne moti anakronizem pri terminu »langue illyrienne«; res je sicer, da ga uporabljajo nekateri njegovi sodobniki, ki se ukvarjajo z jezikoslovjem, kot npr. Appendini ter della Bella,¹⁸ in to v naslovih svojih del. Ilirski jezik, kakor tudi njegova nejasno opredeljena alternativna inačica »le slave« imata povrh še motečo unitarno razsežnost, česar se je Nodier v neki meri zavedal, saj se ob Vodnikovem slovarju hitro zateče h »karnijskemu narečju« oziroma že kar »razdelku« slovanskega jezika, po drugi strani obenem omenja jezik Dalmatincev...¹⁹ Jasneje pa se do ilirščine opredeli šele mnogo kasneje: »Pravega ilirskega jezika ni: jezik, ki ga ljudje govorijo v Iliriji, je slovansko narečje ter šteje toliko različnih narečij, kolikor ima Ilirija prirodnih pokrajin...«²⁰ Tu ni čisto jasno, koliko stopenj ima zanj pojem »dialecte«: po vsej verjetnosti pa kot pri C. de Gébelinu dve — in sicer eno, ki ustreza današnjim slovanskim jezikom, ter drugo, ki dejansko ustreza današnji razdelitvi, npr. slovenskih narečij. O pravilnosti naše hipoteze nas prepričuje tudi Nodierova izjava o jeziku Ljubljancanov iz obdobja, ki je nekako na sredi med njegovim bivanjem v Ljubljani in pravkar navedenim citatom: »Prebivalcev Ljubljane je največ okrog dvajset tisoč duš. Nacionalni jezik je venska slovansščina, ki se le v maločem razlikuje od hrvaščine in prave istrijanske...«²¹ Zmeda izhaja iz dejstva, da dejansko stanje ni ustrezalo hierarhičnemu redu v Nodierovi glavi — po francoskem vzorcu: ena dežela — en jezik, ki se imenuje kot dežela sama. Torej geopolitičen pojem ilirščina. Če se ta jezik že jezikovno

¹⁴ Nodier torej ne uporablja izraza slovenščina kot Vodnik — niti v naslovu, kjer se izmaže s terminom »slave«, niti v opisu, kjer zaobide Vodnikov širši sociolingvistični latinski pojem »slovenicus«, z omejitvijo na »le Carnique«.

¹⁵ Op. cit., str. 125, op. 7.

¹⁶ Vodnik govori o slovenščini Kranjske, Stajerske, Trsta in Gorice, Nodier pa Stajersko zamenja s Koroško.

¹⁷ Op. cit., str. 80: »Monsieur le professeur Valentin a donc donné la marque d'un excellent goût, en nous annonçant qu'il restreignait le choix des mots qui doivent entrer dans son dictionnaire à un dialecte bien circonscrit, celui que l'on appelle proprement le Carnique, et qui se parle en Carniole, en Carinthie, à Trieste et à Gorice, sans aucune modification. Il en résultera que nous saurons parfaitement à quoi nous en tenir sur une des grandes divisions de la langue slave, et sur celle, par parenthèse, que les lexicographes ont le moins considérée jusqu'ici, quoiqu'elle porte tous les caractères d'une grande antiquité et d'une pureté autochtone, à tel point qu'elle est regardée par quelques savants comme le type de toutes les autres.«

¹⁸ F. M. Appendini: Grammatica della lingua Illirica (Stat. Illyr., str. 146, op. 240), A. della Bella: Dizionario italiano-latino-illirico, Grammatica illirica (op. cit., str. 149, op. 262).

¹⁹ Op. cit., str. 80.

²⁰ Op. cit., str. 149—150, op. 265.

²¹ Ibid.

natančneje opredeljuje s »slave«, le-ta nikakor ne more razpasti na več jezikov, ampak kvečjemu na narečja, ki imajo lahko spet nekakšna podnarečja itd. Referenca je pravzaprav že zopet zgoraj omenjeni Court de Gébelin.

Kar zadeva Nodierove etimološke ekskurze, je več kot očitno, da jim v Ljubljani niso nasedli, dasi bi jim lahko zelo godilo, da je njihov jezik odigral pomembno vlogo pri oblikovanju francoskih ali celo latinskih korenov: *bled* oziroma *blid* za *pallidus* in *pâle*; *civ* (cev) za *cive* in *ciboule*; *kit* za *cétacée*; *krut* za *crudelis* in *cruel*; *luč* za *lux* in *lumière*.²² Nodier je nekoliko užaljen zapisal: »Moje domneve, ki nimajo zaslug znanosti, so pa vsaj dobronamerne, ne morejo biti popolnoma nekoristne, pa četudi bi bile popolnoma zgrešene... Ni mi torej do tega, da bi mi pritrjevali, hočem le, da se me jemlje v pretres... in če se me obsoja, potem naj se me tudi pouči.«²³ In potem mirno spet napleta, kako je iz »ilirske« besede mač (ki jo piše kot macs) nastal niz romanskih besed, kot francoski *massacrer*, italijanski *amazzare* »in še množica drugih v najrazličnejših jezikih.«²⁴ Značilnejši primeri so še *med* za francoski *mi* v besedah au milieu in parmi (za latinski medium, kar je pravilna etimologija?), pa *pesm*, iz katere naj bi po vsej verjetnosti nastala *psalmus* in *poëma*, ter *pet* za grški »*pente*« in *prav* za francosko tvorjenko *dépravé* (tisti, ki nima prav, sprijen, pokvarjen).

Za očiten polom takšnih konstruktov, ki ga je Nodier v Ljubljani če ne že doživel, pa vsaj začutil, je značilno tudi dejstvo, da svojih člankov o ilirskem jeziku ni izkoristil za kakšen ponatis, kot je to počel s članki o ilirski književnosti. Še več: ilirski etimološki ocvirki so ostali brez sledu v njegovem kasnejšem leksikografskem delu Kritičen pretres slovarjev (*Examen critique des dictionnaires*) iz leta 1828. Med obravnavanimi leksikalnimi enotami sta od zgoraj omenjenih »cvetk« sicer ostala *cétacée* in *ciboule*, vendar pa o njunem ilirskem poreklu ni več ne duha ne sluha.

Nasploh je v svojem kasnejšem pariškem obdobju kot ravnatelj kraljeve biblioteke Arsenal in član Francoske Akademije Nodier malokrat in le splošno²⁵ spregovoril o jezikih oziroma narečjih Ilirije. V teh dokumentih je »slave« zamenjal s terminom »*esclavon*«, ki je vsekakor bližji naravnosti kasnejšega obdobja k latinskim etimologijam različnih dob in provenienc (*sclavus* kot inacija za slavus najverjetneje predstavlja srednjeveško besedo, katere pomen »suženj« naj bi se izoblikoval predvsem v Benečiji).²⁶ Poprejšnji »*carnique*«, ki naj bi ustrezal slovenščini, se je umaknil novemu »*esclavon vindique*«. Na tem mestu ne odpiramo razprave o tem terminološkem zasuku.

Nodierov odnos do jezika — jezikov Ilirije je torej omahujoč, precej nedosleden, zelo približen in naključen, vizija »ilirščine« kot žive priče starodavnega prajezika pa v skladu z njegovimi razsvetljenskimi dix-huitiémističnimi viri, romantično bujno domišljijo in političnimi imperativi dobe.

²² Op. cit., str. 68.

²³ Op. cit., str. 68–69: »Mes conjectures qui sont dénuées du mérite de la science, mais qui offrent au moins celui de la bonne foi, ne peuvent donc pas être tout à fait inutiles, même quand elles seraient tout à fait fausses... Je ne demande donc pas à être approuvé, mais à être examiné... et si l'on me condamne, qu'on m'éclaire.«

²⁴ Mnenje de Vaulchiera, op. cit., str. 151.

²⁵ Stat. illyr., str. 145, op. 233.

²⁶ Dauzat (A) et alii: Nouveau dictionnaire étymologique, Paris, Larousse 1964.

Résumé

LES POINTS DE VUE DE CHARLES NODIER SUR LES LANGUES DE L'ILLYRIE

Vladimir Pogačnik

La contribution prend à tâche d'éclairer la physionomie linguistique de Charles Nodier à son arrivée à Ljubljana, d'une part, et son traitement de la langue/des langues aux Provinces illyriennes, de l'autre: deux questions qui apparaissent dans ses quatre articles intitulés *Langue illyrienne* et parus dans le *Télégraphe officiel*. On peut constater une forte influence des auteurs de la fin du XVIIIe siècle et notamment de Court de Gébelin avec ses termes comme *première langue mère*, *langues-mères* et *langues-filles*. Si la langues illyrienne, que Nodier alterne sans gêne avec le slave, occupe la place d'honneur, se situant entre la première langue mère et une des langues-mères quelque peu altérées, les vraies langues parlées en Illyrie ne représentent que des langues ou encore des dialectes secondaires: le croate, mentionné plus tard seulement, aura la même importance que l'istrien; le slovène est appelé tantôt le slave (terme trop large), tantôt le carnique (terme trop étroit) pour devenir plus tard, à Paris, «l'esclavon vindique». On assiste donc à des considérations assez vagues et confuses, qui laissent difficilement supposer une influence certaine et efficace de la théorie panonienne de Kopitar au sujet de l'origine du vieux slave. Le bagage linguistique que Nodier apporte à Ljubljana est fortement sensible dans ses divagations étymologiques contenus dans les articles mentionnés et auxquelles l'auteur ne reviendra plus après son retour des Provinces.

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo — »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I. Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije.

V seriji »Knjižnica Kronike« so doslej izšle naslednje publikacije:

— Milko Kos, **SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA**, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani.

— Igor Vrišer, **RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE** (1956), 72 strani.

— Vlado Valenčič, **SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI** (1957), 68 strani.

— Sergij Vilfan — Josip Černivec, **ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE** (1958), 128 strani.

— Peter Vodopivec, **LUKA KNAFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE** (1971), 104 strani.

Ernst Bruckmüller

NOVE RAZISKAVE ZGODOVINE
AVSTRIJSKEGA MEŠČANSTVA

V zvezi z »jubileji« let 1984 in 1988 je avtor spoznal, da prvo avstrijsko republiko sicer pogosto etiketirajo kot »meščansko« državo, z »meščanskostjo« neke državne tvorbe povezani meščanski razredi pa sploh niso znanstveno raziskani.¹ Če bi torej poskušali napisati zgodovino meščanstva avstrijske republike, bi morali začeti pravzaprav z letom 1919. Začuda pa je to ravno tisti čas, v katerem je dejansko, pa tudi v zavesti sodobnikov, prenehalo pravo meščansko obdobje in v katerem je največja in najpomembnejša meščanska skupina v habsburški monarhiji, namreč dunajska, izgubila gospodarsko moč in družbeni vpliv in je — kot je kazalo — hitela nasproti popolnemu propadu.² Dunajskim bankam in industrijskim podjetjem pa se je spet posrečilo, da so si ponovno opomogle. Toda vse pri tem razvite strategije se zdijo nerazumljive, če nimamo vedno pred očmi nastanka meščanstva, ki je bilo kar najtesneje povezano s pravkar propadlo habsburško monarhijo. Znanstvena raziskava meščanskih razredov v Avstriji, zlasti na Dunaju, ne more imeti izgledov na uspeh, če nenehno ne upošteva razvoja meščanstva v stari Avstriji in posebnih pogojev, v katerih so meščanske formacije nastajale in delovale. Avstrijsko meščanstvo 19. stoletja pa se izkaže kot velika bela lisa, saj se v mednarodni primerjavi avstrijska zgodovinska znanost skoraj ni ukvarjala s svojimi meščanskimi razredi.

S čim naj pravzaprav razlagamo to pomanjkljivost? Spričo nedvomnih uspehov družbenozgodovinskih raziskav ni mogoče reči, da se je v Avstriji socialnozgodovinska znanost sploh zelo pozno začela, da zaradi preizkega raziskovalnega denarja nastajajo pač nujno vrzeli in zaostanki itd. Moja razlaga neraziskanosti pa je tale: 1. Avstrijska zgodovina najnovejše dobe se je posvetila natančni analizi političnih odločitev in dogodkov zlasti v prvi republiki. Pri tem so družbene razmere in razvoji ostali nekoliko v ozadju. — 2. Zgodovinarjem meščanskega porekla se očitno ni zdelo potrebno prikazovati tradicijo lastnega razreda (z nekaterimi izjemami kot sta Heinrich Benedikt ali Friedrich Engel-Janosi); bolj so se po tradiciji ukvarjali z »velikimi« političnimi odločitvami.³ — 3. Avstrijske politične stranke in njim pripadajoča področja politične kulture niso imele nikakršnega interesa do obdelave zgodovine meščanskih razredov, saj iz tega niso mogle pridobiti ničesar za svojo

¹ Otto Bauer govori za dobo prevrata 1918/19 o »ravnotežju razrednih moči«, ki se je že 1919/20 premaknilo v korist meščanstva. Odtlej je bila Avstrija pač »meščanska« republika. Toda natančne analize meščanstva ni napravil niti on, niti kak drug zgodovinar ali sociolog. Tudi zadnjima zbornikoma o Prvi republiki in avstrofašizmu manjka analiza meščanskih razredov: Erika Weinzierl — Kurt Skalnik, Hgg., Österreich 1918–1938. Geschichte der Ersten Republik, 2 Bde., Wien–Köln–Graz 1983 (to velja seveda tudi za moj prispevek o socialni strukturi in socialni politiki v tej knjigi); Emmerich Talos — Wolfgang Neugebauer, Hgg., »Austrofaschismus«. Beiträge über Politik, Ökonomie und Kultur 1934–1938. Wien 1984 (včasih se ne moremo znebiti vtisa, da ni prišlo do natančnejšega prikaza meščanskih razredov zato, ker je tako laže demonizirati »krivce« za diktaturo in državljansko vojno).

² Uradništvo je pri inflaciji izgubilo več kot 80 % svojih dohodkov. Leta 1920 so imeli uradniki 14 % predvojne kupne moči in še leta 1925 je uradnikov zaslužek znašal nekako 56 % predvojne kupne moči. Pri delavcih in nameščencih so se dohodki znižali »le« na 75 % kupne moči. Glej Arnold Madl, Die Bezüge der öffentlichen Angestellten. I: Julius Bunzel, Hg., Geldentwertung und Stabilisierung in ihren Einflüssen auf die soziale Entwicklung in Österreich = Schriften des Vereins für Sozialpolitik 169, München–Leipzig 1925, str. 131–136.

³ Friedrich Engel-Janosi, Der Wiener juristisch-politische Leseverein. Seine Geschichte bis zur Märzrevolution. V: Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 4, 1923, str. 58–66; Friedrich Engel-Janosi, Über die Entwicklung der sozialen und staatswirtschaftlichen Verhältnisse im deutschen Österreich 1815–1848. V: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 14, 1924, str. 95–108; Friedrich Engel-Janosi, ... aber ein stolzer Bettler. Erinnerungen aus einer verlorenen Generation. Graz–Wien–Köln 1974; Heinrich Benedikt, Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit, Wien 1958; Heinrich Benedikt, Damals im alten Österreich. Erinnerungen. Wien–München 1979.

lastno identiteto. Največja »meščanska« stranka druge republike, Avstrijska ljudska stranka — Österreichische Volkspartei (ÖVP) je do danes v bistvu stranka manjših samostojnih, kmetov, uradnikov in nameščencev. Dolgo časa ji je najpomembnejši ideološki pečat dajal politični katolicizem, čeprav so si prizadevali tudi za »liberalne« sloje. Zaradi klasičnih in dolgo trajajočih nasprotij med katoliško cerkvijo in liberalnim meščanstvom je prihajalo tu komaj do stikov in seveda tudi ni bilo interesa za zgodovino meščanskih razredov. Manjša »meščanska« stranka, Svobodnjaška stranka Avstrije — Freiheitliche Partei Österreichs (FPÖ) navezuje sicer v svojem imenu na liberalno tradicijo (in s »plavo« barvo stranke na barvo plavice starega velikonemškega hrepenenja) in je po svojih privržencih in volilcih brez dvoma bolj meščanska kot ÖVP. Velja pa kot zbiralnik nekdanjih nacionalnih socialistov, pa tudi kot naslednica starega nemškega nacionalizma, ki se je že od leta 1932 (z nekaterimi izjemami) zlil v nacionalni socializem. Ker so »stari« Velikonemci prav tako kot »stari« krščanski socialci gojili močna protikapitalistična in antisemitska čustva, imajo njihove moderne naslednice malo interesa, da bi kapitalistično meščanstvo z močnim židovskim deležem stare Avstrije postavili za zgodovinske vzornike.

Zanimanje za »meščanstvo« se je v zadnjih letih pod vplivom sedanosti gotovo okrepilo. To je v zvezi z novo »meščanskostjo«, ki jo opažamo tako v zahodnih kot v »realnosocialističnih« družbah in ki posega pravzaprav na celotno paleto nadvse nasprotujočih si »meščanskih« obnašanj: na poseganje v javno življenje, ki ga radi pripisujemo meščanstvu 19. stoletja, hkrati pa tudi na vse večjo zasebnost, na umik iz javnosti in v vseh primerih v vztrajanju na vse večji osebni samoodločbi. Temu se pridružuje nostalgичno ukvarjanje z nosilci kulture, ki nam ni zapustila le bolj ali manj zlagane podobe »dobrega« in »lepega«, temveč nam je hkrati postavila tudi temelje »moderne«.⁴ Te spremembe so najbrž prav tako podprle pobudo za ukvarjanje z meščanstvom 19. stoletja, kot dejstvo, da je intenzivirana raziskava položaja služinčadi, delavcev in malih obrtnikov vedno znova opozarjala na tisto ozadje meščanske dominacije, ki je vtisnilo pečat 19. in zgodnjemu 20. stoletju in ki ga je treba raziskati, če naj dobo razumemo.

Novejša avstrijska raziskava meščanstva ima več izhodišč. Kot na številnih drugih raziskovalnih področjih imamo po zaslugi močnih regionalnih in lokalnih zgodovinskih interesov z bogato tradicijo pomembna dela — npr. v zvezi s štajersko razstavo o nadvojvodi Janezu.⁵ Poleg Gradca se odlikuje tudi Salzburg kot središče raziskave lastne meščanske družbe. Tu je treba omeniti zlasti lepo knjigo Ernsta Hanischa in Ulrike Fleischer »Im Schatten berühmter Zeiten«, pa podrobne študije Hannsa Haasa in Roberta Hoffmanna.⁶ Za

⁴ O odkrivanju meščanstva s strani zgodovinarjev glej Andreas Gestrich, »Zarte Leidenschaft« in Bielefeld und Heidelberg. Neuere Literatur zur Sozialgeschichte des Bürgertums. V: Die alte Stadt, Vierteljahresschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege, 2–3/89, str. 531–542. Prim. tudi uvod, ki ga je napisal Jürgen Kocka v dtv. Taschenbuch v treh delih, ki ga je tudi sam izdal: Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. München 1988; Wolfgang Kaschuba, Deutsche Bürgerlichkeit nach 1800. Kultur als symbolische Praxis. V: J. Kocka, Hg., Bürgertum im 19. Jahrhundert, Bd. 3, München 1988, str. 9–44.

⁵ Otto Hwaletz, Zur sozialen Zusammensetzung des innerösterreichischen Industrie- und Gewerbevereins. V: Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark 78, 1987, str. 267–276; Edith Marko-Stöckl, Die Entwicklung des Gemeinde-, Bezirksvertretungs- und Landtagswahlrechts in der Steiermark von 1861–1914. Ms. phil. Diss. Graz 1985; Marlies Raffler, Lesegesellschaften am Beispiel des von Erzherzog Johann gegründeten Lesevereins am Joanneum (1819–1871). Ms. phil. Diss. Graz 1988. Za Gradec pomembno tudi: William Hubbard, Auf dem Weg zur Großstadt. Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850–1914. Wien 1984.

⁶ Robert Hoffmann, Die freie Gemeinde als Grundlage des freien Staates. V: Heinz Dopsch, Hg., Vom Stadtrecht zur Bürgerbeteiligung. Festschrift 700 Jahre Stadtrecht von Salzburg. Salzburg 1987, str. 137–154; Ernst Hanisch — Ulrike Fleischer, Im Schatten berühmter Zeiten. Salzburg in den Jahren Georg Trakls 1887–1914, Salzburg 1986; Hanns Haas, Von liberal zu national. Salzburgs Bürgertum im ausgehenden 19. Jahrhundert. V: Isabella Ackert u. a., Hgg., Politik und Gesellschaft im alten und neuen Österreich, Festschrift für Rudolf Neck. Wien 1981, str. 109–132; Hanns Haas, »Die Grundfeste des freien Staates ist die freie Gemeinde«. Salzburger Erfahrungen zur Gemeindeautonomie. V: Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 126, 1986, str. 555–568.

Linz in Urfahr so natančneje proučili občinske svetnike meščanske dobe.⁷ Drugo izhodišče je zgodovina časa ob prelomu stoletij in zlasti angloameriško zanimanje zanj. Stara Avstrija kot laboratorij (ne samo) propadov svetov priteguje že več kot dve desetletji vedno znova pozornost mnogih raziskovalcev iz teh dežel. To nujno pomeni, da se je treba posvetiti meščanskim slojem avstrijske monarhije.⁸ Seveda je treba pri tem posvetiti posebno pozornost velikemu deležu židovstva v staroavstrijskem meščanstvu.⁹ Tretja — v Avstriji ne posebno močna — raziskovalna smer izhaja iz zanimanja za revolucije in zgodnjedemokratska gibanja. Zaradi majhnega pomena teh tokov so taka proučevanja tudi sorazmerno ozko omejena.¹⁰ Kot četrti glavni vir novih raziskovalnih izsledkov sme veljati intenzivirano proučevanje zgodovine mest v zadnjih desetletjih. Ta interes se je — po delovni fazi, ki je bila posvečena zlasti srednjemu in zgodnjemu novemu veku — v zadnjem času vse bolj posvetil razvoju vlemest v 19. in 20. stoletju.¹¹ Za naše lastno delo je pomembno, da se je v nekaterih državah srednje Evrope začelo intenzivno ukvarjanje z meščanstvom.¹² In petič — zadnjič — smem na tem mestu omeniti iniciativo, ki so jo sprožili Hannes Stekl, Peter Urbanitsch in referent sam.¹³

⁷ K. Tweraser, *Der Linzer Gemeinderat 1880–1914. Glanz und Elend bürgerlicher Herrschaft*. V: *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz*, 1979, str. 293–341, Za Urfahr: E. Puffer, *Die Gemeindevertretung von Urfahr*, v: *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz*, 1979, str. 139–193.

⁸ Allan Janik — Stephen Toulmin, *Wittgensteins Wien. München–Zürich 1987* (ameriška izdaja 1973); William M. Johnston, *Österreichische Kultur- und Geistesgeschichte. Gesellschaft und Ideen im Donauraum 1848 bis 1938. Wien–Graz–Köln 1974* (ameriška izdaja 1972); Carl E. Schorske, *Wien–Geist und Gesellschaft im Fin de siècle. Frankfurt/Main 1982*; družba ožjega območja Ringa najbolj pri Renate Wagner-Rieger, Hg., *Die Wiener Ringstraße, zlasti Bd. V*: Franz Baltzarek — Alfred Hoffmann — Hannes Stekl, *Wirtschaft und Gesellschaft der Wiener Stadterweiterung, Wiesbaden 1975*.

⁹ Marshall L. Rozenblit, *Die Juden Wiens 1867–1914. Assimilation und Identität. Wien–Köln–Graz 1989*; William O. McGagg, *Austria's Jewish Nobles 1670–1918. Leo Baeck Institute Yearbook Vol. XXXIV, 1989*; isti, *Jewish Wealth in Vienna 1670–1918. Paper to be presented at the Conference on Hungarian Jewry, Hebrew University 4.–7. Jan. 1988*; isti, *History of Habsburg Jews 1670–1918. Bloomington 1989*.

¹⁰ Ernst Wangermann, *Von Joseph II. zu den Jakobinerprozessen*, Wien 1966; isti, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung. Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781–1791*, Wien 1978; Helmut Reinalter, *Jakobiner in Mitteleuropa. Innsbruck 1977*.

¹¹ Zlasti dela pri zgodovinskem atlasu Dunaja, ki jih vodita Felix Czeike in Renate Banik-Schweitzer, so vodila k temeljiti obdelavi obsežnega materiala. Kot komentarji oziroma knjige raziskav k temu atlasu oziroma v zvezi z njim so za našo problematiko pomembni: Maren Seliger — Karl Ucakar, *Wahlrecht und Wählerverhalten in Wien 1848–1932. Privilegien, Partizipationsdruck und Sozialstruktur* (Kommentare zum Historischen Atlas von Wien, hg. F. Czeike und R. Banik-Schweitzer) Band 3, Wien–München 1984; Renate Banik-Schweitzer und Gerhard Meiß, *Industriestadt Wien. Die Durchsetzung der industriellen Marktproduktion in der Habsburgerresidenz. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, hg. v. F. Czeike, Band 11), Wien 1983*.

¹² Vera Bácskai, Hg., *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*. 2 Bde., Budapest 1986; Péter Hanák, *Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates. München–Budapest–Wien, 1984*; Györgi Ránki, *Die Entwicklung des ungarischen Bürgertums vom späten 18. zum frühen 20. Jahrhundert*. V: Jürgen Kocka, Hg., *Bürgertum im 19. Jahrhundert*, München 1988, Bd. 1, str. 47–265. Dober bibliografski pregled čeških raziskav meščanstva nudi Jiří Kořálka, *Die tschechische Bürgertumsforschung* (Univ. Bielefeld, SFB 177, Arbeitspapier Nr. 5), Bielefeld 1989; Pavla Horská, *Stadt und Land in der Entstehung und Abgrenzung bürgerlicher Schichten im 18. und 19. Jahrhundert in den böhmischen Ländern*. V: E. Bruckmüller — H. Stekl — P. Urbanitsch, Hgg., *Bürgertum in der Habsburgermonarchie. Wien 1990* (z literaturo); Pavla Horská, *Kategorie »samostatny« v rakouské statistice povolání. Příklad českých zemí*. V: *Ceskoslovenský časopis historický* 30, 1982, str. 547–579; Otto Urban, *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha 1978; isti, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982; Jan Havránek, *Social Classes, Nationality Ratios and Demographic Trends in Prague 1880–1900*, v: *Historica* 13, 1966, str. 171–208; isti, *Soziale Struktur und politisches Verhalten der großstädtischen Wählerschaft im Mai 1907 — Wien und Prag im Vergleich*. V: Isabella Ackert — Walter Hummelberger — Hans Mommsen, Hgg., *Politik und Gesellschaft im alten Österreich* (Festschrift Neck), Wien — München 1981, str. 150–166; Arnošt Klima, *Verhandlungen über den Beitritt Böhmens zum deutschen Zollverein 1848*. V: Herbert Knittler, Hg., *Wirtschafts- und sozialhistorische Beiträge* (Festschrift Hoffmann), Wien 1979, str. 308–319; György Lengyel, *Die ungarische Wirtschaftselite im 19. und zum Anfang des 20. Jahrhunderts: Lebensbahnen der Generationen. Versuch zu soziologischen Untersuchungen einer lexikalischen Quelle*. V: V. Bácskai, Hg., *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*, Budapest 1986, Bd. 2, str. 591–694.

¹³ Hannes Stekl. »Sei es wie es wolle, es war doch so schön«. *Bürgerliche Kindheit um 1900 in Autobiographien*. V: Hubert Ch. Ehalt, Gernot Heiß, Hannes Stekl, Hgg., *Glücklich ist, wer vergißt...? Das andere Wien um 1900* (Kulturstudien, hg. v. H. Ch. Ehalt, Bd. 6), Wien 1986, str. 17–38; Hannes Stekl — Andrea Schnöller, »Es war eine Welt der Geborgenheit...«. *Bürgerliche Kindheit in Monarchie und Republik*. Wien 1987; Ernst Bruckmüller — Hannes Stekl, *Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich*. V: Jürgen Kocka — Ute Frevert, Hgg., *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, Bd. 1, München 1988, str. 160 ss. Prve izsledke so objavili Peter Urbanitsch, Hans-Peter Hye in Ulrike Döcker, v: *Bürgertum im 19. Jahrhundert = Beiträge zur historischen Sozialkunde* 18, 1988, Heft 3 in Ulrike Döcker, Herta Hafner, Andrea Komlosy, Gottfried Pirhofer in Andrea Schnöller, v: *Bürgertum in Österreich = Christliche Demokratie* 6, 1988, Heft 3.

I.

Po krepkih začetnih pojavih v 18. stoletju je meščanska doba prodrla v predmarčnem času. Začetek industrijske revolucije datiramo nekako z letom

Z nemškim pojmom Bürger — meščan so povezane tri različne pomenske ravni: a) polnopraven prebivalec (privilegiranege) mesta v staroevropski (fevdalni) družbi; b) državljani; c) meščan po premoženju (Besitzbürger) in izobrazbi (Bildungsbürger) 19. in zgodnjega 20. stoletja. V nadaljnjem bo govorila o »meščanstvu« v zadnjem pomenu (četudi se ni mogoče izogniti stičnim točkam z obema drugima pomenskima ravnema). Zdajšnja diskusija izhaja iz tega, da »meščani« niso bili enoten razred, temveč konfiguracija različnih družbenih skupin. »Meščanskost« naj bi torej v prvi vrsti pomenila »kulturo«, nekakšen kulturni habitus, skupno priznavanje določenega načina mišljenja in vedenja.¹⁴

Ta kultura je bila kar najtesneje povezana s samorazumevanjem »premoženja in izobrazbe«. Omenjena socialna konfiguracija se je približno ujemala s privilegirano volilno pravico v mestih in trgih po letu 1861. Sem so sodili vsekakor bankirji in veletrgovci, industrijski podjetniki, tehniki in inženirji, advokati, zdravniki, profesorji, učitelji, vodilni nameščenci in uradniki.¹⁵ Njihova enotnost se je izražala v skupnem credu, ki je v bistvu temeljil na razsvetljenstvu in na veri v racionalno razlago in obvladljivost sveta.¹⁶

Če poskušamo zelo na hitro in začasno povzeti različna, doslej še zelo nepopolna dela, moremo postaviti naslednje domneve:

1825. Kultura bidermajerja ponazarja zavest o samem sebi pri meščanstvu, ki so mu postali poslovni uspeh, družina, občutje in narava temelj identitete. Ta prodor meščanske kulture je v nasprotju s splošnim prepričanjem o predmarčni stagnaciji. Do prodora je prišlo z zamudo najmanj ene generacije v primerjavi s pomembnimi začetki meščanske kulture in javnosti na jožefinskem Dunaju.

Že iz prizadevanj Marije Terezije za kodifikacijo (Codex Theresianus iz leta 1766) se zdi, da so nameravali uvesti splošno državljanstvo. Leta 1786 očita pisatelj Johann Rautenstrauch v polemiki trgovcu in založniku Georgu Filippu Wuchererju, da »...ne zasluži častnega imena avstrijskega državljana...«¹⁷

Kakor »proces oblikovanja države« terezijansko-jožefinske dobe ni zajel vseh habsburških dežel enako, tako tudi ni zajel vseh prebivalcev. Tako so ostali »zunaj« še kmetje, kar je dobro razvidno iz tega, da so iz »državljanškega prava« izrecno izvzeli fevdalna razmerja in jih prepustili »deželnim ustavam«. ¹⁸ Pospeseno, pa kljub temu omejeno oblikovanje države je predvidelo kot nosilce »državljanstva« (Staatsbürgerlichkeit) ljudi, ki so se v (domnevni) enakosti podvrgli zakonom in so med seboj »civilizirano« občevali — »dostojni« in vsaj v določenih glavnih potezah po enakih načelih izobraženi ljudje; v idealnem primeru so živeli po načelih racionalnosti in »razsvetljen-

¹⁴ Prim. op. 4.

¹⁵ Karl Ucakar, Demokratie und Wahlrecht in Österreich. Zur Entwicklung von politischer Partizipation und staatlicher Legitimationspolitik. Wien 1985, str. 132.

¹⁶ Povezavo med liberalizmom, centralizmom in nemško-židovskim visokim meščanstvom morda najbolj prikazuje Albert Fuchs, Geistige Strömungen in Österreich 1867–1918, 1984 (Nachdruck der Ausgabe von 1949), str. 5 sl.

¹⁷ Leslie Bodi, Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795, Frankfurt/Main, 1977, str. 260. Prispevek v leksikonu »Geschichtliche Grundbegriffe« le malo upošteva avstrijsko situacijo, prim. Manfred Riedel, Art. Bürger, Staatsbürger, Bürgertum, v: Brunner — Conze — Koselleck, Hgg., Geschichtliche Grundbegriffe, Band 1, Stuttgart 1972, str. 672–725, zlasti str. 702; Heinrich Strakosch, Privatrechtskodifikation und Staatsbildung in Österreich (1755–1811), Wien 1976, Der »Bürger des Staates« als Rechtsterminus im Bürgerlichen Gesetzbuch für Westgalizien von 1797 (I § 38); prim. Werner Ogris, Zwischen Absolutismus und Rechtsstaat. V: R. G. Plaschka, G. Klengenstein, Hgg., Österreich im Europa der Aufklärung Bd. 1, Wien 1985, str. 365–376, tukaj str. 374.

¹⁸ ODZ § 1146: iz ustave vsake pokrajine in iz političnih predpisov je spoznati, koliko so užiti lastniki proti vrhovnim lastnikom še v drugih odnošajih in katere pravice in obveznosti so zlasti med graščaki in graščinskimi podložniki (citat po prevodu iz leta 1928).

stva». ¹⁹ Nosilci te zgodnje »meščanske družbe« so bili v precejšnji meri državni uradniki, torej ljudje, ki jih v razdelitvenih shemah poklicne statistike (očitno oblikovanih še močno pod vplivom starejših predstav) nikakor niso prištevali k »meščanom«.

Uradništvo je naraščalo: če je bilo leta 1762 približno 20.000 uradnikov (brez Ogrske, Milana, Tirolske, Belgije, pa morda vključno z uradniki na zemljiških gospodstvih, kajti 1784 je bilo le 12.500 uradnikov), je bilo leta 1827 navedenih 64.000 uradnikov (brez Ogrske). Leta 1830 so našli 223.000 aktivnih in upokojenih javnih uradnikov, uslužbencev in delavcev (delavci v solinah itd.). »Vključno z vojsko pa tudi z duhovščino je država neposredno vzdrževala okrog 687.000 oseb na državne stroške«. ²⁰

Cilj hkrati intenzivirane izobraževalne politike je bil priden državni podanik, čigar izobrazba je ravno zadoščala, da je mogel svoje posle bolje opravljati, razumeti državne predpise in jih spoštovati. Ko so poskušali »blagostanje države« (ali drugače rečeno, gospodarsko zmogljivost zaradi povečevanja vojaške) pospeševati s pomočjo izboljšane izobrazbe, je že bilo tako, da se je s tem nujno povečana sposobnost kritiziranja sprva lotila etabliranih »starih« stanov, plemstva in duhovščine, pa tudi lenih in podkupljivih uradnikov, prav tako pa ni bilo mogoče tako nastajajoče publike načeloma omejevati: »...število tiskarjev in knjigotržcev, pisarjev in pisunov, kramarjev, krošnjarjev in t. i. štantarjev je naraščalo iz dneva v dan, dobičkaželjnost je prinesla na dan in v prodajo kar najbolj neokusne, deloma nadvse dvomljive spise. Mlado in staro, višji sloji, meščani in kmetje berejo brez razlike in naravnost požirajo dunajske brošure...!« ²¹ Nova meščanska publika, ki so jo sestavljali najrazličnejši uradniki, učitelji, profesorji, zdravniki, odvetniki (ampak le malokateri obrtniški podjetnik), je dovzetna za novo literarno kulturo, ki se je odražala na ravni podjetij in na delovnem trgu sprva s povečanjem števila knjigarn, založb, čitalnic, knjižnic in knjigoveznic. Če je bilo leta 1780 na Dunaju le šest pomembnih tiskarn, jih je bilo leta 1787 že 21 s 114 tiskalnimi stroji. Poleg velezaložnika Trattnerja so stopili v ospredje založniki Kurzböck, Gerold, Gräffer — pa tudi Hartl, Mößle, Weimar in Wucherer. Prav tako so uspevale znanstvene in umetniške založbe (npr. Artaria in Co.). Število knjigarn in antikvariatov se je med leti 1772 in 1787 podvojilo. ²² Kar je novega nastajalo, popolnoma odgovarja Habermasovi predstavi meščanske javnosti, ki javno zanimive probleme tudi javno obravnava. Meščanska javnost ni bila omogočena le z novimi predpisi o cenzuri, temveč tudi s sistematičnim pospeševanjem tiskarstva in založništva: Marija Terezija in Jožef II. nista imela nobenih pomislekov, če sta v prid pospeševanja splošne izobrazbe

¹⁹ Ernst Wangermann, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung*, Wien 1978.

²⁰ Joh. Frh. v. Metzburg, *Handbuch der österreichischen Statistik vom Jahre 1830*, Wien 1831 (Darstellung der Österreichischen Monarchie in Statistischen Tafeln Bd. III), deloma ponovno objavljeno v *Denkschrift der k. k. Statistischen Zentralkommission zur Feier ihres fünfzigjährigen Bestandes*, Wien 1913, str. 191 sl. Podrobno je Metzburg navedel 27.000 uradnikov, od tega več kot 5000 praktikantov, ter 1300 pisarjev, 28.000 služabnikov in 52.000 delavcev v državni službi. Glej tudi Gustav Otruba, *Quantitative, strukturelle und regionale Dynamik des Industrialisierungsprozesses in Österreich-Ungarn vom Ausgang des 18. Jahrhunderts bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges*. V: Harald Winkel, Hg., *Vom Kleingewerbe zur Großindustrie*, Berlin 1975 (= Schriften des Ver. f. Sozialpolitik NF 83), str. 105–163, zlasti tabele 1–4. O birokraciji nadalje Ignaz Beidtel, *Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740–1848*. Innsbruck 1896; Otto Brunner, *Staat und Gesellschaft im vormärzlichen Österreich im Spiegel von I. Beidtel's Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740–1848*. V: Th. Schieder, Hg., *Staat und Gesellschaft im deutschen Vormärz 1815–1848*, 3. Aufl. Stuttgart 1978, str. 39–78; Alfred Hoffmann, *Bürokratie insbesondere in Österreich*. V: Isti, *Staat und Wirtschaft im Wandel der Zeit. Studien und Essays*, Bd. 1, Wien 1979, str. 234–371; Karl Megner, *Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k. k. Beamtentums*. Wien 1985, str. 78 sl.; v kratkem bo izšlo obsežno delo Waltraud Heindl o birokraciji med 1780 in 1848. Prim. nadalje katalog »Bürgersinn und Aufbegehren«. Biedermeyer und Vormärz in Wien 1815–1848. Wien 1987.

²¹ Karl Wotke, *Drei Arbeiten des Freiherrn von Birkenstock*. V: *Beiträge zur österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte*, XV. Heft, Wien–Leipzig 1914, str. 157 sl., tukaj str. 179. Splošno prim. Ernst Wangermann, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung*. Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens. Wien 1978.

²² Bodi, *Tauwetter* (kot op. 17) 80 sl.

dovoljevala nekaj, kar bi danes imenovali »roparski tisk«; pri tem je stopal v ospredje zlasti dunajski založnik Trattner.²³

Poleg tega so igrali saloni in prostozidarske lože zelo pomembno vlogo. Zlasti loža »Wahre Eintracht« je bila brez dvoma nekaj takega kot jedro prosvetljene »meščanske« družbe (četudi je bilo veliko članov iz vrst plemstva, je vendarle prevladoval »napredni« element s Sonnenfelsom, Franzom von Zeillerjem, Aloysom Blumauerjem, Johannom Baptistom Alxingerjem, Ignazom von Bornom itd.). Med pomembnimi saloni naj omenimo le salon dvornega svetnika Greinerja, očeta pisateljice Karoline Pichler ali pa salon Fanny von Arnstein.²⁴

Zakaj je jožefinska meščanska javnost tako hitro in skoraj brez odpora propadla? Verjetno je bila kritična publika na Dunaju omejena na »prosvetljeni« del, povrhu še po večini uradniške inteligence, in je imela malo odmeva v drugih meščanskih slojih. Vredno je omembe, da krog versko nonkonformističnih čevljarjev, ki so ga tudi sodno preganjali, ni imel nobenih dokazljivih stikov z omenjeno javnostjo. Ne moremo pa se izogniti še nadaljnji razlagi: Kritični meščanski dunajski potencial je bil hkrati (tako med uradniki, kot tudi prebivalci državnega glavnega in rezidenčnega mesta) nadvse tesno povezan z monarhijo in njenim nadaljnjim obstankom. Težko bi mogel priti na misel, začeti revolucijo, ki bi nujno ogrožala monarhijo — kar se je ob nemirih v Belgiji in na Ogrskem izkazalo za možno. Obratno pa je moglo — ravno zaradi opozicije proti centralistični politiki Dunaja — ogrsko jakobinstvo pridobiti sorazmerno veliko privrženecv.²⁵

Gospodarski razvoj habsburške monarhije kaže v 18. stoletju regionalno zelo intenzivno protoindustrializacijo na temelju manufaktur in založništva, poleg tega regionalno zelo gosto predindustrijsko predelavo železa (Koroška, Kranjska, Stajerska, gornje- in spodnjeavstrijske »Eisenwurz«). Izhodišna točka nadaljnjega razvoja so bile na eni strani razširjena, na izvoz usmerjena proizvodnja platna, na drugi strani pa manufakture, ki jih je pospeševala država, zlasti na področju bombažne in svilene proizvodnje, kovinarstva in stekla. Ta proizvodnja je dolgo trpela zaradi prizadevanj, da bi se v državi pospeševalo zlasti izdelovanje luksuznih izdelkov. Šele od trenutka, ko je širša meščanska plast mogla postati porabnik te proizvodnje, je začela uspevati tudi ob pomanjšanem povpraševanju dvora: Dunajska proizvodnja svile se je razcvetela v osmem desetletju 18. stoletja, kar je trajalo približno do leta 1815. Hkrati je morala v zadnjih desetletjih 18. stoletja narasti tudi porabniška moč

²³ O njem prim. ne več povsem novo monografijo Hermine Cloeter, Johann Thomas von Trattner. Graz/Köln 1952.

²⁴ O socialni strukturi in vlogi dunajskih prostozidarjev pripravlja moja učenka Eva Huber obsežno študijo. Prim. Eva Huber, Zur Sozialstruktur der Wiener Freimaurerlogen im josephinischen Jahrzehnt. V: H. Reinalter, Hg. Aufklärung und Geheimgesellschaften (Aufklärung und Revolution, Band 18) München 1989, str. 173–189. Tukaj postavlja ga. Huber omembo vredno tezo, da so bile prosvetljene lože pravzaprav v manjšini, prevladovalo je prostozidarstvo visokih naslovov, pri čemer ni šlo nikakor za ideale kot »enakost« in »prosvetljenstvo«, temveč za novi elitizem. — Za salone prim. Bodl, Tauwetter, str. 76; Hilde Spiel, Fanny von Arnstein oder Die Emanzipation. Ein Frauenleben in der Zeitenwende 1758–1818. Frankfurt/M., 1962.

²⁵ Horst Haselsteiner, Joseph II. und die Komitate Ungarns. Herrscherrecht und ständischer Konstitutionalismus. Wien–Köln–Graz 1983. Za Belgijo prim. Helmuth Stradal, Die brabantische Revolution des Jahres 1789 aus Wiener Sicht. V: Standen en Landen 47, 1968, str. 217–317; Jan Roegiers, Der Umsturz in Brabant (1789–1790). v: Katalog zur Ausstellung Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II., Wien 1980, str. 266 sl. O »revolucionarnih« čevljarjih prim. Walter Sauer, Schuster, bleib bei deinem Leisten... V: Ulrich Engelhardt, Hg., Handwerker in der Industrialisierung (= Industrielle Welt, Bd. 37), Stuttgart 1984, str. 435–457, tukaj zlasti str. 441; Ernst Wangermann, Von Joseph II. zu den Jakobinerprozessen, Wien 1966; Helmut Reinalter, Aufgeklärter Absolutismus und Revolution. Zur Geschichte des Jakobinertums und der frühdemokratischen Bestrebungen in der Habsburgermonarchie. Wien–Köln–Graz 1980. O šibkosti dunajskih »jakobincev« prim. nadalje zelo instruktivne prispevke, ki so jih napisali Kálmán Benda, Walter Markov in Denis Silagi v delu, ki ga je izdal Helmut Reinalter: Jakobiner in Mitteleuropa, Innsbruck 1977 (z nadaljnjo literaturo); Elisabeth Führer, Jakobiner in der Steiermark (Ms.), phil. Diss. Wien 1965; Franz Haderer, Martin Jakob Prandstätter (Ms.), phil. Diss. Wien 1967; Alfred Körner, Die Wiener Jakobiner. Stuttgart 1972; Denis Silagi, Jakobiner in der Habsburger-Monarchie. Ein Beitrag zur Geschichte des aufgeklärten Absolutismus in Österreich, Wien–München 1962; Denis Silagi, Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II., München 1961.

širših slojev, zlasti od približno leta 1795 dalje (sedemletna vojna in prav tako jožefinska turška vojna sta ta vzpon vsakokrat prekinili).

V zadnjih letih 18. stoletja je prišlo do izrazitega razmaha zlasti bombažne proizvodnje. Ni slučajno, da so zdaj proizvodnjo bambažnega sukanca mehanizirali, po manjših začetkih na Češkem je leta 1801 nastala v Pottendorfu v Spodnji Avstriji prva bombažna predilnica — največja tovrstna tovarna na kontinentu. Celinska zapora je imela za razvoj tovarnarstva prav tako pozitivne posledice, kot je imel državni bankrot leta 1811 negativne; dunajski kongres je ravno za luksuzno proizvodnjo prinesel zadnjo konjunkturo. Od leta 1816 dalje pa je vladala kriza: veliko podjetij je spet propadlo, cene so padale, veliko je bilo brezposelnih. Šele od približno leta 1825 dalje si je konjunktura spet opomogla — in ta konjunkturni cikel, ki se je zdaj pričel, moremo imeti za prvega industrijske revolucije. Njegove pridobitve se v naslednji krizi niso več izgubile. V tej fazi razmaha se je z novimi energetske viri (parnimi stroji), novimi proizvodnimi metodami (valjarnami), novimi transportnimi možnostmi (parniki in železnicami) začel tisti popolni preobrat proizvodnih razmerij, ki je omogočal, da se druga polovica avstrijske predmarčne dobe označuje kot dejansko obdobje industrijske revolucije.²⁶

Pomembne podjetnike so pogosto nobilitirali, da bi na ta način zvišali družbeni ugled trgovske in podjetniške dejavnosti. Med leti 1792 in 1848 je bilo 2545 povišanj v nižji plemiški stan, v viteze in barone. Med njimi je bilo 7,5 % zelo pomembnih predstavnikov bančništva, veletrgovine in industrije. Pri tem so gledali zlasti na posebne zasluge za državo, »dobrodelnost« in brezhibno življenje. Znanemu dunajskemu fabrikantu svile Mestroziju npr. niso hoteli podeliti plemiškega naslova, ker ni mogel navesti nikakršnih »zaslužnih dejanj« razen svojega dobičkonosnega podjetja, opremljenega s stroji, ki jih je deloma sam dalje razvijal.²⁷ Tako je zdaj nastal tudi kvantitativno znatnejši podjetniški element, ki je na raznih ravneh stopal v ospredje in se je skupaj s prav tako naraščajočimi skupinami višjih državnih uradnikov in predstavnikov svobodnih poklicev (po večini z univerzitetno izobrazbo) oblikoval kot novo meščanstvo.

Ena pomembnih ravni oblikovanja meščanstva so bila že v predmarčni dobi društva. Eduard von Bauernfeld je v svojem delu »Pia desideria« večkrat podčrtal vlogo društev pri pomeščanju družbe: »V Avstriji, deželi izolacije, so nastajala društva s praktičnim namenom, za industrijo in poljedelstvo. V teh združenjih se zbirajo najvišji in najnižji stanovi: nadvojvode, grofje, baroni, fabrikanti, gospodarstveniki in rokodelci se tukaj sestajajo in vsakdo se ocenjuje — ne po tem, kaj predstavlja v meščanski družbi, temveč po tem, kaj ima zanimivega povedati... S tem, da obrtno društvo na eni strani o predmetu, ki naj bi ga izdelovali, razpravlja, predlaga izboljšave, postavlja splošna pravila, odloča o plačilih in na drugi strani osebnosti med seboj zbližuje, obeta postati hkrati najbolj učinkoviti vzvod ljudskega izobraževanja. V svoji

²⁶ Johann Slokar, *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I.* Wien 1914; Ernst Hallwich, *Anfänge der Groß-Industrie in Österreich.* V: *Die Groß-Industrie Österreichs Bd. 1.* Wien 1898, str. 5 sl.; David F. Good, *Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914.* Wien–Köln–Graz 1986; John Komlos, *Die Habsburgermonarchie als Zollunion. Die Wirtschaftsentwicklung Österreich-Ungarns im 19. Jahrhundert.* Wien 1933.

²⁷ Hanns Jäger-Sunstenau, *Statistik der Nobilitierungen in Österreich 1701–1918*, v: *Österreichisches Familienarchiv. Ein genealogisches Sammelwerk*, hrsg. v. Gerhard Geßner, Bd. 1, 1963, str. 3 sl.; Berthold Waldstein-Wartenberg, *Österreichisches Adelsrecht 1804–1918*, v: *Mitt. d. Österr. Staatsarchivs* 17/18, 1964/5, str. 109 sl. O nobilitiranju podjetnikov obstoja nekaj disertacij: Brigitte Andel, *Adelsverleihungen an Wirtschaftstreibende während der Regierungszeit Maria Theresias*, phil. Diss. (Ms.) Wien 1969; Renate Komanovits, *Der Wirtschaftsadel unter Kaiser Franz II. (I.) in der Zeit von 1792 bis 1815*, phil. Diss. (Ms.) 1974; Franz Putz, *Die österreichische Wirtschaftsaristokratie von 1815–1859*, 2 Bde., phil. Diss. (Ms.) Wien 1975; prim. tudi Karl Megner, *Zisleitansiche Adels- und Ritterstandserwerber 1868–1884*, (Ms.) Hausarbeit am Inst. f. Österr. Geschichtsforschung, Wien 1974; Alfred Fessen, *Der österreichische Wirtschaftsadel von 1909–1918*, Ms. phil. Diss. Wien 1974. O Mestroziju prim. Andrea Schnöller, »Der Gesellschaft brauchbar, im Fache tüchtig, und dem Staate auf viele Arten nützlich«, Paul Mestrozij, ein Unternehmer des frühen 19. Jahrhunderts. V: *Bürgertum in Österreich (Christliche Demokratie* 6, 1988, Heft 3), str. 213 sl.

praktični usmeritvi pospešuje materialno blagostanje, kar je temelj vsakemu duševnemu napredku; s svojo obliko družabnosti pa deluje hkrati humanizirajoče ...»²⁸

Zelo podobno ocenjuje Bauernfeld delovanje kmetijskih družb: »Kmetijska družba je društvo praktičnih gospodarstvenikov, plemiških in meščanskih posestnikov, učenjakov in tehnikov, kmetijskih uradnikov in kmetov. Zlasti slednje želi približati izobraženemu razredu istega poklica, jih masivno informirati o njihovih pravih koristih, jih z besedo in dejanjem vzbuditi k višji kulturi, medtem ko ima družba sama v središču pred očmi novo znanstveno usmeritev svoje stroke.« Bauernfeld zaključuje na pravi meščansko-liberalni način: »Avstrijska vlada je prav naredila, da v zadnjem času ni posegala niti na področje manufaktur, niti v kmetijstvo, ampak je prepustila poboljšanje teh najpomembnejših vej narodnega blagostanja živahnim združenjem strokovnjakov in dobronamernih mož.«²⁹

Domneva, da se je že v predmarčni dobi oblikovalo jedro meščanstva v društvih, o katerih je govoril Bauernfeld, seveda ne odgovarja običajni sliki avstrijskega predmarčnega obdobja, po kateri je značilno zatiranje svobodnega združevanja in izražanja mišljenja — prav to pa so pogoji za obstoj meščanskih združenj. Očitno je znala absolutistična država predmarčne dobe — drugače kot jožefinska — razločevati območji »države« in »družbe« in je — gotovo tudi zato, ker je morala opustiti željo po široki politiki blagostanja — celo odobraval obstoj svobodnih združenj, namenjenih pospeševanju obrti, kmetijstva, industrije, umetnosti in glasbe oziroma skrbi za bolne in uboge (1817). Seveda je bila meja jasna: vsa ta društva nikakor niso smela posegati na področja državne uprave oziroma se imeti celo za zastopnike interesov. Leta 1848 je bilo samo na Dunaju že 203 društev (5,8 % od skupaj 1890). Od teh je bilo 62 % društev, ki so se ukvarjala z bolniki in pogrebi, 11 % društev, ki so skrbela za stare, in 10 % dobrodelnih društev. Tukaj so še v precejšnji meri opazne cehovske tradicije in cerkvene vezi. Morebiti so tako v predmarčni dobi vsaj deloma ponovno oživele pod Jožefom II. razpuščene baročne bratovščine. »Od drugih društvenih oblik najdemo pred letom 1848 le posamezne primere, ki pa so dostikrat kvalitativno pomembni. Omenimo naj na tem mestu plemiško kazino leta 1837, Dunajsko moško pevsko društvo, Družbo prijateljev glasbe leta 1812 in nekatera društva za cerkveno glasbo, Družbo za razmnoževalno umetnost leta 1830, Spodnjeavstrijsko c. kr. kmetijsko družbo in Vrtnarsko društvo leta 1830, trgovinsko kazino leta 1819, Nižjeavstrijsko obrtno društvo leta 1839, Privatno knjižnico dunajskih pravosodnih uradnikov leta 1823 in politično-juridično čitalnico leta 1841, Družbo zdravnikov leta 1837 in Društvo homeopatskih zdravnikov Avstrije leta 1846.«³⁰ Če navedeno dunajsko društveno podobo izpopolnimo z obrtnimi, muzejskimi in čitalniškimi društvi, ki so obstajala v glavnih mestih raznih kronovin in dežel in so imela — vsaj v primeru češke matice — razmeroma veliko članov, potem se predmarčna doba izkaže natančno vzeto kot ustanovitvena faza kvantitativno majhnega, kvalitativno pa nadvse pomembnega dela celotnega društvenega življenja.³¹

²⁸ Anonimno (Eduard von Bauernfeld), *Pia desideria eines österreichischen Schriftstellers*, Leipzig 1842, str. 46.

²⁹ Prav tam, str. 47 sl.

³⁰ Hans Peter Hye, *Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Österreich*. V: *Bürger-tum im 19. Jahrhundert* = Beiträge zur historischen Sozialkunde 18, 1988, Heft 3, str. 85–95, k temu str. 89 sl. Prvo statistiko društev daje Moritz von Stubenrauch, *Statistische Darstellung des Vereinswesens im Kaiserthume Österreich*. Wien 1857. O društvih kot pravih mestih družabnih srečanj glej Hans Peter Hye, *Josef Bermann's Tagebücher (1835–1878)*. Eine Quelle zum frühen Wiener Vereinswesen. V: *Wiener Geschichtsblätter* 44, 1989, Heft 3, str. 118–127. Načelno: Thomas Nipperdey, *Verein als soziale Struktur im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert*. V: *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert*. Veröff. d. Max-Planck-Inst. f. Geschichte in Göttingen 1972, str. 1–44; Ernst Bruckmüller, *Landwirtschaftliche Organisationen und gesellschaftliche Modernisierung. Vereine, Genossenschaften und politische Mobilisierung der Landwirtschaft Österreichs vom Vormärz bis 1914*. Salzburg 1977.

³¹ Hwaletz, *Industrie- und Gewerbeverein* (kot op. 5), *Raffler, Lesegesellschaften* (kot op. 5); Josef Schwerdfeger, *Die historischen Vereine Wiens 1848–1908*, Wien 1908; Ignaz Zibermayr,

Zdi se, da je dolgo časa prevladoval za novo »meščanskost« skupni pojem »srednji stan« (Mittelstand). V že navedenem delu je Eduard von Bauernfeld v imenu »celotnega avstrijskega srednjega stanu« kritiziral cenzuro: »... tako kot on, misli skoraj vsak izobražen Avstrijec tako v glavnem mestu kot v provinci; profesorji, učenjaki, umetniki, fabrikanti, trgovci, gospodarstveniki, celo uradniki in duhovniki — stanovi, s katerimi se je avtor dolga leta pogosto družil — so mu dnevno, celo vsako uro, izražali podobne nazore, podobne želje...« Nato še enkrat ponavlja, da ne navaja ničesar drugega kot »prepričanje avstrijskih srednjih razredov«³². Ta »srednji stan« oziroma »srednji razredi« so natančneje opisani kot profesorji, učenjaki, umetniki, fabrikanti, trgovci, gospodarstveniki, z gotovo omejitvijo tudi kot uradniki in duhovniki; pri tem, ko hvali obrtno društvo, govori Bauernfeld tudi o rokodelcih, seveda ne pri »srednjem razredu«. Domnevam, da omenjena sestava ni bila niti slučajna niti samovoljna, temveč da opisuje vsaj jedro meščanskih skupin v avstrijskem cesarstvu. To pravzaprav že zelo natanko odgovarja »družbenemu razredu« lastnikov in po izobrazbi privilegiranih, kakor ga pozna Max Weber.³³ Nasprotno pa se zdi pojem »meščan« še pridržan za stanovsko določene prebivalce mesta, ki so imeli meščanske pravice.³⁴ To meščanstvo (Stadtbürgertum) kot podeljena pravica je preživel v Avstriji spremembe občinskih zakonov leta 1849 in 1862 in je svojim nosilcem zagotavljalo v volilnih določbah bolj ugodno volilno pravico, po večini v drugem volilnem razredu.³⁵

II.

Po številu so bili meščanski razredi vedno v manjšini. Gotovo so bila velika mesta središča »meščanstva«, ne bi pa smeli zato zanemarjati meščanstva srednjih in manjših mest.

Občutno povečanje števila meščanskih krogov je bilo v 18. stoletju regionalno omejeno na središča sekundarnega in terciarnega sektorja (Spodnja Avstrijo z Dunajem, Češko/Moravsko/Šlezijo, Trst). Po različnih oblikah izračunavanja imamo v drugi polovici 19. stoletja in na začetku 20. stoletja med zaposlenimi nekako 2,2 do maksimalno 6 % pripadnikov meščanskih kategorij.

Po izračunih Ernsta von Schwarzerja je imelo leta 1857 88 % prebivalstva do 400 gld letnega dohodka. Ti so bili vsekakor pod meščanskim nivojem, ker je po njegovih izračunih letne porabe za petčlansko družino »majhnega državnega ali privatnega uradnika« oziroma podobnih slojev »vsota potrebnega« znašala približno 474 gld 40 kr (od tega je odpadlo približno 300 gld na hrano, 57 gld na oblačila, 68 gld na stanovanje in kurjavo, 18 gld na plačo služinčadi). Sloji s 400—650 gld letnega dohodka stojijo bržkone na začetku malega meščanstva; sem sodi poleg vrhnjega sloja rokodelskih pomočnikov tudi skupina

Die Gründung des oberösterreichischen Musealvereins. V: Jahrbuch des oberösterreichischen Musealvereins 85, 1933, str. 131 sl.; Hermann Helmpel, Geschichtsvereine einst und jetzt. Göttingen 1963. O zgodnjih narodnih društvih prim. za Češko zdaj Anna M. Drabek, Tschechen und Deutsche in den böhmischen Ländern. V: E. Zöllner, Hg., Volk, Land und Staat in der Geschichte Österreichs (Schriften des Inst. f. Österreichkunde 43), Wien 1984, str. 54—82.

³² Bauernfeld, Pia Desideria, str. 91 sl.

³³ Max Weber, Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie. Band 1, Köln—Berlin 1964, str. 225.

³⁴ Avstrijska statistika 18. in 19. stoletja je, kot kaže, v kategoriji (mestno) meščanstvo zajela ta del prebivalstva, pač z namenom, oceniti komercialno-obrtniško delujoče sloje. Poleg tega obstoja še posebna kategorija »Professionisten«, ki očitno zajema nemestni, pa tudi mestni, toda nemeščanski in necehovski obrtniški element. Prim. Gustav Otruba, Quantitative, strukturelle und regionale Dynamik des Industrialisierungsprozesses in Österreich-Ungarn vom Ausgang des 18. Jahrhunderts bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges. V: Harald Winkel, Hg., Vom Kleingewerbe zur Großindustrie, Berlin 1975 (= Schriften des Ver. f. Sozialpolitik NF 83), str. 105—163, zlasti tabele 1—4. »Meščanska pravica« tudi po letu 1848 in 1861 ni izginila iz avstrijskega pravnega jezika. Se nadalje so jo magistrati podeljevali, in je pomenila privilegirano obliko pripadnosti neki občini, kar se je izražalo tako v volilni pravici (»meščani« so volili navadno v drugem volilnem razredu) kot tudi v pravici do eventuelne uporabe tradicionalnih oblik oskrbe (meščanska ubožnica npr. kot starostno zavarovanje). K temu glej priložnika Mayerhofer — Pace in Mischler — Ulbrich.

³⁵ Ucakar — Seliger (kot op. 11).

nižjih oficirjev in podobnih uradnikov (7 %). Ostane le približno 5 % ljudi kot vrhnji porabniški razred, ki je razpolagal z več kot 650 goldinarji na leto. Sem sodi gotovo tudi znaten del plemstva (okrog 25.000 plemiških zemljiških posestnikov). Z več kot 1200 goldinarji na leto je razpolagalo le 2,1 % aktivnih prebivalcev.³⁶

Nadaljnjo pot k razumevanju katerihkoli »meščanskih« krogov bi utegnila odpirati statistika dohodkov. Leta 1896 reformirani davek na osebni dohodek je leta 1903 zajemal 914.000 davkoplačevalcev v državi.³⁷ To je bilo 6,5 % vseh aktivnih prebivalcev. Od tega je treba odšteti tako aristokratske veleposestnike (ni jih moč natanko dognati) kot tudi približno 170.000 obdavčenih delavcev in (brez dvoma) del 250.000 nameščencev, saj nekatere skupine, npr. železniški uradniki gotovo niso razvili »meščanske« zavesti. Bolj stvarna se zdi torej domneva, da je od naših davkoplačevalcev precej gotovo okrog 700.000 ljudi veljalo za »meščane« (ob široki prehodni coni k malomeščanstvu). 66 % davkoplačevalcev je bilo v davčnem razredu do 2400 kron, 15,8 % jih je zaslužio 2400—3600 kron, 12,5 % med 3600 in 7200 kron, 3 % 7200—12.000 kron, 2,3 % 12.000—40.000 kron in ostali več kot toliko (1 kro-
na = 0,85 RM ali 0,5 gld).

Torej je samo 6,5 % zaposlenih moralo plačevati davke, se pravi, da so imeli več kot 1200 kron (600 gld) zaslužka. Le približno 2,2 % je odpadlo na dohodkovne razrede, ki jih je treba prav gotovo označevati kot meščanske, veleburžoazne in aristokratske. Koliko naj ostalih 4,3 % zaposlenih označujemo kot »meščanske«, ostane vprašljivo, čeprav so znani primeri, ko so ljudje brezdvomno imeli meščanski značaj in habitus, npr. dolgoletni poslanec in župan v St. Pöltnu, advokat, ki je prijavil le 1200 gld zaslužka (2400 kron).³⁸

III.

»Novo« meščanstvo se je rekrutiralo le deloma iz »starega« meščanstva. Poleg tega opazujemo precejšnja migracijska gibanja. Za Dunaj moremo ugotoviti, da so prihajali rokodelci, obrtniki in uradniki iz »sosednjih« avstrijskih mest (Wr. Neustadt, Gradec, Linz), nato zlasti iz južnonemških mest (Passau, Augsburg itd.). V 19. stoletju so stopila vse bolj v ospredje mesta čeških dežel (Praga, Olomouc, Brno, Mikulov). Doseljevanje iz Nemčije je močno nazadovalo. Masovni dotok iz podeželskih območij je bil bolj v prid nastajanju drobnorokodelskih in delavskih slojev.

Tako obsežnih raziskav, kot jih imamo za Francijo,³⁹ nimamo ne za Avstrijo, ne za habsburško monarhijo. Pač pa je Pavla Horská za Češko izrazila domnevo, da so se iz češkega kmečkega stanu rekrutirale tri buržoazije — meščanstvo severnočeškega industrijskega območja, praško in dunajsko.⁴⁰ Ta domneva ima gotovo nekaj na sebi in — če bi jo bilo moč nadalje potrditi — bi mogla za dokaj pomembne meščanske skupine stare in nove Avstrije nuditi marsikatero oporne točke. Sovpada z opazovanjem, da so avstrijske alpske dežele imele le nizek prirastek prebivalstva in da zato skoraj ni bilo izseljenskega pritiska v smeri Dunaja (izjema je bila Spodnja Avstrija).⁴¹

Na področju rokodelstva je prišlo veliko pomočnikov iz različnih območij starega cesarstva, zlasti pa iz južne Nemčije na Dunaj, da bi se tukaj nazadnje naselili. To se je spremenilo približno okoli srede stoletja. Okrog leta 1870 se

³⁶ Ernst von Schwarzer, *Geld und Gut in Neuösterreich*, Wien 1857, str. 155.

³⁷ F. Leiter, *Die Verteilung des Einkommens in Österreich. Nach den Ergebnissen der Personaleinkommensteuer in den Jahren 1898 bis 1904*, Wien 1907. Beiträge zur Statistik der Personaleinkommensteuer in den Jahren 1903 bis 1907. Wien 1908.

³⁸ Leopold Puchinger, Johann Ofner. Bürgermeister von St. Pölten, Ms. Diplomarbeit am Inst. f. Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Universität Wien, 1988.

³⁹ Adeline Daumard, *La bourgeoisie Parisienne de 1815 à 1848*, Paris 1963, Adeline Daumard, *Les bourgeois et la bourgeoisie en France depuis 1815*, Paris 1987.

⁴⁰ Horská, *Stadt und Land* (kot op. 12).

⁴¹ Roman Sandgruber, *Die Anfänge der Konsumgesellschaft*, Wien 1982, str. 27 sl.

je, kot kaže, ta povezava z Nemčijo skoraj pretrgala. Zato pa je zdaj priseljevanje iz čeških dežel nedvomno zavzelo prvo mesto.⁴²

Tabela 1

Iz mest:	Na Dunaju umrli so bili po izvoru					
	1810	1830	1850	1870	1890	1910
Augsburg	22	5	6	2	3	3
Berlin	19	6	2	9	1	9
Bratislava	35	27	44	63	68	80
Breslav	9	6	3	3	2	8
Brno	17	23	22	54	58	116
Budimpešta	17	8	23	46	65	111
Celovec	7	5	5	11	11	14
Eisenstadt	7	4	13	14	6	17
Frankfurt/M.	3	3	3	8	6	8
Gradec	21	24	16	22	31	62
Innsbruck	6	12	4	9	10	14
Köln	1	3	—	1	2	—
Liberec	2	1	1	2	6	13
Linz	23	24	30	26	29	50
Mikulov	10	10	29	28	42	53
München	6	12	1	5	8	11
Nürnberg	10	4	5	4	2	4
Olomouc	13	4	17	26	23	40
Passau	16	4	5	8	1	3
Praga	55	43	54	92	83	153
Regensburg	17	19	16	5	4	1
Salzburg	29	11	7	16	11	16
St. Pölten	20	14	11	12	11	12
Wr. Neustadt	17	9	16	13	16	51
Znojmo	18	14	22	36	31	33

Iz spodnjeavstrijskih mest so prihajali po večini rokodelci in delavci, tudi veliko ženske služinčadi. Iz deželnih glavnih mest avstrijskih dežel so prihajali rokodelci, privatni pa tudi javni uradniki; še vedno pa prevladuje priseljevanje žensk (zlasti iz Linza).⁴³

Iz Južne Nemčije so prihajali večidel rokodelci. Le pri Frankfurtu na Maini prevladuje trgovina in denarništvo (Rothschild!), od priseljencev iz sudetskih dežel naj bi se bili Nemci uvrstili bolj med izobražence in hišne lastnike, Čehi pa bolj med obrtnike.⁴⁴ Po imenih naj bi preseljevanje iz Prage obsegalo dvakrat toliko Nemcev kot Čehov, iz Brna in Olomouca trikrat toliko, kar je seveda metodično nadvse problematičen pristop. Iz Prage so prihajali rokodelci, privatni in javni uradniki, diplomiranci fakultet; podobno iz Olomouca in Brna. Iz ogrskega območja (Budimpešta, Bratislava, Eisenstadt), odkoder je kljub državnopravni razmejitvi migracija na Dunaj naraščala, je prišlo zelo veliko Židov.

Na slepo izbran poskus se s tem niti tako slabo ne ujema: od 128 prednikov osme generacije (18. stoletje) nekega leta 1936 rojenega dunajskega trgovca z umetninami jih je izhajalo 32 % iz današnje Avstrije (od teh več kot po-

⁴² G. Otruba — L. S. Rutschka, Die Herkunft der Wiener Bevölkerung in den letzten hundertfünfzig Jahren. V: Jb. d. Vereines f. Geschichte der Stadt Wien 13, 1957, str. 227 sl.; G. Otruba, Wiens Bevölkerung — Nationale Herkunft und soziale Entwicklung. V: Der Donauraum, 1953, str. 12—42; Rudolf Till, Zur Herkunft der Wiener Bevölkerung im 19. Jahrhundert. V: VSWG 31, 1941, str. 15—37.

⁴³ Till, Zur Herkunft, str. 27 sl. Tabela skrajšana po: Till, str. 33—35. Če je prišel avtor s tukaj navedenimi številkami do sklepa (prav tam, str. 28): »Die Zahlenergebnisse eines Dutzends von Städten zeugen von einem ständigen Zustrom deutschen Blutes nach Wien, den weder das Jahr 1804, noch 1866 und 1871 zum Versiegen brachte...«, potem je ta izjava povsem v nasprotju s podanim materialom in je razumljiva samo pred časovnim horizontom leta 1941.

⁴⁴ Till, str. 30, sklicujoč se na A. Mayer, Über eine historische Ethnographie Wiens. Ziel und Weg. V: Wiener Kommunalkalender 1889, str. 295 sl.

lovica z Dunaja in iz Spodnje Avstrije), 18 % iz Nemčije, 42 % iz območja Češkoslovaške, 6 % iz Italije in Istre.⁴⁵

Bržkone moremo na splošno reči, da je moč meščanske razrede po njihovem izvoru tem manj regionalno določati, čim »višje« se povzpemo: nadregionalna mobilnost in izvor iz zelo različnih območij se zdi pa prav tista značilnost, ki določa »meščanskost«. Tako v vrstah znanstvenikov, umetnikov, inženirjev, podjetnikov itd. še zasledujemo priseljence iz Nemčije tudi v drugi polovici stoletja, ko je masovni pritok od tod že zdavnaj pojenjal.

Pomembno možnost vzpona v »meščanskost« so nudile ustanove za izobraževanje — gimnazije in univerza.

Število univerzitetnih študentov je naraslo na celotnem območju v državnem zboru zastopanih kraljestev in dežel od leta 1850 do 1911 na 459 %, od 5646 na 25.941; na Dunaju na 311 %, od 2733 na 8502. Tiste fakultete, ki so obetale donosne kariere, so na Dunaju najhitreje naraščale: pravna in medicinska. Regionalno so dunajski študentje prihajali zlasti iz Spodnje in Zgornje Avstrije, čeških dežel, Ogrske in Galicije. Obe slednji območji sta okoli leta 1880 stopili v ozadje. Po verskih skupinah je bilo leta 1890 okrog 55 % katoličanov, 33 % Židov, 6 % protestantov in 5 % pravoslavni. Vse verske manjšine so bile nadpovprečno zastopane: Židov je bilo približno 5 % vsega prebivalstva, protestantov okrog 2 % in pravoslavni nekaj več kot 2 %. Glede na družbeni izvor je prišla tukaj citirana študija do sledečih rezultatov: več kot devet desetih študentov je izhajalo iz meščanstva in malomeščanstva. Plemstva skoraj ni bilo. Postopoma se je manjšal delež otrok državnih uradnikov z višjo izobrazbo, oficirjev, zdravnikov, advokatov in ljudi z univerzitetno izobrazbo, medtem ko je delež tistih, ki so izhajali iz družin podjetnikov oziroma privatnih uradnikov (nameščencev) počasi naraščal. — Število potomcev meščanov po premoženju je naraščalo, verjetno pa njihovo število nikoli ni prekoračilo petine imatrikuliranih. Delež meščanstva po premoženju pa je v Avstriji ležal vsekakor razločno pod deleži, ki so jih izračunali za Nemčijo, kjer je bilo moč po letu 1900 približno 36 % študentov prištevati tej skupini. Mogoče je zgodnji in krepki razvoj tehniških visokih šol eden izmed razlogov za relativno nizko število otrok podjetnikov na univerzah. Otroci meščanov po premoženju so največkrat študirali pravo in medicino: Do leta 1900 je bilo več kot 50 % dunajskih študentov, ki so bili potomci meščanov po premoženju, na pravni fakulteti, četrtnina na medicinski. Šele pozno je narasel delež »filozofov« (kamor so šteli tudi naravoslovne znanosti): leta 1900 je dosegel skoraj 17 %. Sinovi meščanov po premoženju so izhajali pretežno iz Spodnje Avstrije in Moravske.

Delež malomeščanstva med študenti je od 36 % v letu 1860 (po poskusu) narasel na več kot 40 % v letih 1880 in 1900. Sem je Cohen prišteval kmete, obrtnike, manjše trgovce, pa tudi nižje državne in privatne uradnike. Slednje kot »novo malomeščanstvo«, čigar delež je okrog leta 1900 dosegel skoraj 15 % imatrikuliranih študentov. Študenti, ki so izhajali iz nižjih razmer, so splošno vpisovali bolj teologijo in filozofijo kot medicino in pravo, vendar je do leta 1900 jasno narasel delež kmečkih otrok, ki so študirali medicino in pravo. Nasprotno so študenti iz dunajskih malomeščanskih razmer čisto očitno najraje izbirali iste fakultete kot etabliirano meščanstvo. Zlasti iz manj bogatih židovskih trgovskih družin je prišlo nadpovprečno veliko študentov medicine.

⁴⁵ Rudolf Otto, 1000 Jahre unseres Lebens. Wien 1981, str. 8. Slično Heinz Faßmann, Die Bundesländer und Wien. Eine demographisch-statistische Analyse. V: Erhard Busek, Hg., Von den Hauptstädtern und Hintersassen. Wien 1987, str. 37—48: »Die Wahrscheinlichkeit, eine Tiroler Großmutter zu haben, ist also ungleich geringer als die Wahrscheinlichkeit, böhmische oder mährische Vorfahren zu haben. Darin mag auch eine Wurzel der großen emotionalen Distanz der westlichen und südlichen Bundesländer liegen.« (str. 9). V kratkem bo izšlo delo Johna in Lichtblaua, ki bo vsebovalo izsledke raziskovalnega projekta pod naslovom »Schmelztiegel Wien« in morda omogočilo še bolj podrobne izjave.

Izmed očetov študentov jih je manj kot desetina bila v delovnem razmerju. Finančne pomoči za izredno nadarjene iz revnejših slojev so sicer obstajale, ostale pa so majhne: le 10 % študentov je dobivalo univerzitetne štendije (neznano je število tistih, ki so dobivali tako pomoč od privatnih ustanov), manj kot 15 % ni bilo treba plačevati prispevka za predavatelje, oziroma le polovico. Maloštevilne študentke (od 1897/98 na filozofski, od leta 1900 na medicinski, šele od leta 1919 na pravni fakulteti) so izhajale skoraj izključno iz avstrijskega in moravskega nemškega meščanstva po izobrazbi in premoženju, 44 % jih je bilo katoliške, prav toliko židovske vere.⁴⁶

IV.

»Meščanstvo« ni bilo nikoli enotna masa. Zelo živa je bila tudi v manjših središčih (manjših mestih, trgih) zahteva biti »meščan« (in ne kmet ali delavec). Lokalno »meščanstvo« je bilo največkrat v stikih z meščanskimi razredi deželnih glavnih mest. Elastične možnosti za razmejevanje pri občinski volilni pravici 1849 oziroma po 1861 so upoštevale zavest lokalnih meščanskih skupin o samih sebi: tudi »meščani« malih mest in trgov so imeli različne možnosti soodločanja, če so le na katerikoli način razpolagali »z imetjem ali izobrazbo«. Poleg razcepitve meščanskih skupin po regionalnih vidikih, poklicih, dohodkovnem in premoženjskem stanju je v habsburških deželah prišlo seveda še do narodne razcepitve. Do te je v češko-avstrijsko-slovenskih območjih prišlo seveda šele, ko je nemščino — kot meščanski razredni jezik — izrinjala vse bolj uporaba lastnega narodnega jezika.

Kot model moremo morda domnevati sledeči razvoj:

a) V velikih mestih se razvija, deloma iz tradicionalnega mestnega meščanstva, deloma iz »novih« podjetnikov, uradnikov, izobražencev »nova« meščanska konfiguracija.⁴⁷ Ta pa je ostala v bistvu v svoji mentaliteti omejena vsakokrat na določeno mesto in določeno deželo.

b) Razširitev te nove meščanskosti na večje in nadregionalne prostore je bila zelo omejena — le veletrgovci in uradniki so delovali v raznih krajih in so zato (morda) razvili temu odgovarjajočo zavest. Prevladujoča identiteta novega meščanstva bo zato komaj »avstrijska« v smislu cesarstva iz leta 1804.

⁴⁶ O regionalnem in družbenem poreklu zdaj zlasti Gary B. Cohen, *Die Studenten der Wiener Universität von 1860 bis 1900. Ein soziales und geographisches Profil*. V: R. G. Plaschka, K. Mack, Hgg., *Wegenetz europäischen Geistes II. Universitäten und Studenten*. (Schriftenreihe des österr. Ost- und Südosteuropa-Instituts 12), Wien 1987, str. 290—316; Gustav Otruba, *Die Nationalitäten und Sprachenfragen des höheren Schulwesens und der Universitäten als Integrationsproblem der Donaumonarchie (1863—1910)*. V: R. G. Plaschka, K. Mack, Hgg., *Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftsbeziehungen und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa* (Schriftenreihe des österr. Ost- und Südosteuropa-Instituts 8), Wien 1983, str. 88—106.

⁴⁷ Joseph Redlich govori o »... seit dem Anfang des Jahrhunderts neu aufsteigenden eigentlichen Wiener Bürgertum« in o hitrem razvoju dunajskega meščanstva zaradi močnega razmaha dunajske industrije in veletrgovine po koncu napoleonskih vojn nekako od leta 1815 dalje, prim. Joseph Redlich, *Kaiser Franz Joseph von Österreich*, Berlin 1929, str. 198 (Vez med podjetniškim meščanstvom in »drugo družbo« preko pogosto židovske denarne aristokracije). Sicer prim. za predmarčno dobo že citirani članek Otta Brunnerja (op. 20). O »drugi družbi« prim. tudi August Fournier, *Erinnerungen*, München 1923, str. 124: »Die »zweite« Gesellschaft war die, in die ich nun eintrat. Das waren die Dienst- und Militäradeligen, aber auch jene gutbürgerlichen Häuser, von denen eben die Rede war. Nach jahrzehntelanger Tradition gingen da die alten israelitischen Häuser voran. So wie ehemals die Arnstein, Eskeles und Geymüller, so waren es in neuer Zeit die Wertheimstein, Todesco, Gomperz und noch mancher andere in der Geschäftswelt gut klingende Namen, durch die eine schöne, vornehme und keineswegs durch Aufwand überladene Gastlichkeit geboten wurde...«, str. 154: Po prvi objavi mladega Fournierja v »Presse« »... öffneten sich auch mir, infolge dieses Aufsatzes, neue soziale Räume, die Häuser Todesco und Gomperz, und was mit ihnen zusammenhing...«. Glej tudi Rudolf Sieghart, *Die letzten Jahrzehnte einer Großmacht*, Berlin 1932; Alexander Spitzmüller, »... und hat auch Ursach'es zu lieben. Wien 1955; Karl Wittgenstein, *Zeitungsartikel und Vorträge*, 3 Bände, Wien 1913; Karl Morawitz, *Aus der Werkstatt eines Bankmannes*, 1913; Sigmund Mayer, *Ein jüdischer Kaufmann 1831—1911. Lebenserinnerungen*, Leipzig 1911. Poleg tega so zaimenive tudi avtobiografije, ki so nastale v okolici gospodarskega meščanstva, npr. Josefine Winter, *Fünfzig Jahre eines Wiener Hauses*, Wien 1927; Wilhelm Exner, *Erllebnisse*, Wien 1929; pa spominska literatura pisateljev in zgodovinarjev, ki so izhajali iz sveta okrog Ringa: Arthur Schnitzler, *Jugend in Wien. Autobiographie*, Wien—München—Zürich 1968; Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers*, Frankfurt/M. 1970; O uporabi neobjavljenih avtobiografij prim. zlasti uvod k Andrea Schnöller-Hannes Stekl, Hgg., »Es war eine Welt der Geborgenheit...« *Bürgerliche Kindheit in Monarchie und Republik*, Wien 1987.

Gre bolj za nekak prehod od starejših oblik identifikacije, povezane z mestom in deželo v smeri identifikacije z lastno jezikovno in v nadaljnjem z »narodno« skupino v modernem smislu. Prvi znaki tega so vidni že v jožefinskem obdobju, v predmarčnih letih se je ta vzorec popolnoma razvil. »Avstrijsko« meščanstvo v smislu skupne monarhije bi moglo teoretično nastati zgolj na Dunaju, kjer ga je treba iskati v drugi polovici stoletja, morda v delih židovskega meščanstva.⁴⁸ Poleg tega je, zdi se, tudi tržaško meščanstvo zaradi svojega nadvse raznolikega izvora zelo dolgo ohranilo v prvi vrsti povezavo z monarhijo, ki se je — v svojih neitalijanskih delih — gotovo šele od približno leta 1880 dalje umaknila jasni jezikovnonacionalni opredelitvi.⁴⁹

c) V tem procesu se je nemško meščanstvo številnih mest habsburške monarhije, ki je nekdanj uporabljalo nemščino pogosto kot razredni jezik, diferenciralo v zavestno »nemško« oziroma zavestno drugače nacionalno.⁵⁰ Ti procesi menjave jezika sovpadajo s periodami intenziviranega političnega spopada in jih opazujemo npr. na Ogrskem od 1859/60 dalje.⁵¹ Odtlej obstajajo narodna meščanstva, katerih zavestno jedro je bilo povsod meščanstvo po izobrazbi (deloma je mogla to vlogo prevzeti tudi narodnozavedna duhovščina), v drugi vrsti je sledilo meščanstvo po premoženju.⁵² To seveda ni izključevalo individualne spremembe narodne opredelitve (toda le spremembe, medtem ko je postajala »narodna« indiferentnost oziroma nadnacionalna opredelitev vse bolj nemogoča).⁵³

d) Meščanske skupine so zato ostale v dvojnem pomenu ogrožene manjšine: znotraj narodov in znotraj celotnega sestava monarhije oziroma obeh njenih državnih delov. Ker je bil razcvet meščanstva najtesneje povezan s prerodom narodov, njihove samozvesti in njihovih praviloma ekspanzivnih zahtev, je moral prodor meščanske oblasti zato pomeniti tudi vedno bolj ostro izražene »nacionalne« želje.

e) V vsakem pomenu najpomembnejša meščanska skupina, nemško-avstrijska, je morala zato svojo zahtevo po oblasti nasloviti ne le na državo, temveč tudi na nastajajoča narodna meščanstva, ki se s tem nikakor niso mogla strinjati, če niso hotela opustiti svojih želja po lastnem razvoju. Zaradi tega je verjetno po letu 1848 nemško meščanstvo relativno hitro privolilo v kompromis s predmeščansko državno oblastjo, po katerem je tej prepustilo velik del oblasti, zato pa se je zdelo, da si je zagotovilo neomejeno oblast v gospodarstvu in kulturi.⁵⁴

⁴⁸ Odločen avstrijski patriotizem najdemo seveda pri družinah oficirjev in uradnikov, poleg tega pri podjetnikih. Prim. karakteristiko, ki jo je dal Theodor Gomperz o svojem bratu Juliusu: »... stets darauf bedacht, nicht bloß alle seine Pflichten zu erfüllen, vielmehr auch darüber hinaus nichts ungetan zu lassen, was von ihm — mit Rücksicht auf irgendeine seiner vielen Stellungen — erwartet werden konnte... stets in Bewegung, eilte er zwischen Wien, Brunn und seinem Landgut Habrovan beständig hin und her, unermüdet in dem Bestreben, seiner Stellung als Arbeitgeber und Grundherr, als Jude und Liberaler, vor allem andern als österreichischer Patriot, aber auch als Gastgeber und Mäzen vollauf gerecht zu werden...« (Th. Gomperz, Briefe und Aufzeichnungen, hg. v. Heinrich Gomperz, Wien 1936, Bd. 1, 7) — Walther Rogge (zaničljivo) govori o črno-rumenem meščanstvu notranjega mesta (W. Rogge, Österreich von Világos bis zur Gegenwart, Bd. 1, Leipzig—Wien 1872, str. 252). Najbrž govori o vedenju, ki ga je z velikonemškega stališča tudi Hans Kudlich že leta 1848 kritiziral: »Die Wiener, d. h. eigentlich die Wiener Doctrinäre, Beamten und Geisler, wollen sich Deutschland nicht unbedingt, sondern nur unter Vorbehalt einer ganz unbedeutenden Kleinigkeit, der Souveränität, anschließen...« (Hans Kudlich, Rückblicke und Erinnerungen Bd. 1, Wien—Pest—Leipzig 1873, str. 250).

⁴⁹ Sergij Vilfan, Triestiner Bürgertum — eine Fallstudie. V: Bruckmüller — Döcker — Urbanitsch — Stekl, Hgg., Bürgertum in der Habsburgermonarchie (Wien 1990); Angelo Ara podarja na drugi strani »italianità« pristaniškega mesta — kulturno pripadnost, ki je seveda pri mnogih (tudi meščanskih) prebivalcih vodila k vedno močnejši orientaciji k Italiji.

⁵⁰ Adam Wandruszka — Peter Urbanitsch, Hgg., Die Habsburgermonarchie 1848—1918, Bd. III (Die Völker des Reiches), in zwei Bänden, Wien 1980 navaja veliko primerov.

⁵¹ Walter Rogge, Österreich von Világos bis zur Gegenwart, Bd. 2, Wien—Leipzig 1873, str. 31; August Fournier, Erinnerungen, München 1923, str. 26 sl.

⁵² Primere za Čehé daje Jiří Kořalka, v: Wandruszka — Urbanitsch Bd. III.

⁵³ Peter Vodopivec, O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja. Prispevki za novejšo zgodovino 27, 1987, str. 7—32. V nemščini. v: Helmut Rumpel — Arnold Suppan, Hgg., Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848—1941 (Schriftenreihe des österr. Ost- und Südosteuropainstituts 13, Wien 1988). Glej zlasti o Dežmanu, str. 12—13.

⁵⁴ Joseph Redlich, Das österreichische Staats- und Reichsproblem I/2, Leipzig 1926, str. 27 in 71.

f) V tem času je seveda tudi židovsko meščanstvo v teku svoje emancipacije postalo »nemško«. Zelo pomembna vloga židovskih oziroma iz židovstva izhajajočih družin je znotraj liberalnega nemškega meščanstva pripravljala nadaljnjo manjšinsko pozicijo oziroma razkol: Naraščajoči antisemitizem je vse bolj zapiral možnosti za identifikacijo nižjega nemškega meščanstva z »lastnimi« družbenimi vrhovi.⁵⁵

g) (»Nemško«) »provincialno meščanstvo« je imelo le deloma stike s »središčem« — Dunajem (nemško-moravsko in nemško-češko verjetno več kot meščanstvo iz Salzburga ali Innsbrucka). Deluje v relativno malih prostorih, v katerih (srednje-)meščanski prevladi še naprej nihče ne oporeka. Okolja malih in srednjih mest ohranijo tudi še dalj časa večine prebivalstva, ki imajo tendenco k pomeščanjenju (Salzburg po Hoffmannu več kot 50 %, Dunaj pa komaj več kot eno tretjino).⁵⁶ Poleg občudovanja cesarske hiše in njenega prestolnega mesta pa meščanstvo iz province razvija tudi pozo distance in narodne radikalizacije (poleg Češke zlasti Gradec).⁵⁷

V.

S tem šele nastalo, gospodarsko in družbeno prevladujoče tako imenovano »nemško« meščanstvo, je razpadlo, grobo rečeno, na: a) meščanstvo podjetnikov nemško-čeških in nemško-moravskih območij; b) »provincialno meščanstvo« današnje Avstrije, dopolnjeno z otoki na čeških oziroma slovenskih jezikovnih območjih; c) dunajsko meščanstvo.

Le slednje je bilo, morda poleg tržaškega meščanstva, s svojimi »vrhovi« res nadregionalna skupina. Kaže, da je v dunajskem meščanstvu do konca monarhije prevladovala močna vsedržavna identiteta nad jezikovno-narodno. Pomen Dunaja ne le kot administrativnega in kulturnega središča, temveč tudi kot središča meščanskosti je razviden iz nekaj podatkov:

Na Dunaju je okrog leta 1900 živel četrtina vseh davkoplačevalcev, ki so imeli skoraj točno tretjino vseh davku podvrženih dohodkov: Od vse vsote dohodkov, približno 3,9 milijard kron je odpadla 1,3 milijarda na Dunaj. Skupaj je moralo na Dunaju 291.000 prebivalcev plačevati davek na osebne dohodke, v celotni državi nekaj več kot en milijon.

Še bolj stopi prevlada Dunaja v ospredje pri višjih dohodkovnih razredih: Medtem ko je imel Dunaj le četrtino davkoplačevalcev v nižjih razredih, je delež »bogatih« (več kot 12.000 kron) narasel na 45 % (1906) oziroma na skoraj 52 % pri zelo premožnih (preko 40.000 kron). V absolutnih številkah izraženo to pomeni, da je bilo v vsej državi (1907) približno 33.000 ljudi z osebnimi dohodki med 7200 in 12.000 kron, od katerih jih je več kot 12.000 živel na Dunaju. Več kot 12.000 kron osebnih dohodkov je imelo v vsej državi več kot 25.500 ljudi, od teh pa jih je živel skoraj 12.000 na Dunaju. Več kot 40.000 kron je v vsej državi zaslužilo 4233 ljudi, od teh jih je 2185 živel na Dunaju. Pri več kot polovici vseh najvišjih dohodkov v stari Avstriji je prišlo do davčne odmere na Dunaju.⁵⁸

»Meščanski« Dunaj bi mogli po stanovanjski statistiki natančneje določiti: leta 1917 je bilo na Dunaju približno 555.000 stanovanj, od tega je bilo pri-

⁵⁵ Diethild Harrington-Müller, *Der Fortschrittsklub im Abgeordnetenhaus des österreichischen Reichsrates 1873–1910* (Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie XI). Wien 1972.

⁵⁶ Robert Hoffmann, *Die freie Gemeinde als Grundlage des freien Staates*. V: Heinz Dopsch, Hg., *Vom Stadtrecht zur Bürgerbeteiligung. Festschrift 700 Jahre Stadtrecht von Salzburg*. Salzburg 1987, str. 137–154. Ocena, da je bilo na Dunaju približno 30 % »meščanskih« prebivalcev, se opira na davčno statistiko in štetja stanovanj, sicer pa se prav dobro ujema z volilnimi izidi po letu 1919. Prim. op. 59.

⁵⁷ William Hubbard, *Auf dem Weg zur Großstadt. Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850–1914*. Wien 1984, str. 169–174; za Salzburg Haas in Hanisch.

⁵⁸ Joseph von Friedenfels, *Die individuelle Bewegung der Personaleinkommensteuer-Zensiten und die Höhe ihres Einkommens in den Jahren 1906–1908*. V: Mitt. d. k. k. Finanzministeriums 1. Heft 1913; Beiträge zur Statistik der Personaleinkommensteuer in den Jahren 1903 bis 1907. Wien 1908.

bližno 70.000 srednje velikih (s tremi do štirimi stanovanjskimi prostori) in le 27.000 velikih (štiri sobe in več). Ta stanovanja bi bilo moč pripisati približno 25.000 osebam z najvišjimi dohodki (več kot 7000 kron). To število odgovarja približno tudi prvemu volilnemu razredu volilnih upravičencev (po občinskem volilnem redu iz leta 1900). 41.000 oseb s 3600 do 7200 kron letnih dohodkov predstavlja drugi volilni razred, medtem ko tretji razred odgovarja nekako kategoriji dohodkov med 2400 do 3600 kron. Ta kategorija bi mogla stanovati v večjih srednjih stanovanjih.⁵⁹

VI.

Prav v dunajskem meščanstvu, pa tudi v Pragi, Brnu, Budimpešti igrajo Židje oziroma ljudje židovskega porekla zelo pomembno vlogo. V določenem pomenu je morda celo smiselno, da v teh skupinah vidimo »pravo« meščanstvo habsburške monarhije: Židje (oziroma podjetniki, znanstveniki, umetniki, literati, ki so imeli neposredne židovske prednike) so v »meščanskih« poklicih zlasti velemest močno prevladovali, predvsem v terciarnem sektorju. Če so bili Židje zelo pogosto zaposleni v gospodarstvu, pa so še bolj izstopali kot vrhovi gospodarske aristokracije.

Iz teh skupin ni izhajalo le veliko porabnikov, temveč tudi precejšen del »producentov« meščanske kulture, zlasti na Dunaju. Pri tem opazujemo izredno široko pahljačo — od operetnih komponistov in skladateljev »vinskih« pesmic (heurigenlieder) do radikalnih antitradicionalistov v glasbi, arhitekturi in literaturi.

William O. McCagg, odličen ameriški raziskovalec židovske družbe v stari Avstriji, je to strnil takole: Židje so v relativno starinski, kljub modernizacijskim prizadevanjem 18. stoletja do leta 1918 v malo »modernej« habsburški monarhiji, predstavljali nekako po vsej monarhiji razširjeno buržoazijo. Te sodbe sicer ne smemo povsem posploševati, ker velika skupina galicijskih Židov seveda ni nudila pomembnega modernizacijskega potenciala. Kljub temu bi mogli reči, da so Židje v habsburški monarhiji na sploh igrali vlogo buržoazije.⁶⁰

»Meščanska« funkcija Židov se je v avstrijski družbi 19. stoletja izražala na sledečih področjih:

1. Ko je mladi, na jezik oprti nacionalizem razvil svojo eksplozivno moč, je večina Židov ostala zvesta in vdana monarhiji. Cionistično željo Židov po lastni državnosti so zlasti uspešni in asimilirani dunajski Židje zavračali kot norost. Židje so ostali nekak »državni narod« monarhije, kar se odraža npr. v tem, da so v sinagogah v New Yorku leta 1914 molili za zmago Habsburžanov v boju proti Romanovim. Medtem ko so idealna opredmetenja želja in utopij mnogih ljudi že presegala habsburško monarhijo, je za večino Židov ostal Dunaj cesarsko mesto, mesto sanj, s katerim so bile otroške fantazije Manésa Sperberja o čudovitih palačah in skrivnostni cesarski rezidenci — in najbrž ne le njegove — na poseben način povezane.⁶¹

2. Dejansko so zavzemali Židje v poklicnem spektru nedvomno nadpovprečno »meščanske pozicije«. To velja v manjši meri za področje produkcije, v izredni meri pa za področja trgovine, bančništva in kreditnih poslov, časnikarstva, kulture in svobodnih poklicov. Prav tako so bili Židje v nadpovprečno veliki meri samostojni; prejemnikov plač je bilo med Židi znatno manj kot med nežidi. Nesamostojni Židje so bili v veliki meri nameščenci na

⁵⁹ Karl Ucakar, *Demokratie und Wahlrecht in Österreich. Zur Entwicklung politischer Partizipation und staatlicher Legitimationspolitik*. Wien 1985. Die Ergebnisse der Wohnungszählung in Wien vom Jahre 1917, Wien 1918, zlasti str. 12 sl.; Maren Selgar — Karl Ucakar, *Wahlrecht und Wahlverhalten in Wien 1848—1932. Privilegien, Partizipationsdruck und Sozialstruktur*. Wien—München 1984, str. 112—117.

⁶⁰ William O. McCagg, *A History of Habsburg Jews 1870—1918*, Bloomington 1989.

⁶¹ Manés Sperber, *Die Wasserträger Gottes*, in: *All das Vergangene...* Wien 1983, str. 127 sl.

področju terciarnega sektorja, torej v trgovini, denarništvu in zavarovalništvu itd.⁶² Nadalje se je ta, imenujmo ga židovsko-meščanski element koncentriral v velikih mestih. V Budimpešti je delež Židov narasel na 20 % prebivalstva, na Dunaju na 10 % in se je nato pri približno 8 % ustabil.⁶³

3. Kaže, da meščanskih funkcij Židov v habsburški monarhiji v danih pogojih ni mogla prevzeti nobena druga buržoazija. Tako imenovano »nemško« meščanstvo je bilo v veliki meri zelo vrlo in tradicionalistično. Bolj živahni, manjši del se pa očitno ni pomišljal sodelovati z Židi pri izvajanju svojega modernizacijskega programa. Kolikor so se sekularizirani Židje imeli za »Nemce« in so to zavestno dokazovali npr. tudi s porokami, postane razločevanje med »židovsko« in »nemško« buržoazijo prav vprašljivo. Ravno liberalni krščanski predstavniki tega meščanstva, ki so nastopali proti predsodkom, so imeli številne stike z židovskimi podjetniki, znanstveniki, umetniki itd.⁶⁴

4. Na vseh področjih »meščanske« kulture poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja (razen v upodabljanju umetnosti, ki pa je sama pač spet potrebovala židovske mecene) so osebe, ki so izhajale iz židovstva, dosegle izredne pozicije. Spomnimo se le na Martina Buberja, Otta Weiningerja, Ludwiga Wittgensteina na področju filozofije, Siegmunda Freuda, Alfreda Adlerja, Emila Zuckerkandla, Juliusa Tandlerja, Karla Landsteinerja v psihologiji in medicini, na Josefa Ungerja, Emila Steinbacha, Juliusa Ofnerja, Armina Ehrenzweiga na področjih pravnih znanosti in družbene politike, Theodorja Gomperza, Stefana Hocka in Moritza Winternitza kot filologa, na Lise Meitner in Roberta von Lieben kot fizika. Gospodarskih in družbenih znanosti na prelomu stoletja si brez Ludwiga Gumpłowicza, Eugena Ehrlicha, Karla Mannheima, Josefa Popper-Lynkeusa, Roberta Zuckerkandla, Rudolfa Auspitzja, Ludwiga von Misesa, Carla Mengerja ali Gustava Stolperja ne moremo zamisliti.

Na področju zgodovinske znanosti morajo biti imenovani Siegmund Herzberg-Fränk, Heinrich Friedjung, Josef Redlich, Ludo Moritz Hartmann in Carl Grünberg. Med njimi sta oba slednja pospeševala zlasti razvoj gospodarske in socialne zgodovine. Kot politiki in politični teoretiki so postali znani zlasti Viktor Adler, Otto Bauer in Max Adler. Toda tudi v »lepih« umetnostih, v glasbi in gledališču so iz židovskih krogov prišle odlične stvaritve, pa tudi širok »srednji sloj«. Imena Ignaz Brüll, Edmund Eysler, Leo Fall, Karl Goldmark, Gustav Mahler, Arnold Schönberg, Egon Wellesz, Oscar Straus kot komponisti, Josef Joachim, Fritz Kreisler ali Bruno Walter kot dirigenti ali Adolf v. Sonnenthal, Max Pallenberg, Max Reinhardt kot igralci in režiserji naj to ilustrirajo.

Povsem nemogoče pa si je predstavljati avstrijsko literarno zgodovino in zgodovino časnikarstva v 19. stoletju brez imen Peter Altenberg, Raoul Auernheimer, Friedrich Austerlitz, Richard Beer-Hofmann, Moriz Benedikt, Felix Braun, Hermann Broch, Max Brod, Ludwig August Frankl, Hugo von Hofmannsthal, Franz Kafka, Egon Erwin Kisch, Karl Kraus, Emil Kuh, František Langer, Alfred Polgar, Joseph Roth, Felix Salten, Arthur Schnitzler, Franz Werfel, Stefan Zweig...⁶⁵

Meščanske kulture pozne habsburške monarhije si torej brez Židov in umetnikov židovskega porekla sploh ne moremo zamišljati — ostal bi le Richard Strauß, pa še ta brez svojih libretistov Hofmannsthala in Zweiga. Ko so poskušali na Dunaju ustanoviti nežidovsko, antisemitsko gledališče za ne-

⁶² Marsha L. Rozenblüt, *Die Juden Wiens 1867—1914. Assimilation und Identität*. Wien—Köln—Graz 1989.

⁶³ Hans Tietze, *Die Juden Wiens. Geschichte — Wirtschaft — Kultur*, Wien 1987 (ponatis izdaje 1933), str. 231.

⁶⁴ Kot ilustracija bi mogla služiti lista potomcev Pereira in Arnsteina, med katerimi so številna znana imena nemško-avstrijskega podjetniškega in uradniškega plemstva (prijazno dala na razpolago ga. Sotriffer).

⁶⁵ *Imenske liste pri Wolf Dieter Bihl, Die Juden. V: Adam Wandruszka — Peter Urbanitsch, Hgg., Die Habsburgermonarchie 1848—1918, Bd. III (Die Völker des Reiches), 2. Teil, str. 913.*

židovskega in antisemitskega meščana, niso dosegli drugega kot nečasten polom.⁶⁶

5. Močno prisotnost ustvarjalcev, ki so izhajali iz židovstva, bi morali dopolniti z ugotovitvijo, da se je kombinacija zvestobe državi in gospodarskega uspeha izražala v nadpovprečno visokem številu nobilitiranih židovskih podjetnikov: od 84 nobilitiranih podjetnikov med leti 1909 in 1918 jih je bilo 39 židovske vere, 28 je bilo katoličanov, 7 protestantov, pri ostalih je bila vera neznana. Nekateri, ki so bili ob nobilitiranju krščanski podjetniki, so prihajali iz židovstva kot npr. predsednik znane Anglo-avstrijske banke Karl Morawetz in Maxime Krassny. Uspeh pri nobilitiranih smo označili kot »nadpovprečnega« zato, ker so bili sicer Židje sploh med podjetniki zelo močno zastopani, vendar ne izstopajo tako močno kot pri nobilitacijah. Izmed 154 lastnikov registriranih podjetij, katerih zapuščinske postopke je leta 1906 obravnavalo trgovinsko sodišče na Dunaju, jih je bilo 75 katoliške, 59 židovske, 17 evangeličanske, 2 grško-pravoslavne in 1 armenske vere.⁶⁷

VII.

Močna želja po varnosti je vtisnila pečat meščanskemu vedenju. a) Kar zadeva materialno osnovo, se je ta želja izražala v načinu nalaganja denarja, pri čemer so stale v ospredju nepremičnine, vrednostni papirji države in železnic, medtem ko so industrijske delnice igrale majhno vlogo. b) Zagotovitev družbenih vezi, v katerih so se gibali, je bila mogoča le ob brezpogojnem upoštevanju cele vrste vljudnostnih izrazov, ki so bili znotraj določenega razreda pogoj za priznanje. Sem sodi tudi določena kultura obiskov, ki je spet igrala pomembno vlogo pri oblikovanju stanovanjske kulture. c) Najvažnejše področje osebne varnosti je bila družina, ki je nudila v težkem življenjskem boju stoječemu očetu mir in počitek, otrokom pa občutek zavetja (ob sočasni socializaciji s pomočjo znanja, dela in »spodobnosti«) in ki je od gospodinje in matere zahtevala »proizvodnjo« teh opravil. Hkrati je bila žena odgovorna tudi za funkcioniranje kulture obiskov z vsemi finesami in nepredvidljivostmi.

Nikakor pa to niso bile le zunanosti. Če na tem področju nekaj ni bilo v redu, je to moglo imeti za posledico znatno omejitev družbenega občevanja in s tem tudi precejšnjo zmanjšanje »tržne vrednosti« gospodarja, k čigar gospodarskim uspehom je seveda sodila tudi mreža družbenih stikov. Dolgotrajnosti uspehov meščanskih pravil o spodobnosti pa ni moč razlagati le z »ekonomskimi« razlogi, temveč najbrž tudi s tem, da so temeljni principi meščanske spodobnosti, izvirajoči iz časa prosvetljenstva (Knigge!), živeli naprej kot idealni tip pametnega in naprednega, prijaznega, spoštljivega, uslužnega, skratka »humanega« občevanja med ljudmi. »Meščanska kultura v ustanovitelski dobi (Gründerzeit) je bila v bistvenih delih kultura obiskov oziroma obiskovalcev. Dobesedna nagnjenost k »reprezentiranju« je bila povzdignjena v vsesplošen ideal. Mogoče še bolj je bilo meščansko stanovanje opremljeno za imaginarnega obiskovalca...«⁶⁸

Dobro meščansko stanovanje je moglo biti nekako takole: »...štiri sobe druga za drugo, obrnjene proti parku, z dolgim balkonom; zadaj je bila na vsaki strani ena velika soba in en kabinet. In seveda krilna vrata, štukatura

⁶⁶ Kaiser Jubiläums — Stadttheater 1898, danes Volksoper.

⁶⁷ Vera Streller, *Unternehmer. Fortschrittsträger, Ausbeuter, Dämon? Aus dem Alltagsleben von Wiener Unternehmern um 1900*. V: *Bürgertum im 19. Jahrhundert* (Beiträge zur historischen Sozialkunde 18, 1988, Heft 3), str. 40 sl. Alfred Fessen, *Der österreichische Wirtschaftsadel von 1909 bis 1918*, phil. Diss. Wien.

⁶⁸ Gottfried Pirhofer, *Konservativität und Bedeutung bürgerlichen Wohnens*. V: *Bürgertum in Österreich* (Christliche Demokratie 6, 1988, Heft 3), str. 175–184, tukaj str. 179. Se k temu: Ulrike Döcker, »Wider die Schmeicheley der Schmarotzer? Bürgerliche Interaktionsnormen als Regulative für gesellschaftlichen Aufstieg. V: *Bürgertum in Österreich*, prav tam, str. 159–174; Ulrike Döcker, »Bürgerliche Dressur« Die Ambiguität bürgerlicher Idyllik in den Anstandsbüchern des 19. Jahrhunderts. V: *Bürgertum im 19. Jahrhundert* (= Beiträge zur historischen Sozialkunde 18, 1988, Heft 3, str. 96 sl.). — Obsežno delo Ulrike Döcker z izvirnimi literaturo o spodobnosti pričakujemo v kratkem.

na stropu, soba za gospode z biljardom, salon za dame, kjer sta stala klavir in harmonij ...⁶⁹

Določen vpogled v opremo meščanskih gospodinjstev dajejo zapuščinski inventarji, ki jih zdaj sistematično preučujejo za gospodarsko samostojne ljudi. Prvi izsledki za Dunaj v letu 1906 dajejo naslednjo sliko: »Najbolj siromašni podjetniki so imeli najmanj 1—2 površnika, 1—2 obleki, 2 klobuka in eno zimsko suknjo. Z naraščajočim premoženjem se je ta standardna oprema povečala še za kožuh, nekaj poletnih in zimskih oblek, cilindar in palico. S kvantiteto je rasla tudi kvaliteta oblačil: obleka je stala namesto 5 kron 25 kron; frak kot prestižno oblačilo se najde izključno pri gospodarskem plemstvu. Za nakit so izdajali povprečno več kot za obleko in manj kot za opremo stanovanja ...⁷⁰ Večina podjetnikov ni bila niti ljubitelj umetnosti niti literature. Knjižnihi omar skoraj ni bilo, prav tako ne zbirsk slik (maloštevilne pomembne izjeme kot npr. Lobmeyer zelo popačijo sliko): »... če so že trošili denar, potem za dobro jedajo in pijačo, bahavo opravo, draga oblačila in dragocen nakit kot viden izraz poklicnega uspeha. K prestižnemu pohištvu so šteli masivne kredence in nočne omarice iz orehovega lesa z intarziranimi marmornatimi ploščami, usnjene garniture, luksuzno tapecirani divani in fotelji, beneška zrcala, stenske ure, srebrne in bronaste drobnarije. Nadalje so svojo premožnost dokumentirali z nabavljanjem modernih naprav kot so hladilniki, šivalni stroji in električni lestenci, pa tudi razkazovali z luksuznimi predmeti kot so žlahten jedilni servis in dragoceno namizno perilo ...⁷¹

Na tem mestu bi se bilo treba ozreti tudi na tezo o fevdalizaciji.⁷² Po tej tezi naj bi si bil vrhnji sloj podjetnikov razmeroma hitro prisvojil fevdalno raven. Potomci uspešnih očetov so postali uradniki, oficirji in posestniki. Vedenje se je orientiralo po plemstvu. Glede reprezentance in razkošnosti niso hoteli zaostajati, približati so se mu hoteli tudi z doseganjem plemiškega naslova. Verjetno je do zadnjega nepretrgana fascinacija (in oblast) vladarja in monarhije dejansko podpirala to vedenje. Kljub temu pa ne smemo pozabiti, da se je dvorni sijaj celo pri cesarjih 19. stoletja le redko razvil.⁷³ Staro plemstvo se od novega ni stalno ločilo, samo po drugačnih temeljih načina življenja, ki je pri starem plemstvu izhajal v glavnem iz zemljiškega posestva. Tudi je v habsburški monarhiji ostal stalen prepad med »prvo« in »drugo« družbo.⁷⁴ Tega tudi ni moglo premostiti niti najbolj bleščeče gospodinjstvo. Nadalje ne smemo spregledati, da je »gospodarska aristokracija« kljub določenim »fevdalnim« pridevkom živela vendar še naprej od dohodkov kapitala katerekoli vrste in da ponavadi niso prešli vsi družinski člani druge in tretje generacije od podjetnika v oficirsko oziroma uradniško službo: Navadno je vendar oštal eden dedičev v podjetju.⁷⁵

VIII.

Raziskava zaslužkov kaže, da imajo najvišji dohodek — poleg še vedno prevladujočih veleposestnikov — veletrgovci, bankirji, rentniki in samostojni

⁶⁹ Pirhofer, Konservativität, str. 182.

⁷⁰ Vera Streller, Unternehmer. Fortschrittsträger, Ausbeuter, Dämon? Aus dem Alltagsleben von Wiener Unternehmern um 1900. V: Bürgertum im 19. Jahrhundert (Beiträge zur historischen Sozialkunde 18, 1988, Heft 3), str. 40 sl., tukaj str. 43.

⁷¹ Streller, prav tam.

⁷² Arno Mayer, Adelsmacht und Bürgertum. Die Krise der europäischen Gesellschaft 1848–1914, München 1984; Mentschl, Unternehmertum («Feudalisierung» kot posebno podpoglavje njegovega prispevka, str. 264 sl.), Kocka, Einleitung, str. 65 sl.

⁷³ Redlich, Kaiser Franz Joseph, passim.

⁷⁴ Paul Vasilj (pseudonim za Juliette Adam), Die Wiener Gesellschaft, Leipzig 1885, str. 471; Hannes Stekl, Die Hauseigentümer, v: A. Hoffmann — F. Baltzarek — H. Stekl, Wirtschaft und Gesellschaft der Wiener Stadterweiterung (Die Wiener Ringstraße, hg. v. R. Wagner — Rieger, Band V), Wiesbaden 1975, str. 281 sl.

⁷⁵ To so pravzaprav bistveni rezultati študije o gospodarskem plemstvu Putza in Fessena. »Fevdalizacija« torej nikoli ni bila popolna, četudi si je baronica Eskeles po propadu bančne hiše Arnstein & Eskeles leta 1859 prisegla, da ne bo nobene svojih hčera poročila s trgovcem. Prim. Vasilj, Wiener Gesellschaft, str. 396 sl. (vseh šest je dobilo uradnike ali oficirje za može, nato so seveda vsi začeli igrati na borzi, kjer so bili skoraj ob vse premoženje).

v zavarovalništvu, pa tudi tovarnarji v tekstilni in prehranjevalni panogi. Tudi svobodni poklici so odpirali očitno prav nadpovprečne možnosti za zaslužek. V primerjavi z bolj razvitimi zahodnimi gospodarstvi so »moderne« gospodarske veje kot tovarne strojev, elektroindustrija oziroma kemija manj vidne.

Z gotovostjo je že za predindustrijsko družbo moč trditi, da je bilo »bogastvo« bolj mestna kot podeželska kategorija.⁷⁶ Seveda »meščansko« bogastvo po 16. stoletju v avstrijskih mestih (govorim zdaj le o predelih današnje Avstrije) verjetno ni ravno naraščalo. Vendar je nekaj dunajskih meščanov v 18. stoletju imelo precejšnje premoženje, ki so ga sestavljale tako hiše, vinnogradi in vrednostni papirji kakor tudi gotovina, nakit in dragocena oprava.⁷⁷ Izredno premožni veletrgovci in bankirji predmarčne dobe so razpolagali sicer — v očeh svojih sodobnikov v predmarcu — z bajnimi bogastvi, ki pa so se izkazala kot izredno nestabilna: Veletrgovska hiša Fellner je prav tako propadla kot bančna hiša Geymüller ali Arnstein & Eskeles.⁷⁸ Kljub tem opazovanjem, ki nam dajejo misliti, je bil predmarčni čas verjetno čas, v katerem je bilo moč premoženje relativno lahko pridobiti: pošteni meščanski trgovec s sirom Wild, ki je v Napoleonovem času prišel na Dunaj in je s 500 gld očetove podpore odprl lastno trgovino, je umrl leta 1848 in zapustil 50.000 gld poleg hiše in solidne »meščanske« opreme, pri čemer je bil znaten del denarja že naložen v delnicah železnice.⁷⁹

Kaže, da so delnice s katastrofo leta 1873 kot naložba kapitala prišle na slab glas. Mnogo manjših in srednjih meščanov je izgubilo svoje premoženje, ki so ga v opojnosti spekulacij naložili v delnice.⁸⁰ Med velikimi baroni na dunajskem Ringu niti eden v 80-tih letih ni naložil znatnega dela svojega premoženja v delnice, nalagali so bolj v nepremičnine. Pri velikih bankirjih na Ringu (Ignaz Ephrussi † 1899, Michael Dumba † 1895, Moriz Königswarter † 1893, Viktor Ofenheim † 1886, Max Springer † 1885 in Gustav Leon † 1898) delež nepremičnin ni padel pod 23 %, pri čemer je Ofenheim z 70-odstotnim deležem nepremičnin vidno zavzemal najvišje mesto. Redko so bili velebankirji tudi lastniki industrijskih vrednot. Samo Gustav Leon je polovico svojega premoženja naložil v industrijske deleže, Max Springer 34 % in Ofenheim 14 %, pri drugih treh sploh ne igrajo nobene vloge. Drugi vrednostni papirji, po večini najbrž državni papirji, pa zavzemajo velik prostor v listnici Ignaza Ephrussija in Michaela Dumba (75 in 70 %).⁸¹ Podobno je ravnalo tudi veliko manjših »kapitalistov«. Manjše meščanstvo je tudi tako ravnalo, bilo je le še bolj previdno. Tako je imel upokojeni uradnik hranilnice Karl Wagner v letu 1881 okrog 125.000 gld prihranka v vrednostnih papirjih, od tega je bilo dokaj natančno 25 % v prioritetnih obligacijah raznih železniških družb oziroma v zastavnih listinah različnih kreditnih institutov, približno 30 % v splošnih državnih posojilih, ostanek pa je bil razdeljen na papirje zemljiške odveze itd. Niti ene industrijske delnice! Tudi nadaljnja povečanja oziroma spremembe števila vrednostnih papirjev kažejo sicer številne pridobitve železniških papirjev, toda niti ene industrijske delnice. Wagner je poleg tega krepko trgoval z nepremičninami, kupoval in prodajal je parcele, kupoval, prodajal in gradil hiše.⁸² Arhitekt in visokošolski profesor Wilhelm Ritter von Doderer

⁷⁶ Hermann Rebl, *Peasant Classes. The Bureaucratization of Property and Family Relations under Early Habsburg Absolutism, 1511–1636*, Princeton 1983, str. 64.

⁷⁷ Irene Kunze geb. Rapp, *Die Wiener Ratsbürger 1706–1740*, Ms. phil. Diss. Wien 1974; Elisabeth Kleedorfer, *Die Wiener Ratsbürger zur Zeit Maria Theresias 1740–1780*, Ms. phil. Diss. Wien 1972.

⁷⁸ Prim. Putz, *Österreichische Wirtschaftsaristokratie*, Bd. 1, str. 101 sl.; k Fellner prim. Komarovits.

⁷⁹ Zapuščina Wild, privatna last.

⁸⁰ Na to opozarja Herbert Matis, *Österreichs Wirtschaft 1848–1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I.* Berlin 1972. V avtobiografijah pogosto pri Richard Kola, *Rückblick ins Gestrige. Erlebtes und Empfundenes*, Wien 1922, str. 9; August Fournier, *Erinnerungen*, München 1923, str. 105.

⁸¹ Stekl (kot op. 74), str. 301.

⁸² Popis premoženja Carla Wagnerja, privatna last.

je zapustil na prelomu stoletja premoženje nekaj več kot 160.000 kron v vrednostnih papirjih, od tega je bilo 89.000 kron državnih papirjev, 72.500 kron v privatnih papirjih; tudi tukaj so bile industrijske delnice le relativno skromno zastopane.⁸³

Pri že omenjenih 139 dunajskih zapuščinah, ki so jih obravnavali leta 1906, je stalo seveda lastno podjetje kot naložba kapitala na prvem mestu. Poleg tega so kot zavarovanje za starost (pa tudi za vdove oziroma nedorasle otroke) imeli naložbe v vrednostnih papirjih, nepremičninah in v življenjskih zavarovanjih (v tem zaporedju). Pri deležu vrednostnih papirjev samih ni videti nobenih pravil. Več kot polovica 57 investorjev je manj kot tretjino svojega premoženja naložila v vrednostne papirje. Celo pri milijonarjih ta delež ni bil dosti višji: samo pri šestih so vrednostni papirji znašali več kot tretjino premoženja. Na vrhu je stal Sigmund Reitzes, ki je zapustil največje premoženje: od njegovih 33 milijonov je bilo 24 naloženih v raznih vrednostnih papirjih, imel je tudi večje število inozemskih papirjev.⁸⁴ Nekako četrtna umrlih podjetnikov je imela zelo malo premoženja ali so celo zapustili dolgove. 51 zapuščin je znašalo 1000 do 100.000 kron, 47 pa 100.000 do 33 milijonov kron (enašt jih je bilo z milijonskim premoženjem).

V državnem merilu izstopajo po povprečni višini dohodkov zlasti rudniški podjetniki, bančniki, tekstilni industrijci in odvetniki, pred podjetniki s področja kemije. Glede industrije se to nekako ujema tudi z drugimi viri (nobilizacije, zastopstvo v industrijskih društvih).⁸⁵ Premožni ljudje so imeli hiše, vrednostne papirje, nakit. Veliko samostojnih (tudi nameščencev in uradnikov) je imelo tudi dolgove. Ti so k meščanskemu vsakdanu očitno spadali prav tako kot določeno blagostanje. Stalno so gledali skozi zavešena okna v hišo, kot grožnja možne poti navzdol.⁸⁶

Prevedla Irena Vilfan-Bruckmüller

⁸³ Ernst Bruckmüller, *Forschungen zur Geschichte des österreichischen Bürgertums — Person und Werk Doderers in sozialhistorischen Konnotationen*. V: Internationales Symposium Heimito von Doderer. Ergebnisse. 4., 5. Oktober 1986, Wien (1988), str. 28—41.

⁸⁴ Vera Maria Streller, »Verschwender und Geizkrägen«. Eine strukturelle Untersuchung des Wirtschaftsbürgertums in Wien um 1900 auf Grund von Verlassenschaftsakten. Diplomarbeit a. d. Geisteswiss. Fak. Wien 1988 (Ms.). Glavni rezultati so objavljeni v razpravi iste, Fleiß und Leichtsin. Österreichische Unternehmer: Ein Querschnitt für das Jahr 1906. V: R. Sandgruber, Hg., *Magie der Industrie*, 1989, str. 239—245.

⁸⁵ Einkommensteuerstatistik, tudi Fessen. — »Während sich die Gesamtzahl der in Industrie und Gewerbe in diesem Zeitraum (erg. 1900—1910) um rund 55 % erhöhte, wuchs die Zahl der Arbeiter und Angestellten in der Maschinenindustrie um fast 75 %, in der Nahrungs- und Genussmittelindustrie um 62,5 % und in der Textilindustrie um 77 %. Der relative Anteil dieser Industrien an der Gesamtzahl der Beschäftigten im Jahre 1910 betrug 4,5 % bzw. 9,8 % und 17,7 %. Die Textilindustrie war demnach der bei weitem bedeutendste Sektor der Industrie...« Prim. Eduard März, *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der großen Wende 1913—1923*. Am Beispiel der Creditanstalt für Handel und Gewerbe. Wien 1981, str. 38. Pomembni položaj tekstilne industrije se izraža tudi v prostih združenjih industrijalcev, prim. Peter G. Fischer, *Freie und genossenschaftliche Interessenvertretungen der gewerblichen Wirtschaft in Österreich vor 1918*. V: Veröffentlichungen des Vereines der wissenschaftlichen Forschung auf dem Gebiete der Unternehmerbiographie und Firmengeschichte, Heft 9, 1981, 14—37, zlasti str. 20; Sieghartsleitner, *Industrielles Bürgertum*, str. 133 sl.; Opozoriti je treba morda tudi na to, da je bila tekstilna industrija edina gospodarska veja, ki je dala svoje ime »četrti« ob dunajskem Ringu (tekstilna četrt okoli Rudolfsplatzu v 1. dunajskem okraju). Tukaj so še danes dunajske podružnice predarilske tekstilne industrije).

⁸⁶ Marija Wakounig, *Konsumverhalten des Wiener Bürgertums im 19. und 20. Jahrhundert*. V: Studien zur Wiener Geschichte, Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien 44/45. 1988/89, 154—186; nadalje Streller (opomba 84).

Zusammenfassung

ZUR GESCHICHTE DES ÖSTERREICHISCHEN BÜRGERTUMS

Ernst Bruckmüller

Der deutsche Begriff »Bürgertum« hat verschiedene Bedeutungsebenen: a) vollberechtigter Bewohner der (privilegierten) Stadt der alteuropäischen (feudalen) Gesellschaft, b) Staatsbürger, c) Besitz- und Bildungsbürger des 19. und frühen 20. Jahrhunderts. In der Folge ist von »Bürgertum« nur im letzteren hier genannten Sinne die Rede. Dabei ist die derzeitige Diskussion von der Annahme getragen, daß die Bürger keine einheitliche Klasse gewesen seien, sondern eine Konfiguration verschiedener gesellschaftlicher Gruppierungen. »Bürgerlichkeit« hätte dann in erster Linie eine »Kultur«, einen kulturellen Habitus, die gemeinsame Anerkennung bestimmter Denk- und Verhaltensweisen bedeutet.

1. Nach kräftigen Ansätzen im 18. Jahrhundert erfolgte der Durchbruch des bürgerlichen Zeitalters im Vormärz. Mit etwa 1825 wird der Beginn der Industriellen Revolution datiert. Die Kultur des Biedermeier inszeniert das Selbstverständnis eines Bürgertums, für das geschäftlicher Erfolg, Familie, Gemüt und Natur identitätsstiftend wurden. Dieser Durchbruch einer bürgerlichen Kultur steht im Widerspruch zu gängigen Anschauungen über vormärzliche Stagnation. Er erfolgte mit einer Verspätung von mindestens einer Generation gegenüber den bemerkenswerten Anfängen einer bürgerlichen Kultur und Öffentlichkeit im josephinischen Wien.

2. Zahlenmäßig waren die bürgerlichen Klassen immer eine Minderheit. Sicher waren die großen Städte Zentren der »Bürgerlichkeit«, ohne daß man deshalb das Bürgertum der mittleren und kleineren Städte vernachlässigen dürfte. Eine quantitativ erhebliche Zunahme bürgerlicher Kreise war im 18. Jahrhundert regional auf die Zentren des sekundären und tertiären Sektors beschränkt (Niederösterreich mit Wien, Böhmen/Mähren/Schlesien, Triest). Nach verschiedenen Berechnungsmodalitäten ergibt sich für die zweite Hälfte des 19. und das frühe 20. Jahrhundert ein Anteil der bürgerlichen Kategorien an den Berufstätigen von etwa 2,2 bis maximal 6 %.

3. Die Rekrutierung des »neuen« Bürgertums erfolgte nur zum Teil aus dem »alten« Stadtbürgertum. Daneben waren erhebliche Migrationsbewegungen zu beobachten. Für Wien läßt sich feststellen, daß traditionell der »Nachschub« an handwerklichen, gewerblichen und bürokratischen Rollenträgern aus den »benachbarten« österreichischen Städten (Wr. Neustadt, Graz, Linz), daneben aus primär süddeutschen Städten (Passau, Augsburg usw.) erfolgte. Im 19. Jahrhundert traten die Städte der böhmischen Länder (Prag, Olmütz, Brünn, Nikolsburg) immer stärker hervor. Die Zuwanderung aus Deutschland ging sehr stark zurück. Der Massenzustrom aus ländlichen Gebieten kam eher der Konstituierung kleinhandwerklicher und proletarischer Schichten zugute.

4. »Bürgertum« war nie eine einheitliche Größe. Ein Anspruch, »Bürger« (und nicht Bauer oder Arbeiter) zu sein, war auch in kleinen Zentralorten (Kleinstädten, Märkten) höchst lebendig. Solche lokalen »Bürgertümer« standen meist mit den bürgerlichen Klassen der Landeshauptstädte in Verbindung. Die elastischen Abgrenzungsmöglichkeiten der Gemeindewahlrechte ab 1849 bzw. 1861 anerkannten das Selbstverständnis solcher lokaler bürgerlicher Gruppierungen: Auch die »Bürger« kleiner Städte und Märkte hatten abgestufte Mitbestimmungsmöglichkeiten, soweit sie nur in irgendeiner Weise über »Besitz und Bildung« verfügten. Zu den Fraktionierungen der bürgerlichen Schichten nach regionalen Gesichtspunkten, nach Berufen, Einkommens- und Vermögenslagen kam in den habsburgischen Ländern natürlich noch die nationale Fraktionierung hinzu. Sie bildete sich für die böhmisch-österreichisch-slowenischen Gebiete freilich erst in dem Maße stärker heraus, als die bürgerliche Klassensprache Deutsch durch den Gebrauch der je eigenen Nationalsprachen ersetzt wurde.

5. Das dadurch erst entstehende, ökonomisch und gesellschaftlich dominierende sog. »deutsche« Bürgertum zerfiel, grob gesprochen, in die: a) Unternehmerbourgeoisie der deutschböhmischen und deutsch-mährischen Gebiete; b) das »Provinzbürgertum« des heutigen Österreich, ergänzt durch Inseln in tschechisch- bzw. slowenischsprachigen Gebieten und c) das Wiener Bürgertum. Nur das letztere ist, vielleicht neben dem Bürgertum von Triest, in seiner Spitzengruppe eine wirklich überregionale Gruppierung gewesen. Im Wiener Bürgertum scheint auch bis zum Ende des Reiches eine starke gesamtstaatliche Identität die sprach-nationale überwogen zu haben. Allein in Wien lebte um 1900 etwa ein Viertel aller Steuerpflichtigen, die ziemlich genau ein Drittel aller steuerpflichtigen Einkommen Österreichs aufwiesen! Bei den Einkommen über K 12.000 im Jahr wird die Bedeutung Wiens noch gewich-

tiger: Staatsweit machten diese Steuerpflichtigen 2,25 % aus (Wien allein: 1,02), die über 23,4 % des Einkommens (Wien allein: 12,1) verfügten. Mehr als die Hälfte aller Spitzeneinkommen des alten Österreich gelangten also in Wien (soweit sie es überhaupt taten) zur Veranlagung!

6. Gerade im Wiener Bürgertum, aber auch in Prag, Brünn, Budapest, spielen Juden oder aus dem Judentum abstammende Menschen eine sehr große Rolle. In gewisser Hinsicht ist es vielleicht sogar sinnvoll, in diesen Gruppierungen »die« Bourgeoisie der Habsburgermonarchie zu sehen: Juden (oder Unternehmer, Wissenschaftler, Künstler, Literaten, deren unmittelbare Vorfahren Juden waren) waren in den »bürgerlichen« Berufen insbesondere der Großstädte stark überrepräsentiert, vorab im tertiären Sektor. Gegenüber der starken Vertretung in Wirtschaftsberufen treten sie noch stärker in der Spitzengruppe der Wirtschaftsaristokratie hervor. Aus diesen Gruppen stammten nicht nur viele Konsumenten, sondern auch ein erheblicher Teil der »Produzenten« bürgerlicher Kultur vorab in Wien. Dabei ist eine außerordentlich breite Palette zu beobachten, von Operetten- und Heurigenliederkomponisten bis zu den radikalen Antitraditionalisten in Musik, Baukunst und Literatur.

7. Die bürgerlichen Verhaltensweisen sind geprägt durch einen starkern Wunsch nach Sicherheit. a) Im Hinblick auf die materielle Ausstattung äußert sich diese Sehnsucht in Anlagegewohnheiten, bei denen Immobilien, Staats-, Bank- und Eisenbahnpapiere im Vordergrund stehen, Industrieaktien hingegen wenig Rolle spielen. b) Die Sicherung der sozialen Beziehungen, in denen man stand, erfolgte über ein »set« von Höflichkeitsformen, dessen unbedingte Beobachtung Voraussetzung für die Anerkennung innerhalb der jeweiligen gesellschaftlichen Kreise war. Dazu gehört auch eine bestimmte Besuchskultur, die wiederum für die Ausgestaltung der Wohnkultur von großer Bedeutung war. c) Als zentraler Bereich persönlicher Sicherheit galt die Familie, die für den im harten Lebenskampf stehenden Vater Ruhe und Erholung, für die Kinder das Gefühl von Geborgenheit (bei gleichzeitiger Sozialisation in Richtung Wissen, Leistung und »Anstand«) bieten sollte und von der Hausfrau und Mutter die »Produktion« dieser Leistungen verlangte. Gleichzeitig war die Frau für das Funktionieren der Besuchskultur mit allen ihren Feinheiten und Unwägbarkeiten verantwortlich.

8. Eine Untersuchung der Einkommenssituation weist als Spitzenverdiener neben dem nach wie vor dominierenden Großgrundbesitz Großhändler, Bankiers, Rentiers und Selbständige des Versicherungswesens, daneben Textil- und Nahrungsmittelfabrikanten als Spitzenverdiener aus. Auch die freien Berufe ermöglichten offenbar recht überdurchschnittliche Einkommensmöglichkeiten. Gegenüber den entwickelteren westlichen Volkswirtschaften treten die »modernen« Wirtschaftszweige wie Maschinenfabriken, Elektroindustrie oder Chemie zurück.

VESTNIK KOROŠKIH PARTIZANOV

glasilo Osrednjega odbora koroških partizanov

Vestnik koroških partizanov — VKP izhaja v Ljubljani že od leta 1967. Iz organizacijskega glasila se je kmalu razvil v strokovno revijo, ki poleg zgodovine koroškega partizanstva obravnava tudi druga vprašanja iz zgodovine in sodobne problematike koroških Slovencev. VKP občasno z obsežnimi pregledi dopolnjuje tudi poročanje dnevnega tiska o drugih delih slovenskega zamejstva ter o splošni manjšinski problematiki v svetu.

Tematska številka 1-2/1990 objavlja pregledno delo Bogdana Zolnirja »Partizanske tehnike na Koroškem«. 114 strani, cena 150 dinarjev.

Vestnik koroških partizanov lahko naročite pri njegovem izdajatelju in založniku: Osrednji odbor koroških partizanov, YU-61000 Ljubljana, Titova 123, p. p. 501.

O ČEM SMO PISALI...

... pred štirimi desetletji?

»Sklepov sestanka na Večni poti ni takrat nihče napisal. Vse, kar danes vemo o njih, vemo po spominu navzočih, ki so kasneje po spominu obnavljali potek sestanka ali vsaj nekatere dele. Prvi stavki so bili napisani pol leta po tem sestanku v članku »Pol leta Osvobodilne fronte« v listu »Osvobodilna fronta« (sredi novembra 1941, I., št. 1). Člankar je napisal, da je naslednjih pet ugotovitev ustanovnega sestanka postalo temelj vsega nadaljnjega dela Osvobodilne fronte:...«

(France Škerl, Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja, ZČ 5/1951, str. 31)

... pred tremi desetletji?

»Vprašanje o vračanju in izročanju kulturnih dobrin iz Italije Jugoslaviji je bilo po podpisu jugoslovansko-italijanske mirovne pogodbe leta 1947 dolga leta na dnevnem redu pogajanj med obema sosednjima državama. Pri tem je šlo: a) za tiste kulturne dobrine, ki so bile za časa druge svetovne vojne prepeljane na današnjo državno ozemlje Italije, bodisi z ozemlja predvojne Jugoslavije, bodisi z ozemlja, ki je po mirovni pogodbi pripadlo Jugoslaviji, kar so restitucije v ožjem pomenu besede, in b) za izročanje takih dobrin, ki so bile že od preje na ozemlju Italije, ki pa glede na razmejitve med obema državama po principu provenience pripadajo Jugoslaviji.«

(Milko Kos, Iz državnega arhiva v Trstu Jugoslaviji izročene arhivalije, ZČ 15/1961, str. 197)

... pred dvema desetletjema?

»Ker je v našem zgodovinoписju malo del spominskega značaja, ki je nekako dopolnilo gradiva uradniškega značaja, ki podaja stvari, kakor bi morale biti, spomini pa jih podajajo, kakor so bile, čeprav gledane skozi prizmo avtorja, se poraja misel, da je dnevnik Henrika Coste, čeprav je le prispevek za lokalno zgodovino, pravzaprav le zaslužil, da bi ga objavili. Letos je ravno 150-letnica ljubljanskega kongresa Svete aliance.«

(Melitta Pivec-Stelè, Dnevnik Henrika Coste o kongresu Svete aliance v Ljubljani 1821, ZČ 25/1971, št. 3-4, str. 210)

... pred desetletjem?

»Začetki krščanstva na Slovenskem so tako kakor v sosednjih deželah zaviti v temo. Nikakršnih virov ni na razpolago, da bi lahko vsaj približno opredelili čas in izhodišče misijona ali etnično in socialno pripadnost prvih kristjanov. Pri ugibanjih ob iskanju odgovora na ta vprašanja moramo vsekakor upoštevati izrazito prehodni značaj slovenskega ozemlja na stičišču Italije, Balkana in Srednje Evrope, z izredno pomembnimi komunikacijami ter etnične in socialne značilnosti velikih centrov v njegovi bližini, ki so prišli v stik s krščanstvom relativno zgodaj; v prvi vrsti Akvileje, v manjši meri Sirmija in drugih velikih mest na Balkanu.«

(Rajko Bratož, Kratek oris zgodovine krščanstva na Slovenskem v pozni antiki, ZČ 35/1981, št. 3, str. 205)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega poiščite v starejših številkah ZČ, ki jih dobite na upravi ZČ!

Olga Janša-Zorn

HISTORIČNO DRUŠTVO ZA KRANJSKO
(Nadaljevanje)

III. ČLANSTVO IN ODBOR

Iz vsakoletnih poročil občnih zborov Historičnega društva za Kranjsko in iz seznamov članov ugotovimo, kako se je spreminjalo njihovo število. Za posamezna leta je mogoče ugotoviti tudi socialno strukturo, kraj bivališča in do neke mere tudi narodnostni sestav. Poleg tega je mogoče ugotoviti, koliko članov je živelo zunaj Kranjske.

Pregled članstva Historičnega društva za Kranjsko⁸²

Leto	Redni	Častni	Dopisni	Skupaj
1844	320			320
1845	345			345
1846	366			366
1847	390	3		393
1848	400	3		403
1849	284	3		287
1850	281	3		284
1851	255	12		267
1852	204	12		216
1853	205	12		217
1854	254	21	13	288
1855	261	27	17	305
1856	296	28	22	346
1857	344	31	22	397
1858	340	32	21	393
1859				312
1860				265
1861	268	33	36	337
1862	273	33	36	342
1863	276	33	37	346
1864	266	34	39	339
1865				
1866	264	30	41	335
1867				160
1868				130

Častni člani

Častne člane je poznalo že Historično pokrajinsko društvo za Kranjsko. Leta 1844 naj bi bila dva.⁸³ Tiskani seznam iz let 1846 in 1847 navajajo tri. Ti so: baron Joseph Weingarten, guverner, knezoškof Anton Alojzij Wolf,⁸⁴ grof Karl Welsperg Reitenau. Vendar pa po ustanovitvi samostojnega kranjskega društva leta 1850 omenjenih treh častnih članov ni bilo več, imenovani pa so bili novi, še preden je novi statut stopil v veljavo, že na občnem zboru 5. septembra 1850 (na zboru, ki se je izrekel za osamosvojitev).

⁸² Pregled je narejen deloma po poročilih občnih zborov, deloma po objavljenih seznamih članstva; med obojima so minimalne razlike, ker je bil občni zbor včasih bolj na začetku leta, včasih pa šele v novembru. Za leti 1868 in 1869 so podatki iz AS (Društ. A XVIII), vendar pa od navedenega števila članov vsaj polovica za 2–3 leta nazaj ni poravnala članarine, zato bi članstvo bilo lahko za ti dve leti precej manjše.

⁸³ Popelka, str. 14.

⁸⁴ Škof Wolf je ponovno imenovan za častnega člana leta 1854.

Za častne člane je značilno, da so bili zaslužni za delovanje društva predvsem navzven. To so bili ljudje, ki so zasedali pomembna strokovna mesta v arhivih, društvih ali na dunajski akademiji, razne druge ugledne znanstvene in politične osebnosti, ki jih je društvo skušalo zainteresirati za svoje delo. Častni člani niso plačevali članarine in so brezplačno dobivali Mittheilungen. Imenovanje častnih članov kaže po svoje tudi, kakšne zveze je imelo društvo v okviru države in zunaj nje. Prvi trije častni člani samostojnega društva so postali že leta 1850: grof G. Chorinsky, kranjski deželni namestnik, dr. R. G. Puff, profesor v Mariboru in zelo prizadeven član štajerskega društva, ter H. Freyer, prvi kustos kranjskega deželnege muzeja.⁸⁵

Že naslednje leto (1851) so imenovali kar devet novih častnih članov,⁸⁶ in sicer dva iz štajerskega zgodovinskega društva: L. Crophiusa — opata v Reinu, ki je bil ravnatelj društva, R. Knabla, župnika v Gradcu, potem P. Kandlerja iz Trsta, iz Zagreba Ivana Kukuljevića-Sakcinskega, predsednika Društva za jugoslovansko zgodovino, z Dunaja K. Czörniga, sekcijskega vodja v trgovinskem ministrstvu, dr. F. Hurterja, dvornega svetnika in historiografa, A. Baumgartnerja, trgovinskega ministra in predsednika cesarske akademije znanosti, F. Wolfa, skriptorja dvorne biblioteke in sekretarja filozofsko-zgodovinskega razreda akademije, misijonarja I. Knobleharja, generalnega vikarja v centralni Afriki.

Leta 1852 ni bilo novih častnih članov, leta 1853 pa so bili izvoljeni trije, grof L. Thun, minister za bogočastje in uk, dr. J. A. Helfert, podsekretar v tem ministrstvu in Theodor Karajan, predsednik zgodovinsko-filozofskega razreda akademije znanosti.⁸⁷ 1854. leta so bili za častne člane imenovani trije škofje, ljubljanski Anton Alojzij Wolf, tržaško-koprski Jernej Legat in Friderik Baraga, škof v Severni Ameriki, poleg teh pa še dvorni svetnik grof Andrej Hohenwart, ravnatelj Historičnega društva za Koroško, dopisni član dunajske akademije Gottlieb Ankershofen in dr. Franc X. Richter, ki je bil prej veliko let zelo aktiven v Ljubljani kot profesor, urednik Laibacher Zeitung in Illyrisches Blatt.⁸⁸ Naslednje leto (1855) so postali častni člani goriški nadškof Andrej Gollmayer⁸⁹, Josef Chmel, namestnik ravnatelja dunajskega dvornega in državnega arhiva, dr. Albert Jäger, profesor zgodovine na dunajski univerzi in član akademije znanosti, Alojz Auer, ravnatelj dvorne in državne tiskarne, Johann Aufsetz, predstojnik germanskega muzeja v Nürnbergu in dr. Gustav Klemm, višji bibliotekar v Dresdnu.⁹⁰ Z Moravsko je ves čas bilo zelo dobro sodelovanje in delo moravskih zgodovinarjev so članom Historičnega društva za Kranjsko večkrat postavljali za zgled. Tako ne preseneča, da je 1856 imenovan za častnega člana dr. Beda Dudik, zgodovinar v Brnu.⁹¹

Leta 1857 imenuje društvo za častne člane ministra za notranje zadeve Aleksandra Bacha, finančnega ministra barona Brucka, ministra za trgovino grofa Toggenburga ter Aleksandra Humboldta iz Berlina. Poleg sodelovanja z zgodovinskimi društvii in društvii za raziskovanje starin se vedno bolj uveljavlja tudi sodelovanje z geografskimi društvii, zato tudi ni čudno, da je postal častni član W. Heindinger, predsednik geografskega društva na Dunaju.⁹² Leta 1858 sta dosegla to čast še prof. Fran Miklošič z Dunaja in prof. Jakob Grimm iz Berlina.⁹³ Leta 1859 sta imenovana Clarus Vascotti, provincial frančiškanskega samostana v Gorici, avtor Storia della Castagnavizza (1849), in dr. Johann Klemann, ministerialni svetnik,⁹⁴ nekoč profesor v Ljubljani.

⁸⁵ MHK 1850, str. 21—28.

⁸⁶ MHK 1851, str. 79—85.

⁸⁷ MHK 1853, str. 12.

⁸⁸ MHK 1854, str. 3—4.

⁸⁹ Preseneča dejstvo, da med častnimi člani ni lavantinskega škofa Slomška.

⁹⁰ MHK 1855, seznam članstva, str. 1—2 (priloga).

⁹¹ MHK 1856, str. 29.

⁹² MHK 1857, str. 35.

⁹³ MHK 1858, str. 34.

⁹⁴ MHK 1859, str. 22.

Po padcu absolutizma so bili 1860. leta imenovani novi notranji minister grof Goluchowski, novi ljubljanski škof Jernej Vidmar in predsednik upravnega odbora nemškega društva za zgodovino in starinoslovje s sedežem v Stuttgartu, baron Holz.⁹⁵ Leta 1861 so trije novi častni člani, dr. Karel Ulepič, kranjski deželni predsednik in nekdanji poslevodeči tajnik društva, češki zgodovinar dr. František Palacky in ravnatelj biblioteke v Petrogradu baron Modest Korff, tedaj poznan tudi po delu o cesarju Nikolaju I.⁹⁶ Minister Anton Schmerling je postal častni član leta 1862.⁹⁷ V naslednjih letih je bilo imenovanj precej manj. V letu 1863 in 1864 niso izvolili nikogar, leta 1865 pa samo Carla Fontaina, finančnega ravnatelja na Kranjskem.⁹⁸ Ker leta 1866 ni bilo občnega zbora, tudi ni bilo novih častnih članov, pač pa je leta 1867 postal častni član Eduard Bach, tedanji namestnik (Statthalter) na Kranjskem.⁹⁹

Pravi (redni) člani

Število pravih članov je precej nihalo. Zelo visoko je v letih 1847 in 1848, torej še v času, ko je bilo Historično društvo za Kranjsko sestavni del društva za Notranjo Avstrijo. Iz seznama za leto 1847¹⁰⁰ je razvidno, da je med člani precej ljudi s plemiškimi naslovi, veliko duhovnikov in uradnikov, nekaj profesorjev, trgovcev, obrtnikov, zdravnikov in ranocelnikov ter celo oficirjev 17. pešpolka. Večina članov je s Kranjskega, posamezniki pa so tudi iz drugih dežel monarhije. V. F. Klun je tedaj v Benetkah, J. Lavrin v Milanu, iz Trsta je J. Mohorčič, iz Gorice sta nadškof Lušin in A. V. Toman, iz Celovca A. J. Vidic, z Dunaja pa Karl Hock in Matija Koch.

Padec članstva v letu 1849 je po pisanju Mittheilungen posledica revolucionarnih dogodkov. Ko se je 5. septembra 1850 prvič po revoluciji zbral občni zbor, je društveni ravnatelj Codelli dejal: »Odkar smo se zadnjič zbrali v teh prostorih, je srednjo Evropo zajel vihar, ki je države in društvene stavbe razbil... strašni duhovi so se pričeli umirjati, upati je, da se našemu društvu vrne vloga, ki jo je imelo v prvih letih svojega obstoja. Marsikaj se je zgodilo, kot se vidi iz pregleda stanja med leti 1847—1850. Število društvenih članov se je precej zmanjšalo. Od 1848 nam je smrt marsikaterega člana iztrgala, mnogi so zaradi preselitve bili prisiljeni izstopiti, drugi so izstopili zaradi časovnih dogodkov...«¹⁰¹

Poimenski seznam vseh članov društva, ki je bil v Mittheilungen objavljen 1853, kaže, da je bilo ob začetku leta 205 rednih članov;¹⁰² med temi 80 državnih uradnikov, 59 duhovnikov (s profesorji teologije), 25 privatnikov in posestnikov, 9 trgovcev, 9 zdravnikov in ranocelnikov, 8 profesorjev, 8 obrtnikov in 7 advokatov. 22 jih je nosilo plemiške naslove.

Največ članov je bilo v Ljubljani (89), v okoliškem ljubljanskem sodnem okraju so bili 4. Gorenjska je imela 30 članov, največ v sodnem okraju Radovljica (11), Kamnik (6, od tega v mestu Kamnik 4) in Kranj (5). Dolenjska je imela 29 članov, največ v sodnem okraju Novo mesto (9, v samem mestu 8), Trebnje (5) in Krško (4). Prav tako 29 članov je štela Notranjska, največ v sodnih okrajih Vipava 6 (v trgu Vipava 5), Vrhnika (prav tako 6), Postojna 5 in Senožeče (4). Okraje in krajeve s tremi in manj člani tu nisem omenjala; nekaterih članov pa ni mogoče razporediti, ker kraj ni naveden. Zunaj Kranjske je bilo 15 članov: 4 na Koroškem, 3 na Primorskem, 4 na Dunaju, 2 v Zagrebu, 1 na Moravskem in 1 na Ogrskem.

⁹⁵ MHK 1860, str. 30—31.

⁹⁶ MHK 1861, str. 36.

⁹⁷ MHK 1862, str. 36.

⁹⁸ MHK 1865, str. 84.

⁹⁹ MHK 1867, str. 40.

¹⁰⁰ Verzeichniss der Mitglieder des historischen Provinzial-Vereines für Krain. Mit Beginn des Jahres 1847. (Narodni muzej).

¹⁰¹ MHK 1850, str. 21—28.

¹⁰² MHK 1853, priloga (seznam članstva).

Leta 1858 je bilo 340 pravih članov. Število članov izven Kranjske se je povečalo na 65: med njimi jih je bilo 25 na Dunaju, 13 v Trstu, 8 na Štajerskem, 6 na Hrvaškem, 4 na Goriškem, 2 na Koroškem, 1 v Istri in še šest drugod po cesarstvu.

Leta 1862 je bilo 268 članov, od tega 48 izven Kranjske (12 na Dunaju, 11 v Trstu).

Med člani sta bili 1858 tudi Kazinsko in Strelsko društvo iz Ljubljane, ki se jima je 1862 pridružila še ljubljanska čitalnica.

Dopisni člani

Številčno stanje dopisnih članov za leti 1858 in 1862 kaže naslednjo sliko:

1858	1862	
6	12	Dunaj (J. Bergmann, A. Czedit v. Bründlsberg, A. Ficker, G. Haider, F. Hermann v. Hermannstahl, V. F. Klun, J. Löwenthal, O. Lorenz, A. Schmidl, F. Simony, dr. W. E. Wahlberg, C. Weiss, dr. C. Wurzbach v. Tannenberg)
3	8	Štajerska (5 Gradec: dr. L. Gabriel, dr. F. Ilwolf, J. Scheiger, dr. A. Schmidl, dr. K. Tangl; Maribor oz. Sentjur pri Celju: D. Trstenjak; Mozirje: I. Orožen; Slovenj Gradec: C. Hofrichter)
8	7	Kranjska (J. Babnik, dr. E. H. Costa, A. Grašič, A. Jelovšek, J. Kappelle, F. Kramer, M. Pauker, J. Resch, J. Toman)
2	3	Nemčija (Nürnberg: Fromann; Dresden: dr. M. L. Löwe; Berlin: Th. Mommsen)
2	2	Trst (F. Schweitzer, J. Vesel)
—	2	Brno (P. Chlumezky, C. d'Elwert)
—	1	Praga (W. W. Tomek)
—	1	Peč (dr. A. Schmidl)

Na občnem zboru 1862 je bil za dopisnega člana imenovan še ravnatelj Historičnega društva za Štajersko dr. G. Göth,¹⁰³ ki je tega leta pisal v Mittheilungen.

Šele leta 1865 so bili za dopisne člane imenovani trije predstavniki s Koroške, in sicer dr. Ignaz Tomaschek, bibliotekar v Celovcu, ki je tudi sodeloval kot pisec v Mittheilungen, dalje M. Moro, tedaj ravnatelj koroškega historičnega društva in Anton Gallenstein, tajnik tega društva.

Odbor in njegovo delo

Funkcija predsednika oziroma pokrovitelja (protektorja) društva je tudi po osamosvojitvi leta 1850 pripadla nadvojvodi Janezu. Vendar je bila to le simbolična funkcija, saj se nadvojvoda Janez nikoli ni udeležil občnega zbora. Po njegovi smrti 11. maja 1859 te funkcije nekaj časa niso zasedli, 1863 pa so jo podelili A. Codelliju, medtem ko so v Historičnem društvu za Štajersko volili pokrovitelje vse do leta 1902.

Ravnatelj kranjskega društva je bil od ustanovitve 1843. leta **baron Anton Codelli v. Fahnenfeld**, ki je to funkcijo opravljal do leta 1863, ko jo je prevzel **dr. H. Costa**. Zelo pomembna je bila vloga poslovodje in tajnika, ki je praktično imel največ dela, ker je poleg pisanja raznih dopisov vodil celotno delo društva in bil poleg tega še glavni urednik društvenega glasila. Eden odbornikov je vodil tudi finančne posle in je na občnih zbora dajal poročilo o finančnem stanju. V veliko pomoč odboru je bil kustos, ki pa ni bil član odbora in je bil za svoje delo v knjižnici ali arhivu posebej nagrajen, kot je razvidno iz blagajniških poročil.

¹⁰³ MHK 1862, str. 36.

Odbor (ravnateljstvo) 1843—1868

Leto	Ravnatelj	Poslovodja in tajnik	Odbornik	Odbornik blagajnik	Odbornik
1843	A. Codelli	dr. K. Ulepič	dr. J. Likavec	J. Novak	H. Freyer
1844	A. Codelli	dr. K. Ulepič	dr. J. Likavec	J. Novak	H. Costa
1845	A. Codelli	dr. K. Ulepič	dr. J. Likavec	J. Novak	H. Costa
1846	A. Codelli	dr. K. Ulepič	dr. J. Likavec	J. Novak	H. Costa
1847	A. Codelli	dr. K. Ulepič	dr. J. Likavec	J. Novak	H. Costa
1848	A. Codelli	dr. K. Ulepič	dr. J. Likavec	J. Novak	E. Rebič
1849	A. Codelli	dr. K. Ulepič	dr. J. Likavec	J. Novak	E. Rebič
1850	A. Codelli	dr. K. Ulepič	dr. J. Likavec (1850 umrl)	J. Novak	E. Rebič
1851	A. Codelli	F. J. Rechfeld dr. V. F. Klun	H. Costa	J. Poklukar	E. Rebič
1852	A. Codelli	dr. V. F. Klun	dr. A. Jarc	J. Poklukar	E. Rebič
1853	A. Codelli	dr. V. F. Klun	E. Stöckl	J. Poklukar	E. Rebič
1854	A. Codelli	dr. V. F. Klun	E. Stöckl	J. Poklukar	E. Rebič
1855	A. Codelli	dr. V. F. Klun	E. Stöckl	J. Poklukar	E. Rebič
1856	A. Codelli	dr. V. F. Klun dr. E. H. Costa	E. Stöckl	J. Poklukar	E. Rebič
1857	A. Codelli	dr. E. H. Costa	E. Stöckl	J. Poklukar	E. Rebič
1858	A. Codelli	do 15. 4. Costa nato E. Rebič	E. Stöckl	J. Poklukar	E. Rebič
1859	A. Codelli	A. Dimitz	J. Nečasek	J. Poklukar	E. Rebič
1860	A. Codelli	A. Dimitz	J. Nečasek	J. Poklukar	dr. E. H. Costa
1861	A. Codelli	A. Dimitz	J. Nečasek	J. Poklukar	dr. E. H. Costa
1862	A. Codelli	A. Dimitz	dr. H. Costa	J. Poklukar	dr. E. H. Costa
1863	dr. H. Costa	A. Dimitz	A. Globočnik	A. Zamejic	dr. E. H. Costa
1864	dr. H. Costa	J. Pfeifer	ured. Mitt. A. Dimitz	A. Zamejic	dr. E. H. Costa
1865	dr. H. Costa	J. Pfeifer	ured. Mitt. A. Dimitz	A. Zamejic	dr. E. H. Costa
1866	dr. H. Costa	J. Pfeifer	ured. Mitt. A. Dimitz	dr. L. Vončina	dr. E. H. Costa
1867	dr. H. Costa jan. 1867 odstopil	A. Dimitz ured. Mittheilungen in tajnik	K. Dežman	dr. L. Vončina	dr. E. H. Costa

1868 ni bilo občnega zbora, zato nimamo podatkov; uredništvo Mittheilungen je imel Dimitz, po 1868. letu pa ni izšla nobena številka več.

Delo Historičnega društva se je odvijalo na sestankih ravnateljstva, na občnih zborih in na mesečnih zborih. Zapisniki sej ravnateljstva so bili redko objavljeni, le v petdesetih letih jih je nekaj več. Najbolj je prišlo do izraza delo odbora na vsakoletnih občnih zborih (Generalversammlungen) društva, kjer se je po navadi zbralo od 20 do 30 članov, v glavnem iz Ljubljane in okolice. Če se vprašamo, kdo so bili udeleženci teh zborov, vidimo, da je med njimi vsaj polovica Slovencev. Med udeleženci je veliko duhovnikov, sledijo uradniki in profesorji, pa tudi drugi meščani. Bleiweis, ki je bil v petdesetih letih član društva, se občnih zborov ni udeleževal. Po vsebini so bili ti zbori precej obsežni. Poleg govora ravnatelja sta bili vedno podani še poročili tajnika in blagajnika. Potem so obravnavali razna aktualna vprašanja, in sicer v prvih letih naloge društva nasploh, vprašanje pisanja zgodovine Kranjske, statut društva, vlogo poverjenikov. Poleg tega so na vsakem občnem zboru volili nove člane odbora, vsakih pet let pa tudi ravnatelja društva. Dalje so predla-

gali na tem zboru še častne in dopisne člane. Iz poročil o občnih zborih se vidi, da so bili med najbolj aktivnimi odborniki, in med njimi še posebej dr. Klun, dr. H. Costa, dr. E. H. Costa, Dimitz, Rebič, Nečasek, med tistimi, ki niso bili člani odbora, pa še Elze, Jelovšek. Metelko, Hicinger, Urbas, Germonig, Leinmüller, Dežman idr.

Med zanimivejšimi predlogi naj omenim predlog dr. Kluna leta 1852, da se vse letnike *Mittheilungen* od 1846 dalje razdeli med odlične dijake ljubljanske višje gimnazije, da bi jim tako okrepili smisel in ljubezen do domovinske zgodovine. Predlagal je tudi, da bi se poverjeniki, če to želijo, lahko uvrstili v kategorijo dopisnih članov, ki ne plačujejo članarine. Vendar je njim samim dano na izbiro, da kot doslej z letnim prispevkom podpirajo društvo ali ne.¹⁰⁴

Zanimiv je tudi predlog H. Coste, naj bi vse dogodke na Kranjskem, ki so za zgodovino pomembni, zapisoval društveni kustos v posebnem dnevniku, to delo pa bi nadzoroval vsakokratni tajnik. Kasneje bi tak dnevnik lahko objavili. K temu je Elze predlagal, naj bi tudi društveni poverjeniki vodili podobne dnevnike, vsak za svoje področje.¹⁰⁵ Vendar pa se je ravnatelj Codelli že na naslednjem občnem zboru pritoževal, da je za Dnevnik prispelo le skromno število prispevkov, in je ponovno apeliral na poverjenike, da vestno zapisujejo važnejše dogodke.

Večkrat je bilo govora o potrebi vpeljave poučevanja deželne zgodovine v šole. Na občnem zboru marca 1856 je H. Costa dejal, da je za vzbujanje rodoljubja pri mladih zelo pomembno gojiti zgodovino ožje domovine. Zato je predlagal, naj bi društvo pri ministrstvu za bogočastje in uk doseglo, da bi spet vpeljali v razširjeni obliki zgodovino Kranjske, ki je sedaj le v osmem razredu gimnazije. V zvezi s tem predlaga vpeljavo učbenika Vodnik - Richter: *Geschichte des Herzogthums Krain, des Gebietes von Triest und Grafschaft Görz*. Približno čez deset let se je o tem spet razvila burna diskusija in na dan so prišli zelo zanimivi predlogi. Na občnem zboru 1865 je tedanji ravnatelj H. Costa menil, da stalne zamisli o temeljiti zgodovini Kranjske, sloneči na virih, še ne bo mogoče uresničiti, ker je še dosti neraziskanega. Za sestavo priročnika zgodovine Kranjske pa sta bila že 1856 določena Klun in Hicinger, vendar se ideja zaradi Klunovega odhoda ni uresničila, medtem ko je Hicinger med tem objavil vrsto zanimivih člankov. Dalje je ravnatelj dejal, da društvo žal tudi nima finančnih sredstev, ki bi jih ponudilo piscu zgodovine Kranjske kot honorar oziroma za tisk. Torej bi po njegovem bilo treba, da se ravnateljstvo društva obrne na vlado s prošnjo, naj se dovoli ponatis že popolnoma razprodane Vodnik - Richterjeve knjige, ki naj bi bila nekoliko predelana in dopolnjena in bi se lahko uporabljala kot šolski učbenik na naših gimnazijah in realkah. Delo naj bi izšlo na stroške vlade, medtem ko bi se honorar poravnal iz prodaje. K temu predlogu se je najprej oglasil J. Kozina, predavatelj na realki, in menil, da je glavna naloga društva, da zbira gradivo za bodočo deželno zgodovino. Dokler pa arhivi niso urejeni, to ne bo mogoče. Pokazal je na primer koroškega zgodovinarja, ki je sicer pred dvajsetimi leti uspešno začelo z zgodovino, vendar še sedaj ni prišlo do konca. Poudaril je, da zaradi večjega števila šolskih knjig ne bodo nič bolj gojili deželne zgodovine; njemu se zdi važna predvsem množina delovnih moči. S predelavo Vodnikove zgodovine in s sestavljanjem samo šolske zgodovine po njegovem ne bo veliko pridobljeno. Potem se je k diskusiji oglasil še dr. E. H. Costa, ki je rekel, da se v bistvu strinja s Kozino, kar se pa tiče priročnika, je ta po njegovem vendarle zaželen. Samo s predelavo nemškega učbenika bi po Costovem mnenju napravili celo korak nazaj, kajti delo, ki je namenjeno mladini in ljudstvu, naj bi bilo pisano v tistem jeziku, ki ga mladina in ljudstvo razumeta, t. j. v deželnem slovenskem jeziku, ki je materni jezik. Costa je torej predlagal, naj se vlado prosi za

¹⁰⁴ MHK 1851, str. 79—85.

¹⁰⁵ MHK 1853, str. 13.

predelavo priročnika v slovenski jezik. V diskusiji je ravnatelj realke Schrey opozoril, da je problem najprej v tem, ker predmeta sploh ni v učnem načrtu. Dimitz se je izrekel proti predlogu župana Coste, Radič pa je predlagal predelavo v slovenski in nemški jezik. Končno je predlog župana Coste ostal v manjšini, Radič je svojega umaknil in nazadnje je bil sprejet predlog H. Coste.¹⁰⁶

Odbor društva je 1857 dosegel od finančnega ministrstva oprostitev plačevanja poštne za društveno korespondenco,¹⁰⁷ kar je bila precejšnja olajšava, zlasti če pomislimo na zamenjave društvenega glasila.

Proti koncu petdesetih let je v okviru društva vedno bolj naraščalo zanimanje za arheološka izkopavanja. Ker društvo za te akcije ni imelo denarja, se je obračalo s prošnjami za pomoč na višje forume. Leta 1858 so npr. nameravali začeti z arheološkimi izkopavanji na področju Krškega in Šentruperta, kjer so iskali rimske in hunske ostanke. Obrnili so se na ministrstvo za notranje zadeve s prošnjo, da bi jih podprlo s 150 forinti. Zaradi podpore deželnega predsednika je bila ta prošnja ugodno rešena.¹⁰⁸

Najbolj je aktivnost članov društva vidna na t. i. mesečnih zborih. Pobudo zanje je dal dr. Klun. V času, ko je bil poslovodeči tajnik, je Klun predlagal, da bi najprej na občnih zbore uvedli strokovna predavanja. Začel je sam že leta 1853, ko je govoril o nadaljnjih korakih za razvoj društva. Leta 1854 je imel na občnem zboru dve krajši predavanji Hicinger, in sicer o rimskih cestah na Kranjskem in o spisu *De conversione Carantanorum*. Obe predavanji sta bili takoj objavljeni v društvenem glasilu.

1855 sta s predavanji nastopila Klun in mladi Costa, prvi je govoril o izdaji *Diplomatarium Carniolicum*, drugi pa o pokrajinski zgodovini in njenem razmerju do obče zgodovine. Tudi ti dve predavanji sta bili objavljeni.

Že 1856 je Klun menil, da je za razvoj društva zelo pomembno, da bi imeli vsestransko bogate in pogostnejše sestanke članov, kjer bi skušali odgovoriti na številna znanstvena vprašanja. Predlagal je, naj bi enkrat mesečno v okviru društva organizirali filološke razgovore. Vstop bi bil prost ne le za člane, ampak za vse, ki jih problematika zanima. Sklenjeno je bilo, da bodo taki sestanki vsak prvi četrtek v mesecu ob 17. uri v društvenih prostorih. Predavanja naj bi bila nato čimprej objavljena v *Mittheilungen*. Klun je tudi rekel, da bi lahko za najboljše sestavke na željo pisca izplačali honorar.¹⁰⁹ Ta predlog so sicer sprejeli, vendar vsaj iz blagajniških poročil ni razvidno, da bi izplačevali honorarje.

Tako so se 1856 rodili mesečni zbori, danes bi jim rekli članski sestanki, ki so imeli dokaj bogat program. Sprva so jih imenovali tudi zgodovinsko-filološki razgovori. Udeležba je bila na kar zavidljivi višini. Za sestanek 7. avgusta 1856 imamo poročilo, da se ga je udeležilo 30–40 oseb, in sicer članov in nečlanov. Kazalo se je vedno večje zanimanje za predavanja, in že leta 1856 je tajnik Klun izrazil zadovoljstvo, da se tudi obrtniki in meščani ter duhovniki in uradniki udeležujejo sestankov in z zanimanjem spremljajo predavanja.¹¹⁰ V času Bachovega absolutizma je bilo zanimanje za društveno življenje veliko večje kakor kasneje v ustavni dobi. Zdi se, da je prav absolutizem prispeval svoje, ker ni dovoljeval političnih društev, ljudje pa so čutili potrebo po sestajanju, in ker ni bilo mogoče drugače, so se sestajali v okviru Historičnega društva.

Na mesečnih sestankih je bilo po navadi na sporedu več predavanj. Včasih se je razvnela burna diskusija in ni bilo mogoče vseh predavanj uvrstiti na program. V takih primerih je bilo predavanje preloženo na naslednji mesečni

¹⁰⁶ MHK 1865, str. 80–85.

¹⁰⁷ MHK 1857, str. 33–36.

¹⁰⁸ MHK 1859, str. 17–22.

¹⁰⁹ MHK 1856, str. 25–29.

¹¹⁰ MHK 1856, str. 71–72.

zbor. To, kar res najbolj preseneča, pa je dejstvo, da so običajno že v naslednji številki Mittheilungen bila predavanja objavljena.

Na splošno je na teh sestankih sorazmerno veliko tem in diskusije o slovenski in splošni slovanski problematiki, še posebej jezikovni. Mesečne zборе je vodil tajnik društva, bilo pa jih je po navadi enajst na leto (razen meseca avgusta). Mnogokrat se jih je udeležil tudi deželni namestnik grof Chorinsky. Zanimiv je podatek za leto 1857, ko je na enajstih zborih bilo kar 46 večjih predavanj zgodovinsko-filološke vsebine. Ta predavanja je imelo 20 različnih oseb in kar 26 predavanj se je nanašalo neposredno na Kranjsko, druga pa na slovansko zgodovino, slovensko literarno zgodovino ali na nemško zgodovino. Prednost so dajali zgodovini ožje domovine pred svetovno zgodovino.¹¹¹

Do leta 1850, ko je društvo še bilo vključeno v Notranjeavstrijsko Historično društvo, je bil najbolj delaven član odbora vsekakor dr. Karl Ulepič, ki je bil kar osem let poslovodeči tajnik. Bil je doktor filozofije in prava, 1850 je bil premeščen v Celovec in potem se je njegovo sodelovanje s Historičnim društvom za Kranjsko nekoliko zrahljalo; kasneje se je vrnil v Ljubljano kot predsednik deželne vlade (1861);¹¹² bil je tudi izvoljen za častnega člana društva. Druga zelo ugledna osebnost prvega obdobja v odboru je bil Jožef Kalasanc Likavec, ki je po Čopovi smrti bil imenovan za bibliotekarja licejske knjižnice v Ljubljani, prej pa je bil rektor graške univerze in ravnatelj graške gimnazije.¹¹³ Likavec je bil tudi nekaj časa redaktor društvenega časopisa. Blagajniške posle je v prvem obdobju vodil prav tako osem let kanonik Janez Novak. Kot peti član ravnateljstva je, kot kaže, že od jeseni 1844 nastopal Henrik Costa,¹¹⁴ čeprav Popelka¹¹⁵ v svojem članku o Notranjeavstrijskem historičnem društvu omenja Freyerja. H. Costa je že 30. junija 1845 na občnem zboru predlagal, naj bi kranjsko pokrajinsko društvo od časa do časa izdajalo neodvisno od Gradca svoj zvežič letnih poročil, kjer bi objavljalo tudi vsakoletne pridobitve društva in njihove darovalce. Nato je ravnateljstvo sklenilo, da bo od 1. januarja 1846 dalje vsak mesec izdajalo glasilo Mittheilungen, in sicer za člane brezplačno. List naj bi prinašal tudi zgodovinske razprave in društvene novice. V začetku je skrb za časopis imel H. Costa,¹¹⁶ vendar je bilo uredništvo kolektivno.

Leta 1848 je bil vključen v ravnateljstvo gimnazijski prefekt Elija Rebič, prav tako zelo prizadeven član, ki je ostal v odboru dvanajst let. Do precejšnje zamenjave članstva v odboru je prišlo leta 1851. Že 1850 je umrl Likavec in njegovo mesto je kot član odbora spet zasedel H. Costa. Costi so na občnem zboru septembra 1850 celo ponudili funkcijo tajnika in poslovodje, vendar jo je odklonil, dobil pa jo je F. J. Rechfeld, po rodu Nemec, ki je 1843 prišel v Ljubljano kot profesor zgodovine in latinščine, najprej na nižji, nato pa tudi na višji gimnaziji. Pred tem je poučeval na gimnaziji v Gorici. Že 1851 je bil premeščen v Gradec in leta 1853 ga ni več med člani društva.

Po Rechfeldovem odhodu prevzame tajniške posle dr. Vinko Fereri Klun, po mojem najuspešnejši tajnik, ker je bil vsestransko dejaven in je imel dobre stike z raznimi sorodnimi društvi in institucijami, predvsem pa je imel polno idej. Povrh vsega je bil profesor zgodovine, poklicnih zgodovinarjev pa je bilo v tedanji Ljubljani prav malo. Bil je pisec nekaterih zanimivih teoretičnih člankov, na občnih zborih je imel zelo bogata poročila, izdelal je tudi predlog novega statuta in predlagal postavitev mandatarjev po dekanijah. Na njegovo pobudo so na društvenih občnih zborih bila uvedena strokovna predavanja in sam je imel prvo tako predavanje že leta 1853.

¹¹¹ MHK 1857, str. 29–34.

¹¹² A. Svetina, SBL, 13. zv., str. 282–283 (K. A. Ulleppitsch).

¹¹³ J. Glonar, SBL, I. knj., str. 662–663 (Jožef Kalasanc Likawetz).

¹¹⁴ MHK 1858, str. 79–80.

¹¹⁵ F. Popelka, Der Historische Verein für Innerösterreich, ZHVSt 41, 1950, str. 8.

¹¹⁶ MHK 1858, str. 79–80.

1851 dobi društvo tudi novega blagajnika, in sicer J. Poklukarja, ki je v tej funkciji vztrajal skoraj trinajst let, če računamo, da je bil izvoljen že septembra 1850. Njegova skrbno pripravljena blagajniška poročila so bila redno objavljena v *Mittheilungen*. Samo eno leto je bil član odbora dr. A. Jarc. 1853 je bil v odbor izvoljen E. Stöckl,¹¹⁷ zdravnik, ki se s pisanjem zgodovine ni ukvarjal, se je pa dokaj redno udeleževal društvenih sestankov.

Nedvomno je bila za razvoj društva velika škoda, da se je sredi leta 1856 preselil v Švico tajnik dr. Klun. Najprej ga je samo začasno nadomestil dr. E. H. Costa, 1857. leta pa je bil izvoljen za stalnega tajnika in poslovodjo. Mladi Costa je bil zaradi svoje splošne razgledanosti zelo primeren za to funkcijo in je skušal nadaljevati delo v Klunovem slogu, vendar ni obdržal funkcije niti dve leti. Aprila 1858 je namreč odstopil. Ob svojem odhodu v Lichtenberg v kantonu St. Gallen je dr. Klun v zadnji številki društvenega glasila, ki ga je še sam uredil (avgust 1856), objavil nekakšno zahvalno pismo. V njem se je članom zahvalil za vso podporo pri šestletnem vodenju društva. Glede svojega naslednika pa je zapisal: »Die Ernennung des Herrn Dr. Ethbin Heinrich Costa zu meinem prov. Nachfolger, eines Mannes, der, nebst ausgebreitetem tiefen Wissen, Liebe zur Heimat, festen Willen und jugendliche Begeisterung für die schöne Sache in sich vereint, ist mir ein sicherer Bürge für das Gedeihen dieses Vereines. Deshalb bitte ich, das mir bewiesene Wohlwollen auf meinen Freund und Nachfolger zu übertragen.«¹¹⁸

Nato je v prvi številki, ki jo je uredil dr. E. H. Costa, sledila objava pisma, kjer izraža novi urednik upanje, da bo deležen prav take podpore kot dr. Klun, da bodo mesečni sestanki potekali tudi odslej dalje redno in da bodo *Mittheilungen* prav tako izhajale redno vsak mesec. Obenem je obvestil člane, da bodo društveni prostori odprti vsak dan od 17. do 19. ure za obiskovalce biblioteke in arhivske zbirke.¹¹⁹

Še preden je Klun zapustil Ljubljano, se je pričela velika polemika okrog Trstenjakove avtohtonistične teorije, ki je nekateri društveni člani niso podpirali; tudi sam Klun je bil drugačnega mnenja kot Trstenjak, vendar ga je branil in objavljajl njegove članke.

Najprej je že 7. avgusta 1856 dr. Klun na mesečnem zboru prebral odgovor M. Kochu na njegovo pisanje v knjigi *Ueber die älteste Bevölkerung Oesterreichs und Baierns* (Leipzig 1856). Koch je namreč v dodatku k tej knjigi na 18 straneh drobno pisanega teksta kritiziral Trstenjaka in njegovo teorijo o avtohtonosti Slovanov, potem pa še Hicingerjevo pisanje in Klunovo uredniško politiko. Klunova kritika je bila objavljena v *Mittheilungen* šele v prvi številki naslednjega leta (1857), izšla pa je tudi v Novicah 1856. Pač pa so *Mittheilungen* v novembrski številki 1856 objavile odgovor E. H. Coste anonimnemu kritiku v leipziškem listu *Literarisches Centralblatt für Deutschland*.¹²⁰ Costa je zelo ostro zavrnil kritika, ki je napadel, kot pravi Costa, tri naše ugledne učenjake (Kluna, Hicingerja in Richterja) in oblatil tudi publikacije društva, in sicer 2. in 3. zvezek Klunovega Arhiva, 10. letnik *Mittheilungen* in osem prvih pol Diplomatarija. Poleg tega je anonimni pisec imenoval Trstenjaka slovanskega preroka, Hicingerja pa njegovega evangelista. Costa meni, da so te kritike neutemeljene, glede Trstenjaka in Hicingerja pa hvali njuno pridnost, temeljitost in veliko potrpljenje pri iskanju novih dokazov o Slovanih.¹²¹

Ker sta obe kritiki, Kochova in anonimna, izšli skoraj istočasno leta 1856 v Leipzigu in ker sta si v marsičem podobni, se mi zdi verjetno, da jih je pi-

¹¹⁷ E. Stöckl je bil kasneje eden voditeljev nemške stranke na Kranjskem, glej SBL, III, str. 490.

¹¹⁸ MHK 1856, str. 64.

¹¹⁹ MHK 1856, str. 65.

¹²⁰ *Literarisches Centralblatt für Deutschland*, oktober 1856, št. 42.

¹²¹ MHK 1856, str. 91–93.

sala ista roka, namreč dr. Koch. Ta je bil več let naročnik *Mittheilungen* in član Historičnega društva za Kranjsko. Costa je najbrž mislil na konkretno osebo, ko je zapisal: »Einer solchen unbedeutenden Unvollständigkeit wegen sogleich über ein höchst verdienstliches Unternehmen den Stab brechen und in ultrahyperbolischer Weise von Monstrosität reden, kann nur der (Wiener?) Criticus und seine Leipziger Consorten.« Moti morda le, da Koch leta 1856 ni bil več na Dunaju. Bil pa je eden redkih zunaj Kranjske živečih znanstvenikov, ki je očitno zelo natančno zasledoval delo Historičnega društva za Kranjsko.¹²²

Že 1849, ko je bil bibliotekar dvorne biblioteke na Dunaju, je Koch kranjskemu društvu podaril nekaj svojih del.¹²³ Ponovno ga zasledimo med darovalci leta 1851, ko je podaril društvu svojo razpravo *Beiträge zur neuern Geschichte*, aus unbenützten Handschriften, ki je izšla pri dunajski akademiji. Uredništvo *Mittheilungen* mu je izreklo zahvalo za dragoceno delo in ga ob tej priložnosti naslavljal kot častnega člana Historičnega društva za Kranjsko, vendar nikjer niti prej niti kasneje ni omenjen kot častni član. Leta 1851 je bil Koch že v Mikulovu (Nikolsburg) kot »jubilirter erzherzoglicher Beamte«.¹²⁴ Očitno ga je delovanje Historičnega društva za Kranjsko precej zanimalo, saj je 11. januarja 1852 objavil v »Ost-Deutsche Post« sestavek o njem. O tem sestavku je pisal Klun v svojem članku *Winke für den historischen Verein*, ker se očitno ni povsem strinjal s Kochom, saj pravi: »Čeprav Historično društvo za Kranjsko še ne stoji na tako šibkih nogah, da bi moglo iti nasproti razpustu (najbrž je mišljena združitev z Muzejskim društvom, op. O. J. Zorn), ker šteje več rodoljubnih mož za svoje člane, ki bi bili pripravljeni sami z darovanjem večjih sredstev zagotoviti nadaljnji obstoj društva, bi mogli vendar izreči zahvalo spoštovanemu g. Kochu, da je zunaj Kranjske živeče Kranjce spodbujal k sodelovanju in podpori.«¹²⁵

Leta 1854 in 1855 je Koch v *Mittheilungen* objavil dva članka, ki sta polemična do Trstenjaka, leta 1857 pa je najbrž uredništvo ponatisnilo iz njegove knjige *Ueber die älteste Bevölkerung Oesterreichs und Bayerns* odlomek (str. 24 itd.) in Klunov odgovor na Kochove kritike.¹²⁶

Poleg tega najdemo Kocha 1853. leta med darovalci denarnih prispevkov za *Denkbuch der Unterthanstreue von Krain*, ki jo je pripravljala Klun in za katero so prispevali tudi cesar Ferdinand I., nadvojvodinja Zofija, nadvojvode Franc Karl, Ferdinand Max, Karl Ludvig, pruski kralj, ministri Bach, Baumgartner, maršal Radetzky, škof Wolf, grofa Chorinsky in Hohenwart, baron Codelli idr.¹²⁷

Mathias Koch¹²⁸ je bil pisec številnih zgodovinskih razprav, med drugim se je ukvarjal tudi s Kelti in Etruščani in nastopal zlasti proti »etruskomaniji« na Tirolskem. Dalj časa je bival v Mikulovu na Moravskem. Po polemiki s Klunom ga leta 1858 ne najdemo več med člani kranjskega historičnega društva. Ukvarjal se je tudi s pregledovanjem in ureditvijo biblioteke in arhiva kneza Dietrichsteina v Mikulovu, zato bi bili nekateri očitki ob izdaji Klunovega Arhiva deloma razumljivi. A. Pirjevec sicer domneva, da je pisec anonimnega članka v leipziškem *Centralblattu* Dežman, kar bi bilo tudi mogoče, saj je bil Dežman, kot se je pokazalo kasneje, oster nasprotnik Trstenjakovih teorij. Pri tem me vendarle moti dejstvo, da 1856 še ni čutil nobenih Dežmanovih nasprotovanj na sestankih društva, ki se jih tudi Dežman redno udeležuje. Na septembrskem mesečnem zboru je npr. dr. H. Costa posebej ocenil *Jahresbericht des Vereins des krain. Landesmuseus* (1856), ki ga je uredil Dež-

¹²² MHK 1856, str. 92.

¹²³ Med darovalci pod št. 22. MHK 1849, str. 68.

¹²⁴ Med darovalci pod št. 6. MHK 1851, str. 21 in pod št. 38, MHK 1851, str. 45.

¹²⁵ MHK 1851, str. 90–91. Ali je morda Koch tudi Kranjec?

¹²⁶ MHK 1857, str. 1–6.

¹²⁷ MHK 1853, str. 57. Ta *Denkbuch* izzide 1853.

¹²⁸ Wurzbach, *Biographisches Lexicon* ... 2. T., 1857, str. 193–195.

man. Costa je delo pohvalil, pripomnil je le, da bi bilo zaželeno, da se nove pridobitve muzeja objavljajo bolj pogosto, kot je to predlagal tudi za objave v *Mittheilungen* kranjskega zgodovinskega društva.¹²⁹

Istočasno pa je naletela na številne nasprotnike v okviru društva teorija E. Rebiča o slovanstvu Skitov. Temu so nasprotovali E. H. Costa, Egger, Mitteis, Metelko, Nečasek, Elze idr.

Na občnem zboru 5. marca 1857 je bil dr. E. H. Costa, ki je dotlej le začasno imel funkcijo tajnika in poslovodje, izvoljen enoglasno (navzoč je bil tudi Dežman) za tajnika društva. Na istem zboru je E. H. Costa predlagal, naj bi pri izdajanju *Diplomatarija* uredniku pomagala posebna komisija, ki bi jo imenovalo ravnateljstvo.¹³⁰ V to komisijo so bili kasneje imenovani dr. H. Costa, Dežman, Egger, Elze, Hicinger, Jelovšek, Konšek, Metelko in Nečasek.¹³¹ Na prej omenjenem občnem zboru 5. marca 1857 je Elze izrekel pripombo, naj bi bil tajnik bolj kritičen pri urejanju društvenega glasila in pri organiziranju predavanj na mesečnih zborih. Če vemo, da je imel E. H. Costa tedaj šele štiriindvajset let, se ta pripomba niti ne zdi tako neumestna. Sledila pa je precej burna debata o tej Elzejevi pripombi. Po pisanju Novic sta Elzeja podpirala zlasti Dežman in dr. Issleib¹³² (*Mittheilungen* tega ne omenjajo). Stvar sta končala prof. Vončina in gimnazijski ravnatelj Nečasek z mnenjem, da je vendar občni zbor Costo soglasno izvolil za tajnika in s tem izkazal zaupanje do njega in do njegovih uredniških sposobnosti, kar mora ta upravičiti.

Seveda se objavljanje Trstenjakovih prispevkov ni nehalo, kajti Trstenjak je imel velik ugled in tudi Novice so prinašale veliko njegovih člankov. V času Costovega urednikovanja in tajništva pri Historičnem društvu je bilo Trstenjakovih člankov v *Mittheilungen* celo več kot prej. Morda so bodli v oči tudi nekateri Metelkovi izrazito slovansko usmerjeni članki. Tudi na mesečne zборе je Trstenjak pogosto pošiljal svoje prispevke, ki jih je potem Costa kot tajnik prebral navzočim članom.

Dejstvo je, da je bilo društveno življenje v času od občnega zbora 1857 do občnega zbora 1858 zelo razgibano; tudi udeležba na mesečnih sestankih je bila velika (okrog trideset članov). Na občnem zboru 15. aprila 1858 je E. H. Costa podal najprej poročilo o bogati vsebini sestankov v preteklem letu, namesto ocene člankov v *Mittheilungen* pa je povzel kar Klunovo poročilo, objavljeno v *Wiener Zeitung*, ki je bilo zelo ugodno. Nato se je razvila huda diskusija. Dežman je namreč sedaj nastopil proti objavljanju Trstenjakovih raziskav. Če pa že ima društvo sredstva za tiskanje takih brezplodnih razpravljanj, je poudaril Dežman, potem bi bilo bolje, da bi za rešitev tega vprašanja o nekdanjih prebivalcih Kranjske, ki ga je sprožil Trstenjak, proučevali izkopanine, torej se lotili arheoloških izkopavanj, odkrivanja poganskih grobov ipd. Dežman se tudi ni strinjal s Klunovo ugotovitvijo, da so »največ samo tisti, ki slovenskega jezika bodisi le deloma ali pa sploh ne znajo«, bili Trstenjakovi nasprotniki. Dežman se je dalje skliceval na Miklošiča, ki je pravkar na Costov predlog postal častni član društva, in na Mommsna, ki je dopisni član društva. Potem je Dežman kritiziral še nekatere druge članke. Kot bremo v poročilu z občnega zbora, je potem dr. L. Toman vzel v zaščito Trstenjakove raziskave, na kar je Elze dejal, da prinašajo *Mittheilungen* vrsto stvari, ki ne sodijo v društveno glasilo. Zato je Elze predlagal ustanovitev redakcijske komisije iz dveh članov, ki bi stala ob strani tajniku. Predlog je bil sprejet. Nato so izvolili za člana te komisije Dežmana (20 glasov) in Nečaska (19 glasov).¹³³ Le nekaj dni za tem je Costa odložil tajniške posle in uredništvo.

¹²⁹ MHK 1856, str. 81.

¹³⁰ MHK 1857, str. 35.

¹³¹ MHK 1857, str. 60.

¹³² Novice 1857, str. 95 (25. marca).

¹³³ MHK 1858, str. 29–34.

V Mittheilungen je bila brez pojasnila objavljena le kratka notica o Costovem odstopu. Rečeno je bilo samo, da prefekt Rebič začasno prevzema funkcijo poslovodje.¹³⁴

Novice, ki so prej, ko je bil tajnik dr. E. H. Costa, precej natančno poročale o mesečnih sestankih Historičnega društva za Kranjsko in o predavanjih posameznih članov (te članke je verjetno pisal Costa sam, saj je ponekod podpisan), so o tem občnem zboru aprila 1858 prinesle le kratko notico: »V četrtek je bil veliki zbor zgodovinskega društva, od katerega ne povemo nič drugega, kakor edino to: če bi utegnili še kaj takih zborov biti, kakoršen je bil ta, bojo »Mittheilungen« kmali — brez pisateljev, in družba — brez družbenikov. Gospod dr. E. H. Costa se je odpovedal opraviilstvu društva.«¹³⁵ Odslej Novice ne poročajo več o delu Historičnega društva, šele v šestdesetih letih spet zasledimo kratke notice. Tudi Bleiweisov izstop iz društva je morda povezan s temi dogodki. Že Lončar je ugotovil, da je bil prvi spopad med kasnejšima velikima nasprotnikoma E. H. Costo in Dežmanom v letih 1857 in 1858 v okviru Historičnega društva in ne šele 1859. leta ob izdaji Vodnikovega spomenika, kot je menil Levec. Tudi moje ugotovitve se skladata z Lončarjevimi.¹³⁶

Kot že rečeno, je po Costovem odstopu začasno prevzel funkcijo tajnika Elija Rebič, ki je uredil tudi deset števil Mittheilungen (od maja 1858 do vključno februarja 1859). Na naslednjem občnem zboru 17. marca 1859 je bil za poslovodjo in tajnika izvoljen August Dimitz, ki je prevzel tudi uredništvo društvenega glasila. Novi član odbora je postal Jan. Nep. Nečasek, gimnazijski ravnatelj, ki ostane v odboru tri leta, do svoje premestitve v Prago leta 1862. Zanimivo je, da na tem občnem zboru (1859) ni bil navzoč noben Costa, ni bilo tudi L. Tomana, Metelka in Elzeja, ki so sicer najbolj redni obiskovalci občnih in mesečnih zborov. Očitno pa je bil novoizvoljeni tajnik Dimitz za vse dosti sprejemljiva oseba, saj so se vsi omenjeni člani kmalu spet pojavili na društvenih sestankih. Dimitz se je čutil predvsem Kranjca in je, kot pravi J. Mal,¹³⁷ z ljubeznijo zasledoval pojave na slovenskem literarnem polju, prevajal Prešerna, Vodnika in Valjavca, sodeloval v Vodnikovem spomeniku ipd. Kljub nemškemu stališču je skušal biti nepristranski sodnik. Tudi v Mittheilungen je še vedno dajal precej prostora slovenski in slovanski problematiki, posebno se je to videlo na mesečnih sestankih.

V naslednjih letih je Dimitz po svojih najboljših močeh urejal Mittheilungen, vendar je bilo sodelavcev vedno manj, zato tudi vedno manj razprav in člankov ter vedno več objavljjanja virov, vendar skoraj brez komentarjev. Leta 1863, ko je Codelli odložil funkcijo ravnatelja, je tudi Dimitz pisno sporočil svoj odstop občnemu zboru. V svojem poročilu, ki ga je prav tako poslal občnemu zboru, ki se ga ni osebno udeležil, je tožil nad pičlimi finančnimi sredstvi, nad pomanjkanjem zanimanja za domovinsko zgodovino in sploh nad neugodnimi časovnimi razmerami. Vendar ga je občni zbor v odsotnosti 8. julija 1863 ponovno izvolil za tajnika in čez nekaj dni je funkcijo sprejel.¹³⁸ Vendar pa zaradi prezaposlenosti, kakor je sam trdil, ni mogel več opravljati obeh funkcij, namreč tajniške in uredniške, tako je tajništvo na naslednjem občnem zboru (1864) odložil. Kot tajnik mu je sledil J. Pfeifer, ki je bil pred tem nekaj časa društveni kustos, sicer pa akcesist pri deželni vladi. Še naprej pa je Dimitz ostal urednik Mittheilungen. Že leta 1860 imamo v odboru spet dr. E. H. Costo, 1862 pa še dr. H. Costo, ki že naslednje leto postane ravnatelj društva. 1863 pride v odbor, vendar le za eno leto, A. Globočnik, Poklukarja kot blagajnika pa 1863 zamenja A. Zamejic, tega pa 1866 dr. Vončina. Do nove

¹³⁴ MHK 1858, str. 36.

¹³⁵ Novice 1858, str. 127 (21. april).

¹³⁶ D. Lončar, Dragotin Dežman in slovenstvo. Razprava ZDHY 5—6, 1930, str. 305—335.

¹³⁷ J. Mal, SBL, 1. knj., str. 135—136 (A. Dimitz).

¹³⁸ MHK 1863, str. 39—42.

krize je prišlo v začetku leta 1867. Dotedanji ravnatelj dr. H. Costa je bil na občnem zboru januarja 1867 ponovno soglasno izvoljen za ravnatelja, vendar pa funkcije ni sprejel, kar je potrdil tudi z dopisom dan kasneje. V odbor Historičnega društva za Kranjsko je bil na tem občnem zboru izvoljen tudi Karl Dežman, kar predvsem E. H. Costi, ki je prav tako postal član odbora, najbrž ni bilo všeč, saj je tedaj bila že močna razklanost med kranjskimi Nemci in Slovenci.¹³⁹

Julija 1867 je prišlo do znanega incidenta med pripadniki Južnega Sokola in člani nemškega telovadnega društva. V incident se je vmešal tedanji ljubljanski župan dr. E. H. Costa, ki je bil nato septembra 1867 suspendiran.¹⁴⁰

V zvezi s temi dogodki je morda mogoče razložiti izstop E. H. Coste iz odbora Historičnega društva proti koncu leta 1867.¹⁴¹ Ob tej priložnosti je tajnik in urednik Dimitz zapisal: »Gospod župan (!), deželni odbornik dr. E. H. Costa je odložil svoj položaj kot član ravnateljstva. Naši bralci poznajo obsežno dejavnost, ki jo je razvijal kot sekretar in urednik časopisa našega društva in njegove zasluge za domoznanstvo in društvo sploh. Gotovo delijo z nami globoko obžalovanje, da se je tako odlična moč ločila iz našega kroga, nič manj pa tudi upanje, da bo g. Costa tudi vnaprej nudil društvu svoje sodelovanje in podporo.«

Zanimivo je, da Mittheilungen nič ne poročajo o imenovanju kakega novega ravnatelja Historičnega društva niti leta 1867 niti leta 1868. Tako je Dimitz, ki je 1867 po Pfeiferjevem odstopu ponovno prevzel tajniške posle, ostal v vodstvu društva precej osamljen. Bil je tudi skoraj edini pisec v Mittheilungen. Čeprav v literaturi beremo, da je leta 1867 prišlo do delne združitve Historičnega društva z Muzejskim društvom,¹⁴² nam Mittheilungen o tem prav nič ne poročajo niti 1867 niti 1868. Res pa je, da je prišlo leta 1867 do poskusa skupnih mesečnih sestankov obeh društev. Vendar Mittheilungen niti o teh sestankih nič ne poročajo, kakor je bila to prej navada.

Žal je na razpolago zelo malo podatkov o Historičnem društvu v obdobju od 1869 do 1885. Društvo je formalno sicer obstajalo; leta 1874 je z izidom Dimitzeve Geschichte Krains zapolnilo vrzel, nastalo v zvezi z zamenjavami, saj po letu 1868 Mittheilungen niso več izhajale. Kot zamenjavo so zato poslali sorodnim društvom Dimitzevo delo. Ohranjeni sezname članstva za leta 1869, 1870 in 1871 kažejo, da je tudi plačevanje članarine postalo zelo neredno.¹⁴³

Kot vodilna oseba Historičnega društva se omenja A. Dimitz, vendar ni jasno, ali je samo tajnik ali morda tudi ravnatelj. Mislim pa, da od odstopa H. Coste dalje novega ravnatelja niso več izvolili, pa tudi pokrovitelja ne po Codellijevi smrti. Skupni sestanki Historičnega in Muzejskega društva kažejo zelo majhen delež Historičnega društva, saj predavanj z zgodovinsko tematiko tako rekoč ni več.¹⁴⁴

Zadnji občni zbor Historičnega društva za Kranjsko je bil 2. julija 1885, ko se je društvo razšlo oziroma naj bi se zlilo z Muzejskim društvom.¹⁴⁵

IV. KNJIŽNICA

Od vsega začetka je društvo imelo svojo knjižnico, ki je sprva še zelo skromna, kasneje pa se je vedno bolj izpopolnjevala. Leta 1885, ko se je društvo razšlo oziroma zlilo z Muzejskim društvom za Kranjsko, je to dragoceno knjižnico dobil deželni muzej. Namen knjižnice smo opisali v poglavju o dru-

¹⁴⁰ F. Skerl, prav tam, str. 46–48.

¹⁴¹ MHK 1867, str. 124.

¹⁴² J. Mal, Naše Muzejsko ..., str. 18; D. Lončar, Dragotin Dežman in slovenstvo. Razprave ZDHF, 1930, str. 318.

¹⁴³ AS, Društ. A. XVIII, fasc. 14.

¹⁴⁴ LZtg 1867–1872. Več o tem je v poglavju o mesečnih sestankih.

¹⁴⁵ MMK (Mittellungen des Musealvereins für Krain), 1889, str. X–XI.

¹³⁹ F. Skerl, Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe 1860–1869, disertacija 1938, str. 45.

štvenih poverjenikih. Knjižnica je bila nameščena v licejski stavbi, kjer so tudi sicer bili društveni prostori in kjer so v glavnem (razen prvih let) potekali občni zbori društva. Že leta 1847 je bila knjižnica odprta za obiskovalce dve uri dnevno.¹⁴⁶ Samo v letu 1847 je pridobila zaradi daril in deloma nakupov tisoč novih knjig, kar je zavidanja vreden letni prirastek. V šestdesetih letih popolnoma prevladajo nemška dela, slovenske knjige so prava redkost.

Rast knjižnice v letih 1844—1868

Leto	Letni prirastek	Število zvezkov	Število društev, s katerimi zamenjuje
1844		500	
1845			
1846		1500	
1847	1000	2500	32
1848			
1849			
1850		3188	
1851	108	3296	
1852	80	3376	
1853	127	3503	55
1854	107	3610	56
1855	170	3780	59
1856	120	3900	64
1857	222	4122	68
1858	198	4320	68
1862	ni podatkov	ni podatkov	70
1863	ni podatkov	ni podatkov	76

Pomemben korak je napravilo društvo leta 1847, ko je prosilo lastnike tiskarn, da bi pošiljali po en izvod vsakega dela, ki je tiskano v njihovi tiskarni, v društveno biblioteko. Iz vsakoletnih poročil o pridobitvah (*Verzeichniss der vom historischen Vereine für Krain erworbenen Gegenstände*) je razvidno, da so lastniki tiskarn res pošiljali izvode v društveno knjižnico. Tako od 1848 dalje lahko sledimo, kaj so pošiljale založbe in tiskarne: Rozaliya Egger, Ignac Kleinmayr, Jožef Blasnik, J. Giontini. Na ta način prihajajo redno *Laibacher Zeitung*, *Illyrisches Blatt*, *Zgodnja danica*, *Učiteljski tovariš* itd. *Bleiweisove Novice* je od leta 1848 dalje redno pošiljala Kranjska kmetijska družba kot zamenjavo.

Darovalce knjig najdemo v vsakoletnem seznamu (*Verzeichniss*), objavljenem v *Mittheilungen* v prvih letih v vsaki številki posebej, kasneje, ko je tega manj, pa ob koncu leta. V prvih letih posamezniki darujejo društvu ne le knjige, ampak tudi veliko listin, razna rokopisna dela, novce ipd. V kasnejših, zlasti v šestdesetih letih pa prevladajo zamenjave publikacij, posamezni darovi pa postanejo redkejši. Med darovalci so iz prvega obdobja nekateri kranjski plemiči (grof J. Auersperg, baron Taufferer, Peter Pagliaruzzi, baron Codelli, vdova grofica Attems), posestniki (Rudež), trgovci (G. Heimann, S. Heimann, A. Mallner), veliko duhovnikov (Janez Dornik, Janez Poklukar, Janez Novak, Matija Vertovec, Matija Majar, Fran Metelko itd.), državni uradniki (Wihelm Mack, Miha Ambrož, Karl Raab), advokati (dr. A. Rak), zdravniki, profesorji, šolski nadzorniki idr. Med najbolj zaslužnimi darovalci so posamezni člani odbora Historičnega društva za Kranjsko (Ulepič, Rebič, Likavec, predvsem pa Costa in Klun) in društveni poverjeniki. Izredno mnogo je daroval tudi sicer zelo delavni član društva, protestantski pastor v Ljubljani Theodor Elze. Darovalci pa niso samo s Kranjske, ampak tudi iz sosednjih dežel: Koroške (M. Majar), Štajerske (dr. Franz Ilwolf, dr. R. G. Puff), Trsta (Kandler, J. Dobrila, tedaj še kanonik v Trstu, Florjan Gregorič), Hrvaške (I.

¹⁴⁶ MHK 1848, str. 1—4.

Kukuljević), z Dunaja (A. Fister, Chmel, Koch, C. Wurzbach) in od drugod (Beda Dudik iz Brna, posamezniki iz Nemčije). Letno je bilo nekako 80—100 darovalcev, včasih tudi več.

Z leti so pomembno vlogo pri povečanju knjižnice imele zamenjave. Že v času, ko društvo še ni bilo samostojno, je vzpostavilo stike s sorodnimi društvi in ustanovami. Ob koncu leta 1847 je na občnem zboru ugotovljeno, da imajo že 32 zamenjav, in sicer pretežno z nemškimi društvi (25), medtem ko je bilo v okviru Avstrije le pet zamenjav. Leta 1858 je bilo 68 zamenjav, leta 1862 70. Tedaj je bil kot priloga Mittheilungen objavljen naslednji seznam (dodala sem št. 9a in 9b, s katerima tedaj ni bilo več zamenjav):

1. Historischer Verein für Oberfranken, Bamberg (1846)
2. Historischer Verein für das Grossherzogthum Hessen, Darmstadt (od 1846)
3. Geschichts- und alterthumsforschende Gesellschaft des Osterlandes, Altenburg (od 1846)
4. Historischer Verein von und für Oberbaiern, München (od 1846)
5. Historischer Verein der Pfalz, Speyer (od 1847)
6. Historischer Verein von Unterfranken und Aschaffenburg, Würzburg (od 1847)
7. Voigtländischer alterthumsforschender Verein, Hohenleuben (od 1847)
8. Academia Electoralis Moguntina, Erfurt (od 1847)
9. Museum Francisco-Carolinum, Linz (od 1847)
- 9a Ateneum, Treviso (od 1847)
- 9b Muzej, Split (od 1847)
10. Königliche Societät der Wissenschaften, Göttingen (od 1847)
11. Schleswig-Holstein-Lauenburg'sche Gesellschaft für vaterländische Geschichte, Kiel (od 1847)
12. Academia scientifico-letteraria dei Concordi, Rovigo (od 1847)
13. Verein für mecklenburgische Geschichte und Alterthumskunde, Schwerin (od 1847)
14. Historisch-antiquarischer Verein für die Städte Saarbrücken und St. Johann und deren Umgebung, Saarbrücken (od 1847)
15. Gesellschaft für Pommer'sche Geschichte und Alterthumskunde, Stettin (od 1847)
16. Ferdinandeum, Innsbruck (od 1847)
17. Antiquarische Gesellschaft für vaterländische Alterthümer, Zürich (od 1847)
18. Historischer Verein für die Oberpfalz und Regensburg, Regensburg (od 1847)
19. Gelehrte Esthnische Gesellschaft, Dorpat, danes Tartu (od 1847)
20. Alterthumsverein für das Grossherzogthum Baden, Baden-Baden (od 1847)
21. Verein zur Erforschung der rheinischen Geschichte und Alterthümer, Mainz (od 1847)
22. Gesellschaft für Frankfurts Geschichte und Kunst, Frankfurt am Main (od 1847)
23. Württembergischer Alterthums-Verein, Stuttgart (od 1847)
24. Historischer Verein für Niederbaiern, Landshut (od 1847)
25. Verein für hessische Geschichte und Landeskunde, Kassel (od 1847)
26. Historischer Verein für den Regierungsbezirk von Schwaben und Neuburg, Augsburg (od 1847)
27. Königlich-sächsischer Verein für Erforschung und Erhaltung der vaterländischen Alterthümer, Dresden (od 1847)
28. Verein von Alterthumsfreunden im Rheinlande, Bonn (od 1847)
29. Historischer Verein Niedersachsen, Hannover (od 1848)
30. Historischer Verein der fünf Orte: Luzern, Schwyz, Unterwalden, Uri & Zug, Luzern (od 1848)
31. Schlesische Gesellschaft für vaterländische Cultur, Breslau (od 1848)
32. Verein für hamburgische Geschichte, Hamburg (od 1848)
33. Hennebergischer alterthumsforschender Verein, Meinungen (od 1848)
34. Thüringisch-sächsischer Verein für Erforschung des vaterländischen Alterthums und Erhaltung seiner Denkmäler, Halle (od 1848)
35. Historischer Verein für Mittelfranken, Ansbach (od 1848)
36. Westphälische Gesellschaft zur Beförderung vaterländischen Cultur, Minden (od 1848)
37. Arheološko-numizmatično društvo, S. Peterburg (od 1848)
38. Deutsche Gesellschaft zur Erforschung vaterländischer Sprache und Alterthümer, Leipzig (od 1849)
39. Société des Antiquaires de France à Paris (od 1849)
40. Verein für Lübeck'sche Geschichte, Lübeck (od 1849)

41. Schweizerische geschichtsforschende Gesellschaft, prej v Baslu, sedaj v Zürichu (od 1850)
42. Historischer Verein für Kärnten, Celovec (od 1850)
43. Historischer Verein für Steiermark, Gradec (od 1850)
44. Društvo za jugoslavensku povestnico i starine, Zagreb (od 1851)
45. Kaiserliche Academie der Wissenschaften, Dunaj (od 1851)
46. Historischer Verein für das wirttenbergische Franken, Mergentheim (od 1851)
47. K. k. mährisch-schlesische Gesellschaft des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde (historisch-statistische Section), Brno (od 1852)
48. Numismatische Gesellschaft, Berlin (od 1853)
49. Oberlausitzische Gesellschaft der Wissenschaften, Görlitz (od 1853)
50. Museum Francisco-Carolinum, Salzburg (od 1853)
51. Verein für siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt, danes Sibiu v Romuniji (od 1853)
52. Germanisches Museum, Nürnberg (od 1854)
53. K. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, Dunaj (od 1854)
54. Gesellschaft für vaterländische Alterthümer, Basel (od 1854)
55. Gesamtverein der deutschen Geschichts- und Alterthumsvereine, Stuttgart (od 1854)
56. Alterthumsverein, Dunaj (od 1855)
57. Alterthumsverein für das Grossherzogthum Baden, Karlsruhe (od 1855)
58. Museum der niederländischen Alterthumskunde, Leiden (od 1856)
59. Kraljevsko češko znanstveno društvo, Praga (od 1856)
60. K. k. geographische Gesellschaft, Dunaj (od 1856)
61. Verein für Geschichte der Mark Brandenburg, Berlin (od 1856)
62. Direktion der administrativen Statistik im k. k. Handelsministerium, Dunaj (od 1857)
63. Verein für deutsche Culturgeschichte, Weimar (od 1857)
64. Römisch-germanisches Central-Museum, Mainz (od 1858)
65. Montanistisch-geognostischer Verein für Steiermark, Gradec (od 1859)
66. Verein für Geschichte und Alterthum Schlesiens, Breslau (od 1859)
67. Verein für Geschichte und Alterthumskunde, Frankfurt am Main (od 1859)
68. Verein für Nassau'sche Alterthumskunde und Geschichtsforschung, Wiesbaden (od 1859)
69. C. kr. učeno društvo, Krakow (od 1859)
70. Arheološka komisija, Wilno (od 1860).

V naslednjih letih je število zamenjav še naraščalo, že leta 1863 jih je bilo 76. Med novimi ustanovami sta bili tudi Magyar tudományos Akadémia v Pešti in Smithsonian Institution v Washingtonu.

Toda leta 1868 je izšel zadnji letnik Mittheilungen. Društvo je obstajalo še naprej, vendar ni imelo več kaj zamenjavati. Nekoliko so to vrzel zakrili ob izidu dela Augusta Dimitza Geschichte Krains (1874), ki so jo kot zamenjavo poslali vsem društvom.¹⁴⁷

Prvi urejeni katalog je napravil 1847 dr. Rechfeld.¹⁴⁸ Knjižnica je bila urejena po posebnem sistemu. Sestavljena je bila iz naslednjih pododdelkov: 1. Zamenjave z raznimi evropskimi društvi, 2. Zgodovinska dela: a) nanašajoča se na Kranjsko, b) druge zgodovinske knjige, c) zgodovinski priročniki, 3. Geografija, potovanja, statistika: a) splošno, b) nanašajoča se na Kranjsko, 4. Pravna dela, 5. Razno, 6. Carniolica, vsebujoča vse, ne pod 2 a in 3 b vključene in na Kranjsko nanašajoče se knjige, in sicer: a) na Kranjskem tiskana, b) od Kranjcev izvirajoča dela, 7. brošure in letaki, patentni in drugi manjši tiski, ki so po posebnem sistemu pregledno urejeni in shranjeni.

Biblioteka je imela listkovni katalog, katerega nadaljevanje in izpopolnitve so se občasno lotevali. K biblioteki so spadale še deželne karte, portreti, oljne slike, litografije, bakrorezi, slike kranjske pokrajine ipd.¹⁴⁹

Leta 1858 objavljajo Mittheilungen nekoliko drugačno stvarno ureditev knjižnice, in sicer: I. Zamenjave, II. Carniolica in Slovenica, III. Zgodovinska

¹⁴⁷ J. Mal, Naše Muzejsko ..., str. 18.

¹⁴⁸ MHK 1848, str. 26.

¹⁴⁹ MHK 1857, priloga (št. 257).

dela, IV. Geografija, statistika in potovanja, V. Pravna dela, VI. Razno, VII. Letaki, VIII. Deželne karte, litografije, portreti itd.¹⁵⁰

Leta 1856 so na predlog tajnika dr. E. H. Coste na seji ravnateljstva 16. oktobra sprejeli poseben bibliotečni red, ki je določal: za uporabo zbirk društva so upravičeni le člani društva (člen 1), izposoja kustos, izposojevalec pa mora izpolniti in lastnoročno podpisati formular (člen 2), izposojevalec je dolžan knjige čimprej vrniti, v primeru nujne potrebe za društvene namene ga je mogoče terjati; odgovoren je tudi za vse poškodbe in izgubo (člen 3), če na pisni poziv knjig ne vrne, jih more ravnateljstvo zahtevati preko društvenega sluga in morajo biti temu izročene (člen 5), knjig, ki še niso označene z društvenim žigom, ni mogoče izposojati (člen 5), sestavni deli drugih zbirk društva (listine, pečati, novci itd.) se ne izposojajo, razen v društvenem prostoru. Na stroške stranke je mogoče napraviti prepise listin, odtise pečatov in novcev. Za prepis je treba plačati 1 ft za polo, v primeru izdelave izvlečkov iz listin pa se cena določi po dogovoru (člen 6), v izjemnih primerih sme društveni tajnik na svojo odgovornost dovoliti izposajo v členu 6 imenovanih predmetov (člen 7).¹⁵¹

Knjižnični fond se je sicer z novimi pridobitvami in zamenjavami povečal, vendar so pa pričeli nekatere stvari izločati, ker je primanjkovalo prostora. Zato so že 21. decembra 1863 sklenili na seji ravnateljstva in potrdili na občnem zboru 14. julija 1864, da se 134 pravnih del v 264 zvezkih iz društvene knjižnice podari pravnemu društvu v Ljubljani. Dalje je bilo 69 zvezkov časnikov podarjeno študijski biblioteki v Ljubljani. Končno so nekaj časopisja, ki za društvo ni imelo vrednosti, prodali, kar se vidi tudi iz obračuna za leto 1864. Po tej reviziji so knjižnico na novo uredili, napravljeni so bili novi katalogi (akvizicijski in listkovni), knjige so dobile nove signature in bile na novo postavljene v omarah. S to reorganizacijo se je največ ukvarjal tedanji tajnik Pfeifer, ki sta mu z nasveti stala ob strani predvsem Dimitz in dr. E. H. Costa.¹⁵² Ponovne težave s prostori knjižnice so nastopile v času, ko je razsajala kolera in je bila licejska stavba spremenjena v bolnišnico. Leta 1865 so stavbo dograjevali, potem je izbruhnila vojna, kar je vse oviralo nemoteno delo. Kljub temu je 1865—1867 uspelo na novo obdelati 4000 zvezkov knjižnega gradiva in le malo je še ostalo neobdelanega.¹⁵³

(nadaljevanje sledi)

Zusammenfassung

DER HISTORISCHE VEREIN FÜR KRAIN

(Fortsetzung)

Olga Janša-Zorn

Der Historische Verein für Krain hatte ordentliche und korrespondierende Mitglieder sowie Ehrenmitglieder. Von den ersteren waren die meisten Beamte, Geistliche, es folgten Grundbesitzer, Professoren, Ärzte, es gab auch einige Händler, Gewerbetreibende, Rechtsanwälte u. ä. Unter den Mitgliedern gab es Leute mit liberale und konservativen Ansichten und verschiedenen nationalen Anschauungen. Einige waren Ausländer, andere fühlten sich als Kranier, wieder andere waren bewußte Slowenen. Klun und Dežman waren zunächst bewußte Slowenen, traten aber später ins deutsche Lager über. Die Zahl der ordentlichen Mitglieder bewegte sich zwischen höchstens 400 im Jahre 1848 und etwa 200 im Jahre 1852, sonst aber gewöhnlich um 300. Unter den Ehrenmitgliedern finden wir eine Reihe von Persönlich-

¹⁵⁰ MHK 1858, str. 8.

¹⁵¹ MHK 1856, str. 109.

¹⁵² MHK 1865, poročilo z občnega zbora, str. 83.

¹⁵³ MHK 1867, poročilo z občnega zbora, str. 35—40.

keiten, die durch ihr Wirken auf dem Gebiet der Geschichtsschreibung bekannt sind, ferner Minister, Bischöfe, Krainer Landespräsidenten usw.

Die Arbeit des Vereins wurde geleitet von einem fünfköpfigen Ausschuß, der aus dem Direktor, dem Sekretär, dem Kassierer und noch zwei Mitgliedern bestand. Direktor wurde alle fünf Jahre auf der Jahresversammlung gewählt, von den anderen Ausschußmitgliedern wurde jedes Jahr eines durch Los ausgeschieden, konnte jedoch wiedergewählt werden. Auf den regelmäßigen Jahresversammlungen berichteten die Ausschußmitglieder über die Tätigkeit des Vereins. Die Symbolische Funktion des Schirmherrn des Vereins wurde von Erzherzog Johann, später von Baron Anton Codelli wahrgenommen. Vereinsdirektor war bis zum Jahre 1963 A. Codelli, der später von H. Costa abgelöst wurde. Die Seele des Vereinslebens war der jeweilige Sekretär. In dieser Funktion finden wir: K. Ulepič, F. J. Rechfeld, V. F. Klun, E. H. Costa, E. Rebič, A. Dimitz und J. Pfeifer. Eine besondere Rolle spielte auch der Kustos, der jedoch nicht Mitglied des Ausschusses war. Die Tätigkeit des Vereins zeigte sich nach außen auf den Jahresversammlungen und den monatlichen Zusammenkünften. Die Beteiligung an diesen Treffen war für die damaligen Verhältnisse ziemlich hoch, es kamen zwischen 30 und 40 Personen. Auf den Jahresversammlungen war unter anderem von der Notwendigkeit, Landeskundeunterricht in den Schulen einzuführen, von der Gründung eines Archivs und verschiedenen anderen Plänen und Problemen die Rede.

Im Rahmen des Historischen Vereins für Krain entstand mit Hilfe verschiedener Stiftungen eine reiche Vereinsbibliothek mit vielen seltenen Exemplaren von Werken aus der Krainer Vergangenheit, die heute zum Bestand der Bibliothek des Nationalmuseums gehört.

Der Bücherfonds wurde auch bereichert durch Austausch von Publikationen, die von ähnlichen Vereinen Herausgegeben wurden. Im Jahre 1847 tauschte der Verein seine »Mittheilungen« mit 32, 1863 schon mit 76, meistens deutschen, Vereinen aus. Wie aus den veröffentlichten Angaben hervorgeht, zählte die Bibliothek 1858 bereits 4320 Einheiten, an bestimmten Wochentagen stand sie auch für Benutzer offen.

Inštitut za novejšo zgodovino, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Od leta 1960 izdaja revijo **Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG)**, ki je doslej izšla v 25 letnikih (1984 ni izšla). Leta 1986 se je preimenovala v **Prispevke za novejšo zgodovino**. Revija objavlja razprave, članke, historično dokumentacijo, poročila o simpozijih, knjižna poročila in recenzije, različne bibliografije in tekočo bibliografijo sodelavcev inštituta. V prvih letih izhajanja je bila revija izrazito usmerjena v zgodovino naprednega delavskega gibanja in NOB, vedno bolj pa je širila krog svojega objavljanja tudi na širša področja slovenske zgodovine. Zdaj lahko rečemo, da je to revija za novejšo slovensko zgodovino. Uredništvo se trudi, da bi bila revija pestra, kvalitetna in sodobna.

Prilagamo seznam še dostopnih letnikov, pri čemer opozarjamo, da sta letnika 1962 in 1973 že razprodana, nekaj letnikov pa je že skoraj razprodanih. Revijo lahko naročite pri založbi Partizanska knjiga, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 13, kupite pa pri vseh slovenskih knjigarnah.

PZDG 1960/1
PZDG 1960/2
PZDG 1961/1-2
PZDG 1963/1-2
PZDG 1965/1-2
PZDG 1966/1-2
PZDG 1967/1-2
PZDG 1968/69, 1-2
PZDG 1970/1-2
PZDG 1971/72
PZDG 1974
PZDG 1975/76
PZDG 1977

PZDG 1978/79
PZDG 1980
PZDG 1981
PZDG 1982
PZDG 1983
PZDG 1984
PZDG 1985
PNZ 1986
PNZ 1987
PNZ 1988
PNZ 1989/1 — Trideset let Inštituta
za zgodovino delavskega gibanja.
— Biobibliografije.
PNZ 1989/2

Andrej Studen

STANOVANJSKA KULTURA
NEKATERIH LJUBLJANSKIH ULIC 1910

(Nadaljevanje)

KROJAŠKA ULICA, MESTNI TRG (DEL), RIBJA ULICA (KMR)

Področje »KMR« se nahaja v starem mestnem jedru pod Gradom. Tu sem izbral strnjen kompleks desetih hiš, ki so zaradi svoje strukture odsevale specifično podobo v okviru mesta Ljubljane kot celote. Gre za stavbe različnih velikosti, ki so še danes stisnjene tesno skupaj in so se leta 1910 (ter se še danes) lahko kitile s privilegirano lastnostjo, z impozantno lego v srčki samega mesta — blizu magistrata, kar jim je zagotavljalo specialen pridih ekskluzivnosti. Te hiše so imeli v rokah različni posestniki. Oglejmo si jih v naslednji tabeli:

Tabela 9: HIŠE IN HIŠNI POSESTNIKI NA PODROČJU »KMR«

Hišna številka	Lastnik	Poklic	A	B	C	Stevilo nadstropij
K 1	Ivan Pogačnik	deželni blagajnik	da	neznano	podedoval	3
K 3	Ivan Pogačnik	deželni blagajnik	ne	1891—1900	zgradil	2
K 4	Alojz Košir	tiskarski stavec	da	1871—1880	kupil	2
K 5	Robert Kollmann	trгоvec	ne	pred 1860	kupil	3
K 6	Martin Tabor	elektrikar	da	neznano	kupil	2
K 8	Josip Maček	gostilničar in posestnik	da	1891—1901	kupil	2
M 23	Franc Souvan (sin)	»a«	ne	pred 1860	kupil	3
M 24	Josip Pleiweiss	hišni posestnik	da	pred 1860	podedoval	4
M 25	Peter Grasselli	ravnatelj Mestnega užitninskega zakupa	da	pred 1860	podedoval	2
	Albertina Ledenig	posestnica	da		podedovala	
	R 2	Ivan in Josip Krisper	trgovca	da	pred 1860	podedoval

Pojasnila in opombe k tabeli 9:

K = Krojaška ulica

M = Mestni trg

R = Ribja ulica

A = Ali služi hiša za trajno lastnikovo stanovanje?

B = Kdaj je bila hiša zgrajena ali popolnoma prezidana?

C = Kako je prišla hiša v posest sedanjega lastnika?

»a« — Slovenski biografski leksikon navaja, da je bil Franc Souvan mlajši (sin) po poklicu avstrijski podkonzul v Bremenu, Amsterdamu in konzul v Strassbourgu. V rubriko Lastnik (ime, poklic, naslov...), ki je sestavni del ovojne pole, je vpisal samo ime in priimek.

Tabela 9 nam razkriva, da je bilo na območju »KMR« pet dvonadstropnih hiš, štiri so bile trnadstropne, ena pa štirinadstropna. Hiši na Mestnem trgu 25 in v Ribji ulici 2 sta imeli po dva lastnika, ostale pa po enega. Deželni blagajnik Ivan Pogačnik je bil posestnik dveh hiš in je prebival v svoji prvi hiši na Krojaški ulici 1. Med ostalimi lastniki samo dva nista prebivala v hiši, ki sta jo imela v lasti. Dvakrat sta lastnika vpisala, da ne vesta, kdaj je hiša nastala, vendar se zdi, da sta tudi ti dve zgradbi sodili v večinsko skupino hiš, ki so nastale pred letom 1860. Novejšega datuma so bile le tri hiše. Ena je nastala v letih 1871—1880, dve pa med leti 1891—1901. Pet posestnikov je hišo kupilo, štirje so jo podedovali, eden pa jo je zgradil v lastni režiji.

Na področju »KMR« ni imela nobena hiša stranskega poslopja, hleva oziroma vrta. Poslopja so služila v glavnem za stanovanja, poleg tega pa nekateri tudi za različne druge namene, za trgovske, gostilniške in druge.

Vsi hišni posestniki so svoje hiše zavarovali proti požaru. Strehe hiš je pokrivala strešna opeka. Hiše so bile preskrbljene s pitno vodo iz mestnega vodovoda. Hiši na Krojaški ulici 4 in 8 sta imeli urejeno lastno kanalizacijo, ostale zgradbe pa so, kot navajajo viri, »odstranjevale človeške odpadke v stiku z občo kanalizacijo kraja«. Število stranišč po posameznih hišah je bilo naslednje:

Hišna številka	Število stranišč
K 1	5
K 3	2
K 4	2
K 5	4
K 6	3
K 8	4
M 23	3
M 24	11
M 25	3
R 2	4

Nobena hiša ni imela kletnih stanovanj. Število stanovanj in stanovalcev na posamezno hišo pa je bilo sledeče:

Tabela 11: IZRABA STANOVANJ

Hišna številka	Število stanovanj	Oddanih za stanovanje	Praznih oz. oddanih v nebivajske namene	Število stanujočih strank in naznanilnic	Število stanovalcev
K 1	5	3	2 ^a	3	25
K 3	3	1	2 ^b	1	5
K 4	3	3	—	3	15
K 5	4	4	—	4	14
K 6	1	1	—	1	12
K 8	4	4	—	4	20
M 23	2	2	—	2	13
M 24	11	11	—	11	73
M 25	4	3	1 ^c	3	15
R 2	1	1	—	1	14
Skupaj	38	33	5	33	206

*a Stanovanji številka I in V je imel v najemu Viktor Schiffer in ju je uporabljal samo za špecerijsko trgovino.

*b Stanovanji številka I in II je prav tako imel v najemu Viktor Schiffer in ju uporabljal za špecerijsko trgovino.

*c Stanovanje je služilo za prodajalno in trafiko.

V raziskavi hišne posesti smo ugotovili, da je bilo leta 1910 na področju »KMR« 33 stanovanj, ki so bila oddana v bivanjske namene. Med temi stanovanji zasledimo tri podstrešna stanovanja, ostala pa so bila v pritličju ali v nadstropjih. Kletnih stanovanj ni bilo. Stanovanja sem na podlagi podatkov v virih razvrstil v naslednjo tipologijo:

a) PODSTREŠNA STANOVANJA

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
P1A (K 8)	1 soba	1	na hodniku	128,40 K
P2A (K 5)	1 soba 1 kuhinja	1	na hodniku	120 K
P2B (M 23)	1 soba za stanovanje in za opravljeni obrat (šiviljstvo) 1 kuhinja	1	v stanovanju	214 K

b) STANOVANJA V PRITLIČJU OZIROMA V NADSTROPJIH

1. Stanovanja z dvema prostoroma:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S2A (M 24)	1 soba 1 kuhinja	2	na hodniku	1. 261,60 K 2. oproščen najemnine, ker je hišnik

2. Stanovanja s tremi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S3A (K 4)	2 sobi 1 kuhinja	1	v stanovanju	239 K (lastnik)
podtip S3A (K 4)	2 sobi 1 kuhinja	2	na hodniku	oba po 275 K
S3B (K 8)	2 sobi 1 kuhinja	1	na hodniku	440 K
S3C (K 8)	1 soba 1 kabinet 1 kuhinja	1	na hodniku	268 K

3. Stanovanja s štirimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S4A (K 1)	3 sobe 1 kuhinja	1	v stanovanju	545 K
S4B (M 24, 25)	3 sobe 1 kuhinja	št. 24 (4) št. 25 (1)	na hodniku	vsi po 436 K
S4C (M 24)	2 sobi 1 predizba 1 kuhinja	1	na hodniku	348,80 K

4. Stanovanja s petimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S5A (K 1)	4 sobe 1 kuhinja	2	v stanovanju	1. 654 K 2. 545 K (kot lastnik)
S5B (K 3)	3 sobe 1 kuhinja 1 izba za posle	1	v stanovanju	566 K

5. Stanovanja s šestimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S6A (M 25)	4 sobe 1 kuhinja 1 izba za posle	1	na hodniku	ne plačuje najemnine, ker je lastnik

6. Stanovanja s sedmimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S7A (K 5)	4 sobe 1 kabinet 1 predizba 1 kuhinja	1	na hodniku	700 K
S7B (K 5)	3 sobe 2 kabineta 1 predizba 1 kuhinja	1	v stanovanju	654 K
podtip S7B (K 5)	1 soba za stanovanje 2 sobi za pisarne trgovskega gremija in podpornega društva 2 kabineta 1 predizba 1 kuhinja	1	v stanovanju	697 K
	4 sobe za stanovanje 2 sobi za gostilniški obrat 1 kuhinja	1	na hodniku	900 K (lastnik)

7. Stanovanja z osmimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S8A (M 24)	6 sob za stanovanje 1 soba za skladišče blaga 1 kuhinja	1	v stanovanju	?
S8B (M 24)	4 sobe 2 kabineta 2 kuhinji	1	na hodniku	656 K

8. Stanovanja z devetimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S9A (M 23)	4 sobe 1 kabinet 1 predizba 1 kuhinja 1 izba za posle 1 kopalnica	1	v stanovanju	480 K

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S9B (M 24)	4 sobe 2 kabineta 1 predizba 1 kuhinja 1 izba za posle	2	na hodniku	1. 981 K 2. ne plačuje letne najemnine, ker je stanovanje podedovala (Erbschaft) in ima do njega dosmrtno pravico (lebenslängliches Wohnungsrecht)
S9C (M 25)	4 sobe 3 kabineti 1 kabinet za pisarno 1 kuhinja	1	v stanovanju	lastnica hiše

9. Stanovanja z desetimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S10A (K 6)	8 sob 2 kuhinji (prostori služijo za stanovanje in za opravični obrat — gostilno)	1	na hodniku	796 K (lastnik)

10. Stanovanja s petnajstimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S15A (R 2)*	7 sob 2 kabineta 1 predizba 1 kuhinja 3 izbe za posle 1 kopalnica	1	na hodniku	ne plačuje najemnine, ker je lastnik hiše (vrednost letne najemnine najbrž presega 1000 K)

* Stanovanje se je nahajalo v drugem in tretjem nadstropju ter na podstrešju. V opisu je označeno kot ena enota.

Glede na število prostorov je bilo na področju »KMR« največ stanovanj s štirimi prostori (21,2 % vseh stanovanj), sledila so jim stanovanja s tremi (15,1 %) in tem stanovanja s sedmimi oziroma devetimi prostori (12,1 %). Po pet prostorov so vsebovala tri stanovanja, po dva sta imeli dve podstrešni stanovanji in dve stanovanji v nadstropjih, dve stanovanji pa sta imeli osem prostorov. Ostali tipi stanovanj so bili zastopani samo z enim primerom. 1/3 stanovanj (11 ali 33,3 %) je imela stranišče v stanovanju, kopalnico pa sta imeli samo dve stanovanji (6,1 %).

Na področju »KMR« sta v petini stanovanj bivala po dva stanovalca. Kot je razvidno iz tabele 13, so bile močne tudi skupine sobivanja petih, pa tudi osmih, sedmih, štirih in štirinajstih prebivalcev. Štirinajst je tudi najvišje število stanovalcev na stanovanje, ki ga srečamo na izbranem področju mestnega jedra.

Na območju »KMR« v primerjavi s cesto Franca Jožefa ne zasledimo bistvene prevlade ženskega dela prebivalstva nad moškim. Bolj presenetljiva je skupina tako moških kot žensk, katerih starost se je gibala med desetim in dvajsetim letom, saj je predstavljala skoraj 1/3 vseh prebivalcev. Na drugi strani pa je bilo na območju »KMR« po letu 1900 rojenih zelo malo otrok.

Tabela 12: POSELITVENA DINAMIKA NA PODROČJU »KMR«

Št. stanovanj identičnega tipa →	1			2			3			4			5		
Tip	A	B	&	A	B	&	A	B	&	A	B	&	A	B	&
P1A (K 8)	2	—	2												
P2A (K 5)	2	—	2												
P2B (M 23)	2	—	2												
S2A (M 24)	2	—	2	1	—	1									
S3A (K 4)	2	1	3												
podtip															
S3A (K 4)	1	4	5	6	1	7									
S3B (K 8)	4	2	6												
S3C (K 8)	5	—	5												
S4A (K 1)	5	2	7												
S4B (M 24, 25)	3	2	5	8	—	8	5	5	10	4	—	4	2	—	2
S4C (M 24)	5	1	6												
S5A (K 1)	3	1	4	1	13	14									
S5B (K 3)	3	2	5												
S6A (M 25)	3	2	5												
S7A (K 5)	7	1	8												
S7B (K 5)	2	—	2												
podtip															
S7B (R 5)	2	—	2												
S7C (K 8)	5	2	7												
S8A (M 24)	5	5	10												
S8B (M 24)	2	12	14												
S9A (M 23)	9	2	11												
S9B (M 24)	4	5	9	2	2	4									
S9C (M 25)	3	5	8												
S10A (K 6)	6	6	12												
S15A (R 2)	5	9	14												

Tabela 13: PRIMERI SKUPNEGA
BIVANJA PREBIVALCEV PODROČJA
»KMR« V ODSOTOKIH

Število stanovalcev na stanovanje	Število primerov	%
1	1	3
2	7	21,2
3	1	3
4	3	9,1
5	5	15,2
6	2	6,1
7	3	9,1
8	3	9,1
9	1	3
10	2	6,1
11	1	3
12	1	3
14	3	9,1
Skupaj	33	100

K temu je verjetno prispevala tudi starostna struktura žensk, saj je bilo največ predstavnic nežnejšega spola starih 50 let in več.

Katoliško vero je imelo 205 prebivalcev, eden pa je bil Žid.

Analiza dokumentov nam razkrije, da je na območju »KMR« leta 1910 bivalo 121 prebivalcev (58,7 % vseh), ki so bili v sorodstvenem razmerju z imetnikom stanovanja. Srečamo naslednje oblike sorodstvene povezanosti stanovalcev vzorčnega področja »KMR«: zakonca brez otrok — (število primerov) 5; zakonca z enim otrokom — 3; zakonca z dvema otrokoma — 1; zakonca s tre-

Tabela 14: STAROSTNA IN SPOLNA STRUKTURA PREBIVALCEV PODROČJA »KMR«

Starost	M		Spol		Skupaj	
		%		%		%
0—9 let	6	2,9	10	4,8	16	7,8
10—19 let	37	18	23	11,2	60	29,1
20—29 let	18	8,7	15	7,3	33	16
30—39 let	9	4,4	15	7,3	24	11,7
40—49 let	13	6,3	20	9,7	33	16
50 let in več	14	6,8	26	12,6	40	19,4
Skupaj	97	47,1	109	52,9	206	100

mi otroki — 5; zakonca s štirimi otroki — 2; zakonca s petimi otroki — 1; zakonca s sedmimi otroki — 1; vdova z enim otrokom — 1; vdova z dvema otrokoma — 1; vdova s tremi otroki — 2; vdova s štirimi otroki — 2; vdovec brez otrok — 1; vdovec z enim otrokom — 1; neporočena (samska) ženska — 4; neporočen (samski) moški — 3; ostali sorodniki (med njimi dve vdovi) — 12.

Ostale prebivalce (85 ali 41,3 % stanovalcev) lahko v okviru gospodinjstev, v katerih so prebivali, delimo na tri skupine: podnajemniki (63 ali 30,6 % prebivalstva); rejenci (5 ali 2,4 % prebivalstva) in hišni posli (služinčad) — (17 ali 8,3 % prebivalstva). Oseb, ki bi pri imetniku stanovanja opravljale osebno službo, na področju »KMR« ne zasledimo.

Podnajemnike srečamo v trinajstih gospodinjstvih (39,4 % vseh gospodinjstev). Med njimi sta bila dva primera zakoncev brez otrok, vdova z enim otrokom in dva poročena moška. »Posteljašev« je bilo 6, veliko pa je bilo tudi dijakov (15). Največ podnajemnikov je imela v okviru svojega gospodinjstva zasebnica Ana Marjésič, ki je nudila streho nad glavo trinajstim dijakom. Vsi skupaj so prebivali v stanovanju tipa S5A na Krojaški 1 (4 sobe, kuhinja in stranišče v stanovanju). Medsebojne poklicne povezave imetnika stanovanja s podnajemnikom, značilne za to področje, pa so bile naslednje: čevljarški mojster — čevljarški vajenec; šivilja — šiviljska pomočnica; trgovec — trgovski pomočnik oziroma trgovski strežnik. Zadnja povezava je bila najbolj pogosta. Veliki trgovec Josip Krisper (Ribja ulica 2) je imel npr. na stanovanju kar sedem uslužbencev svoje trgovine (3 trgovske pomočnike in 4 trgovske strežnike).

Rejence zasledimo v okviru dveh gospodinjstev. Eno je imelo v oskrbi enega otroka, drugo pa štiri.

V skupini hišnih poslov srečamo na območju »KMR« samo predstavnice nežnejšega spola. Vse so bile samske. V primerjavi s cesto Franca Jožefa je bilo število hišnih poslov na tem območju bistveno manjše, privoščilo pa si jih je le 13 gospodinjstev (39,4 % vseh). 9 gospodinjstev (69,2 %) je zaposlovalo po enega hišnega posla, 4 (30,8 %) pa po dva.

Zakonski stan starejših od 18 let (teh je bilo 143 ali 69,4 % vseh prebivalcev) prikazuje naslednja tabela:

Tabela 15: ZAKONSKI STAN PREBIVALCEV STAREJŠIH OD 18 LET (»KMR«)

Zakonski stan	M	%	Ž	%	Skupaj	%
Poročeni	22	15,4	20	13,9	42	29,4
Samski	36	25,2	54	37,8	90	62,9
Ovdoveli	2	1,4	9	6,3	11	7,7
Ločeni	—	—	—	—	—	—
Skupaj	60	42	83	58	143	100

Prebivalci »KMR«, ki so bili v sorodstvenem razmerju z imetnikom stanovanja, so v rubriko »glavni poklic« vpisali naslednje poklice: gospodinja (7), zasebnica (6) in zasebnik (1), trgovec (4), trgovska pomočnica (4), trgovska blagajničarka (kontoristinja) — (3), postrešček (2). Po en primer v okviru poklicne strukture te skupine prebivalstva pa predstavljajo naslednji poklici: deželni blagajnik, ravnatelj mestnega užitninskega zakupa, samostojen zavarovalniški zastopnik, c. kr. davčni upravnik, okrajni šolski komisar, električar, trgovec s knjigami, odvetnica, učiteljica, učiteljica klavirja, trgovski potnik, trgovec z moko, prodajalka moke (mokarica), šivilja, modistka, gostilničar, gostilničarka, tajnik pri trg. bolniš. in podpornem društvu, policijski nadstražnik, hišni posestnik, puškar, puškarski vajenec, tiskarski stavec, čevljarški mojster, prodajalka suhe robe, trgovski vajenec, poštni uradnik in delavka c. kr. tobačne tovarne. Upokojena sta bila državni uradnik in stotnik.

Med podnajemniki je bilo največ trgovskih strežnikov (9), trgovskih pomočnikov (7), postrežkinj po hišah (7) in tobačnih delavk (3). Srečamo še dve šivilji in tri šiviljske pomočnice ter dva čevljarška pomočnika. Po en primer ostalih poklicev pa predstavljajo trgovski potnik, deželni uradnik, knjigoveski poslovodja, zasebnik, litograf, poštni pripravnik, zidarski pomočnik, tesarski pomočnik, čevljarški vajenec, kočijaž in delavec električne cestne železnice.

Med služinčadjo srečamo glede na poimenovanje 11 kuharic, 4 služkinje, eno sobarico in eno deklo (krščenico).

Tabela 16: ETNIČNA STRUKTURA PREBIVALCEV »KMR«

Občevalni jezik	X	Y	W	Z	Skupaj	%
slovenski	104	58	4	17	183	88,8
nemški	17	4	1	—	22	10,7
hrvatski	—	1	—	—	1	0,5
Skupaj	121	63	5	17	206	100

Pojasnila k tabeli 16:

X = osebe, ki so bile sorodstveno povezane z imetnikom stanovanja;

Y = podnajemniki;

W = rejenci;

Z = osebe, ki so bile zaposlene v gospodinjstvu imetnika stanovanja.

Etnična struktura izbranega območja v starem mestnem jedru še zdaleč ni tako pisana kot na cesti Franca Jožefa. Tabela nam razkriva, da je slovensko prebivalstvo občutno prevladovalo nad nemškim.

Najbolj zanimivo etnično posebnost na področju »KMR« predstavljata dve mešani družini, ki ju srečamo v hiši Josipa Mačka na Krojaški 8: Prva je družina trgovskega potnika Josefa Gaggla, rojenega v Beljaku (Villach). V rubriko občevalni jezik je zase vpisal nemščino. Njegova soproga Gusti, rojena v Ratečah pri Zidanem mostu, ima vpisano slovenščino. Slovenščina je po materi vpisana tudi pri hčerki Gusti in sinu Herbertu. Tudi služkinja Elizabeta Korošec in kočijaž Jakob Hovalc, ki sta prebivala v okviru istega gospodinjstva, sta govorila slovensko. Drugi primer mešane družine je primer poštnega uradnika Josefa Stermanna, ki je bil rojen v Ljutomeru in je kot svoj občevalni jezik navedel nemščino. (Ali gre mogoče za pritisk na uradništvo?) Za soprogo Marijo, ki je bila rojena v Šiški, je navedel slovenščino. Hčerki Elisabeta in Josefina ter sin Wilhelm, ki so bili rojeni v Ljubljani, so kot oče imeli vpisan nemški občevalni jezik.

SVETEGA PETRA CESTA 38—43

Na cesti Svetega Petra (1952 Trubarjeva cesta) sem izbral kot vzorčni primer šest stanovanjskih zgradb v neposredni bližini Jubilejnega (Zmajskega) mosta. Model teh stavb naj bi služil kot komparativna podlaga v razmerju med področjem »KMR« in cesto Franca Jožefa. Prva značilnost teh hiš, ki jo lahko mimoidoči opazi še danes, je ta, da so hiše zbite tesno skupaj v gručo, da so nizke in precej skromne. Lahko bi dejali, da so nasproti »palačam« na cesti »presvetlega cesarja« ali impozantnim zgradbam nasproti mestne hiše, delovale (in delujejo še danes) nekoliko manj mestno. Te stavbe so imeli leta 1910 v posesti naslednji lastniki:

Tabela 15: HIŠE IN HIŠNI POSESTNIKI NA CESTI SVETEGA PETRA 38—43

Hišna številka	Lastnik	Poklic	A	B	C	Število nadstropij
38	Hildegarda Orožen	gospodinja	ne	pred 1860	podedovala	2
39	Adolf Hauptmann	tovarnar barv	da	pred 1860	podedoval	1
40	Fran Poljšak*	blagajnik Stavbnega podjetja	da	1891—1900	zgradil	1
41	Anton Bončar	gostilničar	da	1891	podedoval	1
42	Herman Halbensteiner	posestnik	ne	1878 popolnoma prezidana	podedoval	p
43	dr. Franc Papež	odvetnik	ne	pred 1860	kupil	1

A = Ali služi hiša za trajno lastnikovo stanovanje?

B = Kdaj je bila hiša zgrajena ali popolnoma prezidana?

C = Kako je prišla hiša v posest sedanjega lastnika?

p = pritlična stavba

* V popisu se Fran Poljšak navaja kot pooblaščenec Terezije Mally. V »Načrti razdelitvi popisovalnih tiskovin« (ZAL: REG I/1476, fasc. 1258, fol. 444—475) pa ga zasledimo kot lastnika hiše.

V okviru vzorčnega modela je bila samo ena hiša dvonadstropna, štiri so bile enonadstropne, ena pa pritlična. Trije lastniki so prebivali v svojih hišah, trije pa ne. Tri hiše so nastale že pred letom 1860, ena je bila 1878 popolnoma prezidana, dve pa sta nastali v letih od 1891 do 1900. Večina lastnikov (4) je hišo podedovalo, eden jo je kupil in eden zgradil.

Med izbranimi hišami je imela samo ena dve stranski poslopji (Sv. P. c. 43). Glavna poslopja so služila večji del za stanovanja. Drugi nameni so bili predvsem obrtni (Sv. P. c. 38, 41, 42). Hiša na Sv. P. c. 39 je razpolagala s prostori za trgovino, hiša na Sv. P. c. 43 pa je služila za gostilno in »špedicijske« namene. Hlev za konje je imela hiša na Sv. P. c. 39.

Vse hiše so bile zavarovane proti požaru. Njihove strehe je prekrivala strešna opeka. Tri hiše je obdajal »koristen« vrt za zelenjavo in sadovnjak (Sv. P. c. 39, 41 in 43). Pitno vodo so prebivalci dobivali iz mestnega vodovoda. Bolj periferno značilnost tega področja pa kaže podatek, da je samo ena hiša (Sv. P. c. 40) bila povezana z mestno kanalizacijo. Ostale hiše so imele greznico. Število stranišč v posameznih hišah nam prikazuje tabela 16:

Tabela 16: OPREMLJENOST HIŠ S STRANIŠČI

Hišna številka	Število stranišč
38	5
39	5
40	5
41	3
42	2
43	7

V 47 stanovanjih je živel 41 strank. Edino kletno stanovanje zasledimo v hiši na Sv. P. c. 40. Podstrešna stanovanja srečamo v hišah na Sv. P. c. 38 in 41, hiši na Sv. P. c. 39 in 40 pa sta imeli na podstrešju prostore, ki so spadali k stanovanjem v drugih nadstropjih ali v pritličju. Število stanovanj in stanovalcev pa nam razkriva tabela 17:

Tabela 17: IZRABA STANOVANJ

Hišna številka	Število stanovanj	Oddanih za stanovanje	Praznih oz. oddanih v nebi-vanjske namene	Število stanujočih strank in naznanil-nic	Število stanoval- cev
38	10	10	—	10	55
39	2	2	—	2	5
40	6	6	—	5 ^a	28
41	9	9	—	6 ^b	23
42	9	7	2	5 ^c	18
43	18	13	5	13	73
Skupaj	54	47	7	41	202

^a Nekateri imetniki stanovanj so prebivali v dveh ali več združenih stanovanjih. V tej hiši je v dveh združenih stanovanjih prebival njun imetnik Fran Poljšak.

^b Anton Bončar je stanoval v štirih stanovanjih.

^c Tomaž Mencinger je bil imetnik stanovanj št. 3, 5 in 7. Stanovanji št. 4 in 9 sta služili za prodajalno.

Tipologija stanovanj je naslednja:

a) KLETNA STANOVANJA

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
K2A (Sv. P. c. 40)	1 soba 1 kuhinja	1	v stanovanju	160 K

b) PODSTREŠNA STANOVANJA

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
P1A (Sv. P. c. 41)	1 soba	1	na hodniku	128,40 K
P1B (Sv. P. c. 38)	1 soba	1	na hodniku	74,36 K

c) STANOVANJA V PRITLIČJU OZIROMA V NADSTROPJIH

1. Stanovanja z enim prostorom:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S1A (Sv. P. c. 38)	1 soba	1	na hodniku	126,90 K
S1B (Sv. P. c. 41)	1 soba	1	na hodniku	64,20 K

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S1C (Sv. P. c. 42)	1 soba za stanovanje in opravljeni obrat (damsko šiviljstvo)	1	na hodniku	141,24 K

2. Stanovanja z dvema prostoroma:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S2A (Sv. P. c. 43)	1 soba 1 kuhinja	5	na hodniku	ok. 340 K
S2B (Sv. P. c. 38, 41)	1 soba 1 kuhinja	2	na hodniku	ok. 152 K
S2C (Sv. P. c. 40)	1 soba 1 kuhinja	1	v stanovanju	192 K
S2Č (Sv. P. c. 39, 41)	1 soba 1 kuhinja	2	na hodniku	oba po 82 K
S2D (Sv. P. c. 42)	1 soba za stanovanje in opravljeni obrat a) čevljarstvo b) šiviljstvo 1 kuhinja	2	na hodniku	ok. 186 K
S2E (Sv. P. c. 42)	1 soba 1 predizba (oba prostora za stanovanje in opravljeni obrat — šiviljstvo)	1	na hodniku	348,80 K

3. Stanovanja s tremi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S3A (Sv. P. c. 38)	2 sobi 1 kuhinja	1	na hodniku	379,80 K
S3B (Sv. P. c. 38)	2 sobi 1 kabinet	1	na hodniku	280 K
S3C (Sv. P. c. 41)	2 sobi 1 izba za posle	1	na hodniku	218 K
S3Č (Sv. P. c. 43)	2 sobi 1 kuhinja	1	v stanovanju	480 K
podtip S3Č (Sv. P. c. 43)	2 sobi 1 kuhinja	4	na hodniku	dva imetnika po 480 K, dva pa po 552 K (???)
S3D (Sv. P. c. 43)	3 sobe	1	na hodniku	464 K

4. Stanovanja s štirimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S4A (Sv. P. c. 38)	2 sobi 1 soba za stanovanje in opravljeni obrat (žensko krojaštvo) 1 kuhinja	1	na hodniku	591 K

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S4B (Sv. P. c. 38)	1 soba 2 kabineta 1 kuhinja	1	na hodniku	253 K
S4C (Sv. P. c. 38)	2 sobi 1 soba za opravilni obrat (skladišče — soboslikarska in pleskarska obrt) 1 kuhinja	1	v stanovanju	545,30 K
S4C (Sv. P. c. 43)	1 soba 1 soba za stanovanje in opravilni obrat (izdelovanje perila) 1 kabinet 1 kuhinja	1	na hodniku	600 K
S4D (Sv. P. c. 43)	2 sobi 1 soba za stanovanje in opravilni obrat (likalnica) 1 kuhinja	1	na hodniku	504 K

5. Stanovanja s petimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S5A (Sv. P. c. 38)	3 sobe 1 predizba 1 kuhinja	1	na hodniku	592 K
S5B (Sv. P. c. 38)	1 soba 1 kuhinja 1 soba in 2 kopalnici so služili za opravilni obrat (lončarstvo)	1	na hodniku	1036 K
S5C (Sv. P. c. 40)	2 sobi 1 kabinet 1 predizba 1 kuhinja	2	v stanovanju	oba po 470 K

6. Stanovanja s šestimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S6A (Sv. P. c. 42)*	3 sobe in 3 kuhinje — prostori so služili za stanovanje in opravilni obrat (špecerija)	1	na hodniku	591 K

* Imetnik stanovanja je bil Fran Poljšak. V tem primeru gre za dve združeni stanovanj.

St. stanovanj identičnega tipa →	1			2			3			4			5		
Tip	A	B	&	A	B	&	A	B	&	A	B	&	A	B	&
podtip															
S3C (Sv. P. c. 43)	3	—	3	2	—	2	2	2	4	3	1	4			
S3D (Sv. P. c. 43)	6	6	12												
S4A (Sv. P. c. 38)	9	—	9												
S4B (Sv. P. c. 38)	6	—	6												
S4C (Sv. P. c. 38)	5	3	8												
S4C (Sv. P. c. 43)	1	3	4												
S4D (Sv. P. c. 43)	2	3	5												
S5A (Sv. P. c. 38)	3	5	8												
S5B (Sv. P. c. 38)	7	1	8												
S5C (Sv. P. c. 40)	4	—	4	5	3	8									
S6A (Sv. P. c. 42)	2	9	11												
S9A (Sv. P. c. 39)	2	1	3												
S12A (Sv. P. c. 40)	4	5	9												
S12B (Sv. P. c. 41)	1	4	5												

Tabela 19: PRIMERI SKUPNEGA BIVANJA PREBIVALCEV NA SVETEGA PETRA CESTI 38—43 V ODSOTKIH

Število stanovanj na stanovanje	Število primerov	%
1	3	7,3
2	5	12,2
3	6	14,65
4	9	21,95
5	4	9,8
6	4	9,8
8	5	12,2
9	2	4,9
10	1	2,4
11	1	2,4
12	1	2,4
Skupaj	41	100

V okviru izbranega modela je bilo največ primerov skupnega bivanja štirih prebivalcev; znotraj številčne hierarhije pa je izstopalo še skupno bivanje treh, dveh in osmih članov istega gospodinjstva. Skupno prebivanje dvanajstih prebivalcev pa je bilo najvišje število stanovanj na stanovanje, ki ga leta 1910 lahko srečamo na izbranem območju.

Tabela 20: STAROSTNA IN SPOLNA STRUKTURA PREBIVALCEV MODELA Sv. P. c. 38—43

Starost	M		Spol		Skupaj	%
		%	Ž	%		
0—9 let	12	5,95	12	5,95	24	11,9
10—19 let	36	17,8	22	10,9	58	28,7
20—29 let	19	9,4	20	9,9	39	19,3
30—39 let	11	5,45	9	4,45	20	9,9
40—49 let	6	2,95	10	4,95	16	7,9
50 let in več	10	4,95	35	17,35	45	22,3
Skupaj	94	46,5	108	53,5	202	100

Tudi na cesti Svetega Petra 38—43 ne zasledimo bistvene prevlade žensk nad moškimi. Med ženskami so prevladovale tiste, ki so štele 50 let ali več, med moškimi pa tisti med desetim in dvajsetim letom. Starost med desetim in dvajsetim letom, je bila najbolj pogosta tudi med prebivalstvom modela na splošno.

Tako kot na področju »KMR« srečamo tudi na cesti Svetega Petra 38—43 enega žida, vsi ostali stanovalci pa so bili katoličani.

Prebivalstvo lahko razdelimo v tri skupine: stanovalci, ki so bili v sorodstvenem razmerju z imetnikom stanovanja (126 ali 62,4 %); podnajemniki (64 ali 31,7 %); služinčad, ki je bila zadolžena za izvrševanje domačih opravil (12 ali 5,9 % prebivalstva).

Med stanovalci, ki so bili v sorodstvenem razmerju z imetnikom stanovanja, so se pojavljale naslednje oblike medsebojnih zvez: zakonca brez otrok (številno primerov) — 2; zakonca z enim otrokom — 1; zakonca z dvema otrokoma — 5; zakonca s tremi otroki — 3; zakonca s štirimi otroki — 3; zakonca s petimi otroki — 1; vdova brez otrok — 3; vdova z enim otrokom — 3; vdova z dvema otrokoma — 2; vdova s štirimi otroki — 1; vdova s petimi otroki — 1; vdovec brez otrok — 1; vdovec z enim otrokom — 1; poročena ženska z dvema otrokoma — 2; neporočena (samska) ženska — 10; neporočen (samski) moški — 2; ostali sorodniki — 12.

Med naznanilnicami naletimo tudi na primere, kjer je imetnik stanovanja navedel več oseb, kot pa jih je zares živelo v skupnem gospodinjstvu. Med takšne sodi npr. naznanilnica št. 5 (Sv. P. c. 43), ki jo je izpolnil imetnik stanovanja Anton Mayr. Poleg žene Anne in hčerke Anne, s katerima je prebival v skupnem gospodinjstvu, je na naznanilnično vpisal še svoje štiri sinove — Antona, Raula, Berta in Franza, ki so sicer prebivali v Nemčiji (3) in Angliji (1). Ta in podobni primeri nas opozarjajo, da se moramo pri uporabi in analizi gradiva popisa prebivalstva leta 1910 usmeriti samo na prikaz realne strukture članov posameznih gospodinjstev, ne moremo pa npr. iskati v popisu sestavo in velikost družine.

Večina podnajemnikov (57 ali 89,1 %) je bilo samskih, med preostalimi srečamo dva poročena moška, poročeno žensko, vdovo in zakonca z enim otrokom. Podnajemnike je sprejelo pod streho 23 gospodinjstev (56,1 %). Med njimi so bile štiri posteljašice in petnajst dijakov, v okviru poklicnih povezav imetnik — podnajemnik, pa so bile tipične naslednje zveze: soboslikarski mojster — soboslikarski pomočnik oziroma soboslikarski vajenec; gostilničar — natakarica; šivilja — šiviljska pomočnica in trgovec — trgovski pomočnik oziroma trgovski vajenec.

Služinčad si je privoščilo 11 gospodinjstev (26,8 %). Večina gospodinjstev (10) je zaposlovalo le enega posla, samo en imetnik stanovanja je vzel v službo dve osebi za opravljanje domačih opravil. Vsi hišni posli so bili samski.

142 prebivalcev (70,3 %) je bilo starejših od 18 let. Podoba njihovega zakonskega stanu nam razkriva tabela 21:

Tabela 21: ZAKONSKI STAN PREBIVALCEV STAREJŠIH OD 18 LET
(Sv. P. c. 38—43)

Zakonski stan	M	%	Ž	%	Skupaj	%
Poročeni	18	12,7	20	14,1	38	26,7
Samski	39	27,5	50	35,2	89	62,7
Ovdoveli	2	1,4	13	9,1	15	10,6
Ločeni	—	—	—	—	—	—
Skupaj	59	41,6	83	58,4	142	100

Med prebivalci, ki jih je povezovalo sorodstveno razmerje z imetnikom stanovanja, lahko ugotovimo precej raznoliko poklicno strukturo. Največ je bilo gospodinj (8) in zasebnic (8), veliko pa je bilo tudi šivilj (6) in trgovskih blagajničark (kontoristinj) — (4). Po dva primera se pojavljata med naslednjimi poklici: likarica, tobačna delavka, branjevka, trgovec (»špecerist«), trgovski potnik, uradni sluga pri mestnem magistratu, prodajalka v trgovini in postrežkinja po hišah. Da je bilo to področje posejano predvsem v obrtnimi dejavnostmi in malimi trgovci, nam dokazujejo še naslednji poklici: tapetni-

ški mojster, soboslikarski mojster, soboslikarski pomočnik, lončarski mojster, lončarska pomočnica, proizvajalec barv, prodajalec barv, mesar, čevljar, prodajalka posode, brivski pomočnik in gostilničar.

Po en primer preostalih poklicev predstavljajo še strojevodja, železniški čuvaj, blagajnik Stavbnega podjetja, hišnica, tekstilna delavka in policijski stražnik. Upokojeni so bili železniški premikač, sprevodnik in orožniški stražmojster. Najbolj ekspresivno in presenetljivo opredelitev v okviru te slikovite poklicne strukture pa predstavlja primer mestne uboge (Armenbeteiligt).

Pisana je bila tudi paleta poklicev podnajemnikov. Največ je bilo trgovskih pomočnikov (7) in vajencev (9), po dva primera pa srečamo med naslednjimi poklici: natakarica, delavka pri Stavbnem podjetju, steklarski pomočnik, tiskarski pomočnik, praktikant na sodišču (pravnik), pekovski pomočnik in postrežkinja po hišah. Samo z enim primerom pa so zastopani: šivilja, šiviljska pomočnica, knjigoveški poslovodja, tiskarski stavec, soboslikarski pomočnik, soboslikarski vajenec, trgovska prodajalka, tobačna delavka, železniški delavec, zasebnica, zasebnik, delavec pri Stavbnem podjetju, trgovec s knjigami, prodajalka posode, zidarski pomočnik, svetovalec (Ratenagent), strojni ključavničar in aktivni častnik. V pokoju je bil strojevodja c. kr. južne železnice. Zanimivo je, da tudi med podnajemniki naletimo na primer mestne uboge.

Glede na poimenovanje srečamo med hišnimi posli 7 služkinj, 2 kuharici, 2 dekli in enega hlapca.

Analiza rubrike občevalni jezik podaja naslednjo podobo:

Tabela 22: ETNIČNA STRUKTURA PREBIVALCEV Sv. P. c. 38—43

Občevalni jezik	X	Y	Z	Skupaj	%
slovenski	113	51	12	176	87,1
nemški	6	7	—	13	6,45
češki	7	—	—	7	3,5
hrvatski	—	4	—	4	1,95
italijanski	—	1	—	1	0,5
ogrski	—	1	—	1	0,5
Skupaj	126	64	12	202	100

Pojasnila k tabeli 24:

Z = osebe, ki so bile sorodstveno povezane z imetnikom stanovanja;

X = podnajemniki;

Y = osebe, ki so bile zaposlene v gospodinjstvu imetnika stanovanja.

Tudi na tem področju so odločilno prevladovali Slovenci. Najbolj izrazite posebnosti pa so bile naslednje:

1. V gospodinjstvu zasebnice Barbare Appe so govorili slovensko poleg imetnice stanovanja še sinova Ljudevit in Fran ter služkinja Antonija Pollak. Hkrati so pod isto streho (v stanovanju tipa S5A (Sv. P. c. 38)) prebivali še štiri podnajemniki, ki so zaradi pisane etnične pripadnosti še posebej zanimivi. Peter Parzer je bil rojen v Beljaku in je imel tam tudi svojo domovinsko pravico. Zanj je kot občevalni jezik vpisana nemščina. Naslednji trije podnajemniki so vsi po vrsti imeli tuje državljanstvo in so zato magistratni organi njihov občevalni jezik prečrtali. Albert Bekö je bil rojen v Budimpešti, imel je ogrsko državljanstvo, kot občevalni jezik pa je bil zanj vpisan ogrski. Peter Patzel je bil rojen v Breslau v Nemčiji in ima vpisano nemščino. Zadnji podnajemnik, Valentić Đuro pa je bil rojen v Đakovu v Slavoniji in ima vpisano hrvaščino.

2. Podoben primer, kjer so magistratni organi zaradi tujega državljanstva prečrtali občevalni jezik, zasledimo v gospodinjstvu Tomaža Mencingerja. Franc Prezel, ki je bil rojen, kot je zapisano v opombah, v Ameriki (»Lake City, Minnesota«) in je »sedaj že dve leti na Avstrijskem« je bil zaposlen kot trgovski vajenec v Mencingerjevi špecerijski trgovini. V rubriki občevalni jezik je zapisano, da običajno govori »angleško in slovensko«, kar je seveda zvesti uslužbenec magistrata prečrtal.

3. Zanimiv je tudi primer šivilje Rosalie Kikel. Naznanilnico je izpolnila v nemščini. Rojena je bila v Ljubljani. Najprej je v okvir rubrike občevalni jezik vpisala deutsch, nato pa le-to prečrtala in vpisala slowenisch. Iz podatkov na naznanilnici lahko sklepamo, da je gospa obvladala in dejansko uporabljala oba jezika. Omahljiv vpis v rubriko občevalnega jezika po vsej verjetnosti izvira tudi iz tega, da nekateri niso dobro razumeli vprašanja.

(se nadaljuje)

NARODNI MUZEJ, Ljubljana, Prešernova 20, telefon (061) 218 876

Narodni muzej izdaja knjige s področja arheologije, zgodovine, umetnostne zgodovine in muzeologije.

V seriji **Katalogi in monografije** so obdelana posamezna slovenska arheološka najdišča. Obsežne razprave, prav tako podkrepljene z gradivom so objavljene v **Situli**. V tej seriji so izšli doslej tudi štirje zborniki (št. 13, 14/15 in 20/26). Revija **Argo** nadaljuje tradicijo publikacije izpred 1. svetovne vojne. Namenjena je predvsem popularizaciji muzeologije, spremlja novosti na tem področju v Sloveniji in izven nje. Je tudi osrednje glasilo muzealcev Slovenije, njen soizdajatelj je Društvo.

Ob posameznih tematskih razstavah so bili objavljeni katalogi, v katerih so tudi tehtne razprave znanih slovenskih zgodovinarjev. Iz bogatega izbora del vam predstavljamo predvsem novejša in tista z zgodovinsko tematiko.

Situla: razprave Narodnega muzeja

2. Z. Vinski, Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu, Ljubljana 1957
10. I. Pirković, Crucium: rimska poštna postaja med Emono in Neviodunumom, Ljubljana 1968
13. Kmečki punti na Slovenskem, razprave in katalog dokumentov, 1973
- 14./15. Opuscula Iosepho Kastelic sexagenario dicata, 1974
16. M. Slabe, Dravlje: grobišče iz časov preseljevanja ljudstev, 1975
17. D. Svoljšak - T. Knific, Vipavska dolina: zgodnjesorodnjevska najdišča, 1976
18. P. Kos, Keltski novci Slovenije, 1977
19. A. in J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, 1978
- 20./21. Zbornik posvečen Stanetu Gabrovcu ob šestdesetletnici, 1980
- 22/1—2. D. Breščak - L. Plesničar, Antične bronaste posode Slovenije, 1982
23. A. Jeločnik - P. Kos, Zakladna najdba Čentur — C: folisi Maksencija in tetrahije, 1983
25. A. in J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, 1986
26. Studia numismatica Labacensia Alexandro Jeločnik oblata, 1988
27. M. Žvanut, Knjige iz 16. stoletja v knjižnici Narodnega muzeja, 1988
28. P. Kos - A. Šemrov, Rimski republikanski novci, 1990
29. P. Kos, Ig: najdba antoninijanov tretjega stoletja, 1991

Katalogi in monografije

9. J. Klemenc - V. Kolšek - P. Petru, Antične grobnice v Šempetru, 1972
10. V. Stare, Prazgodovina Šmarjete, 1973
11. M. Urleb, Križna gora pri Ložu, 1974
13. I. Miki Curk, Poetovio I, 1976
14. V. Kolšek, Vzhodni del antične nekropole v Šempetru, 1977
15. S. Petru - P. Petru, Neviodunum: Drnovo pri Krškem, 1978
16. J. Dular, Podzemelj: katalog najdb, 1978
17. M. Guštin, Notranjska: k začetkom železne dobe na severnem Jadrānu, 1979
18. V. Stare, Kranj: nekropola iz časa preseljevanja ljudstev, 1980
19. L. Bolta, Rifnik pri Šentjurju: poznoantična naselbina in grobišče, 1981
20. Z. Kujundžić, Poetovijske nekropole, 1982
21. L. Plesničar-Gec in sodelavci, Starokrščanski center v Emoni, 1983
22. S. Gabrovec - D. Svoljšak, Most na Soči: zgodovina raziskovanj in topografija, 1983
23. B. Teržan - F. Lo Sciaivo - N. Trampuž Orel, Most na Soči II: Szombathyjeva izkopavanja, 1985
24. M. Sagadin, Kranj križišče Iskra: nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja, 1988
25. B. Teržan, Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem, 1990
26. A. Dular, Prazgodovinska grobišča v okolici Vinjega vrha nad Belo cerkvijo, 1991

Argo

- 20—21. številka je posvečena stoletnici Pokrajinskega muzeja v Celju (1882—1982); 22. številka je posvečena 70-letnici delovanja Pokrajinskega muzeja v Kopru (1911—1983); 23—24/1984—1985; 25/1986; 26/1987; 27/1988; 28/1989; 29—30/1990

Razstavni katalogi

- V. Šribar - V. Stare, Karantansko-ketlaški kulturni krog, 1974
 Promet na Slovenskem, 17.—19. stoletja, 1975
 Slovenci v predmarčni dobi in revoluciji 1848, 1978
 V. Šribar - V. Stare, Srednjeveško naselje Otok pri Dobravi, 1981
 M. Žargi, Kositer na Slovenskem: obrt in izdelki, 1981
 H. Štular, Tapiserija v Sloveniji, 1982
 Secesija na Slovenskem, uporabna umetnost, umetna obrt in njej sorodni pojavi v obrtni in industrijski proizvodnji, 1984
 V. Bučič, Meščanska skrinja v Sloveniji, 1984
 M. Žvanut, Slovenci v 16. stoletju I-II, 1986
 P. Kos, Denarništvo v antiki na Slovenskem, 1990
 V. Bučič, Ure skozi stoletja, 1990

Petra Svoljšak

SLOVENSKI BEGUNCI V ITALIJI MED PRVO SVETOVNO VOJNO

PREDGOVOR

Prva svetovna vojna, soška fronta in dogajanja ob njej nudijo brezbrežno število zgodb. Eno od njih pripovedujejo begunci. Slovensko begunstvo med prvo svetovno vojno se deli na več obdobji in smeri. Največji izsek predstavljajo goriški begunci, ki so se ob oblikovanju soške fronte zatekli v notranjost Avstro-Ogrske; istočasno, to je leta 1915, je potekal podoben, vendar številčno skromnejši proces v drugo smer — v Italijo, ki je zajel med 10.000 in 12.000 ljudi. Tretji begunski val se je obrnil zopet v avstrijske dežele, sledil pa je italijanski zasedbi Gorice avgusta 1916. Tudi italijanski zlom pri Kobaridu 24. oktobra 1917 je za seboj odnesel manjši val beguncev, vendar so se v njem znašli predvsem Furlani, saj so bile slovenske vasi izpraznjene že leta 1915. Zadnji dotok slovenskih/goriških beguncev v tem obdobju se je sprožil po že končani vojni, po italijanski zasedbi slovenskega ozemlja, ko so se mnogi odločili živeti v Kraljevini SHS.

To delo obravnava slovenske begunce, ki so bili leta 1915 pregnani v Italijo. Kaj je to pomenilo za begunce, v kakšnih pogojih so morali živeti, kako so reagirali na novo situacijo in s kakšnimi sredstvi; kakšni poskusi so bili izvedeni za obrambo kulturnih in materialnih temeljev njihovega bivanja, kako se je reorganiziralo življenje znotraj družine in v »kolonijah« izseljenih, kakšne kratkoročne in daljnosežne posledice so iz tega izhajale; ta in še druga so bila vprašanja, ki sem si jih zastavila, ko sem se spoprijela s pričujočo raziskavo.

Begunci so predstavljali brezoblično maso mož, žena, otrok in starcev; kot neprotagonisti zmag so se nahajali v marginalni poziciji, v senci, v kateri so bili komaj zaznavni obrisi; v svojem času so bili žrtve, vredne le pomilovanja potomcev. Bili so brez svoje »zgodovine«, ker je bila njihova zgodba preveč »osebna«, »premajhna«, dozorela na ravni izkušenj, ki so bila popolnoma tuja »velikim« dogodkom na prizorišču zgodovine. Namen naloge je zato preprost — priznati tej masi pomenljivost, zgodovino.

PREGLED IN PREDSTAVITEV VIROV

Problematika begunstva je razdeljena na dva sklopa; prvega predstavljajo načelne rešitve oziroma reševanje begunskega vozla, druga plast pa je izvedba načrtov, ki pronica skozi vsakdanjik beguncev. Ta delitev je nastala na podlagi virov, s katerimi sem razpolagala.

Uradno/načelno inačico predstavljata publikaciji *La gestione dei servizi civili. Relazioni* (4 snopiči) in *La gestione dei servizi civili. Documenti* (22 snopičev), ki ju hranita Archivio di stato di Gorizia (Državni arhiv) in Biblioteca Provinciale v Gorici (Provincialna knjižnica). Archivio di Stato di Gorizia hrani tudi fond o goriških beguncih v avstrijskih deželah — *Profughi*, fasc. 3404/4 — 6, v okviru Archivio storico del Comune di Gorizia (Zgodovinski arhiv občine Gorica).

Pokrajinski arhiv v Novi Gorici hrani gradivo o delovanju *Civilnega komisariata za politični okraj Tolmin (1915—1917)*, kjer je bilo predvsem uporabno gradivo o vzgojevališčih na Kobariškem (*Educatori e corsi scolastici*), o delova-

nju zdravstvene službe (Sanità Pubblica) in posameznih županstev, o premestitvah, preselitvah in vrnitvah (Trasferimenti — rimpatrii 1915—1917) in o gibanju na zasedenem ozemlju (1915—1916).

Za obdobje po vojni je v Pokrajinskem arhivu na voljo več fondov posameznih občin, ki prinašajo podatke tudi o medvojnih beguncih. To so fond Občina Avče in Občina Bovec 1919—1923, fasc. 3; fond Občina Bovec, Občina Drenica, Občina Idrsko, Občina Trenta, fasc. 4; fond Občina Kred, Občina Šentviška gora, fasc. 5.

Temeljni vir o vsakdanjem življenju beguncev v Italiji je časopisno gradivo: *Slovenec*, *Slovenski narod*, *Goriška straža* in *L'Eco del Litorale*. Osrednja slovenska dnevnikarstva sta poročala o slovenskih beguncih v Italiji zelo različno; *Slovenec* je bil izčrpnější in je o beguncih poročal relativno pogosto, medtem ko je bil *Slovenski narod* neprimerno skromnejši (v letih 1915—1920 je *Slovenec* objavil 147 notic, *Slovenski narod* pa le 51). *Goriška straža*, ki je začela izhajati po vojni (1919—1924) se z begunci skoraj ni ukvarjala, čeprav je bilo pričakovati vsaj odmeve, spomine. *L'Eco del Litorale*, ki je izhajal na Dunaju pod pokroviteljstvom goriškega deželnega glavarja Luigija Faiduttija, je vso pozornost posvetil beguncem v avstrijskih deželah.

Pristna beseda beguncev v Italiji je ohranjena v *korespondenci družine Gerbec iz Gabrji na Kambreškem*. Korespondenca je del zapuščine te družine, ki jo varuje Goriški muzej v Novi Gorici. Zapuščina vsebuje pisma, dnevnike, vremenske kronike vse do leta 1947, žal pa še ni urejena. Korespondenca obsega 189 dopisnic in pisem Rdečega križa, pokriva pa obdobje od leta 1915; ko je družina šla v begunstvo, do leta 1919, ko se je vrnila v domovino, oziroma 1921. leta, ko so Gerbčevi prejeli razglednico prijateljice, domačinke v Diano Marini, kjer je begunila slovenska družina. Korespondenco tvorijo štirje sklopi, povezani z avtorji. Največji del predstavljajo dopisnice, ki so jih Gerbčevi pisali iz Italije (88); sledijo pisma prijateljice Gerbčevih hčera, begunke v Brucku ob Litvi (Bruck an der Leitha) na Spodnjem Avstrijskem, Katarine Pušnar iz Vogrinkega (52), Gerbčevega sina Mihaela iz avstrijske vojske (36), ostale dopisnice pa so različnega izvora (13). Iz prvih let izgnanstva v Italiji je dopisnic in pisem malo (4 iz leta 1915 in 7 iz leta 1916). Povedno in številčno je najbogatejše leto 1917, saj so si dopisovalci izmenjali kar 140 pisem in dopisnic: 55 iz Diano Marine, 48 Katarine Pušnar (nekaj pisem je bilo namenjenih tudi Mihaelu), 25 pa Mihaela Gerbca.

Goriški muzej mi je dal na razpolago tudi kroniko, rokopis v treh zvezkih na 317 straneh, z naslovom *Nepozabljena Brda. Veselje in žalost briškega ljudstva*. Njen avtor ni znan oziroma se je podpisal s psevdonimom Kozanski (predvideva se, da je avtor nekdo iz kozanske rodbine Reya); kronika obsega obdobje od začetka 1. svetovne vojne leta 1914 do marca 1939. Gre za zgodbo dveh mladih ljudi iz Kozane, ki odseva usodo briškega ljudstva.

Da bi se na lastne oči in ušesa prepričala, kako so ljudje doživljali begunstvo, sem poiskala še pričo tega procesa. To je *Franc Volarič* iz Idrskega (rojen leta 1907), ki je kot 8-letni otrok preživljal begunstvo v južni Italiji. Njegova pripoved je bila izčrpna (spomin mu zaenkrat ne dela težav), postregla pa je z vrsto podrobnosti, ki so samo še dopolnile že znano povest o slovenskih ljudeh v pregnanstvu v Italiji.

I. OD TROJNE ZVEZE DO VSTOPA ITALIJE V VOJNO

Obnašanje Italije ob izbruhu 1. svetovne vojne pogojuje posebno mesto, ki ga je zavzemala v času vojne in vzbujala različne občutke pri vseh vojskujočih. Do začetka vojne 3. avgusta 1914 je bila Italija članica Trojne zveze, ki jo je 20. maja 1882 sklenila z Avstro-Ogrsko in Nemčijo. Pogodbene strani so si zagotovile nedotakljivost meja in vzajemno podporo v mejah lastnih inte-

resov. Trojna zveza je povrnila Italijo na raven velikih sil, v zvezo pa je »seveda prispevala več kot je v tistem času od nje lahko dobila«. ¹ Po trditvah italijanskih politikov je s tem ustvarila trdno in zastrašujočo celoto in tako omajala vsako hotenje po rušenju miru v Evropi. Italija se je zveze oklepala kot instrumenta miru, ki je ohranjal mir v Evropi dvaintrideset let. Toda ob izbruhu evropskega požara je »italijanska duša kmalu začutila, da je to, kar je sklenila, le razumski zakon, najboljši, najtrdnjši, najbolj preudaren vseh zakonov, vendar brez intimnega in prijaznega sorodstvenega zagona«. ²

Obnova iredentizma v Italiji v prvih letih tega stoletja je označevala prevrat v italijansko-avstrijskih odnosih. Uradno so sicer, ob dobri volji dunajske in rimske vlade, razpršili sence, ki so se zaradi tega zgrinjale nad Trojno zvezo, toda ostala sta dvom in nezaupanje. To je povzročilo slutnjo, da se bosta državi znova znašli nasproti na bojnem polju in tam odločili neodigrano partijo iz leta 1866. Na avstrijski strani so vzdolž meje gradili prve trdnjave in začrtali ceste s popolnoma strateškimi cilji. Pred Kanalom in Plavmi so zgradili vojaške objekte, v Bovcu, Žagi, Tolminu so zrasle nove kasarne. Leta 1908 so tudi v Italiji začeli agitirati za oboroževanje na vzhodni meji. V naslednjih letih so postale zahteve po oborožitvi v Furlaniji še glasnejše.

Ko so na evropska bojišča že korakale oborožene vojske, je Italija 3. avgusta 1914 razglasila nevtralnost, istočasno pa na vojsko vpoklicala dva razreda letnika (1899 in 1900) ter občine v okrajih Ampezzo, Čedad (Cividale), Cordero, Humin (Gemoni), Latisana, Maniago, Moggio, Palmanova, Pordenone, San Daniele, Špeter Slovenov (San Pietro al Natisone), Tarcento, Tolmezzo in Videm (Udine) dala v upravo vojaške policije.

Zadovoljstvo v Italiji ob odločitvi za nevtralnost je bilo veliko. Stranke, ki so sprejemale pacifistične ideologije, so bile vesele, saj je bil tako ohranjen mir. V liberalnih in demokratičnih krogih so razglasitev nevtralnosti pozdravili kot »osvoboditev od nenaravne in nacionalnim čustvom nasprotujoče zveze«. ³ Vendar je bila to le kratkotrajna sloga, saj je ta svoboda izbire, ki jo je pogojevala proklamacija nevtralnosti, kmalu izzvala največji spopad mnenj, s katerim se je mlada Italija kdajkoli spoprijela. Demokratična in ljudska Italija je črpala svoje ideale iz principov Risorgimenta, kar naj bi pomenilo spoštovanje in osvoboditev zatiranih narodov. Avstro-Ogrska, ki je napadla Srbijo, Nemčija, ki je vkorakala v Belgijo, sta pomenili zanikanje teh načel. Še več, Avstrija je imela pod oblastjo Italijane in »boleči vzdiki teh naših bratov so opominjali, da naloga Risorgimenta še ni izpolnjena«. ⁴ Ko se je Italija izognila bojevanju na strani centralnih sil, se je prebudila aspiracija osvoboditi »neodrešene« Italijane. Italija se je razločno razdelila na dva tabora — nevtraliste in intervencioniste. Nevtraliste so predstavljali socialisti in katoliki v imenu internacionalističnih in miroljubnih načel ter liberalci, ki so upali na s pogajanjem pridobljene teritorialne kompenzacije. Na drugi strani pa so vedno glasnejši postajali intervencionisti, nov zagon je dobilo iredentistično gibanje, ki se je kitilo z zvanečimi imeni (Carducci, Oberdank), vanj so se stekali mladi in stari patrioti, ki so se napajali s preporodnimi ideali o zmagovitem prodoru Italije do naravnih meja. Nacionalistom, republikancem in socialistom — reformistom, ki so predstavljali jedro intervencionističnega tabora, in so v prvo vrsto postavljali potrebo po »odrešitvi neodrešenih« pokrajin, so se pridružili t. i. fuorusciti (pribežniki) s Tridentinskega in iz Julijske Benečije, ki so agitirali za osvoboditev domovine. Od socialistov, ki so bili zagovorniki absolutne nevtralnosti, se je ločil Benito Mussolini, ki je novembra 1914 »čez noč« spremenil svoje mnenje in postal skrajni intervencionist, katerega duh in program

¹ I. Bonomi, *La politica italiana da Porta Pia a Vittorio Veneto, 1870–1918*. Biblioteca di Cultura storica 30. Giulio Einaudi Editore, 1946, 98.

² N. o. m., 97.

³ N. o. m., 350.

⁴ N. o. m., 353.

sta bila povzeta v dveh geslih; prvo Blanquijevo — Kdor ima železo, ima kruh; in drugo Napoleonovo — Revolucija je ideja, ki je iznašla bajonete.

Med italijanskim ljudstvom je bil sicer zelo razširjen odpor do vojne, ki pa ga je bilo moč premagati le s prepričanjem, da bo vojna prinesla globoke spremembe in bo z uničenjem militarizma tam, kjer ima le-ta najgloblje korenine, zagotovila naslednikom dobrote trajnega miru. Mit »poslednje vojne« je postal eden najmočnejših vzvodov, da so se mnogi Italijani izrekli za poseg v vojno. V prvih mesecih leta 1915 so se strasti razvnmale, polemike so postale silovite.

Marca 1915 se je italijanska vlada začela pogajati z Antanto, ne da bi prekinila stike z Avstrijo in Nemčijo, ker bi sicer tvegala nenaden avstro-nemški napad. Teritorialne zahteve Italije so imele dva jasna cilja: izvršitev nacionalne enotnosti s pridobitvijo t. i. neodrešenih pokrajin in absolutno prevlado na Jadranu. K prvemu cilju so spadale zahteve po Tridentinskem s širokim ozemljem, ki naj bi segalo do Brennerja, po Trstu in italijanskih mestih v Istri, z zaledjem, ki naj bi obsegalo celotno Istro do Kvarnerja. To so bile znane italijanske aspiracije, ki so udejanjale formulo Trento in Trst, z alpskim branim, ki bi Italiji, čeravno ji etnično ni pripadal, zagotavljal vojaško varnost novih meja. Drugemu cilju pa so zadostile zahteve po Dalmaciji in pripadajočih otokih, toda dobili so »le« teritorij Zadra in Šibenika, medtem ko so morali opustiti želje po Splitu. Tako je bil 26. aprila 1915 podpisan Londonski pakt med Antanto in Italijo. 4. maja je Italija obvestila Avstro-Ogrsko, da Trojna zveza ne velja več, in da prevzema Italija polno svobodo delovanja, 23. maja 1915 pa je stopila v vojno na strani Antante.

V vojno je posegla ob navdušenju svojih izobraženskih slojev in srednjega razreda, v katerih srcih je tlel spomin na Risorgimento, »moč tradicije je dala poudarek novim idealnim motivom, ki so priporočali intervencijo.⁵ Podeželje je pri tem sledilo mestu. To, kar je prevladovalo v javnem mnenju, najprej med intervencionisti in nato med ljudstvom, je bil patriotični vidik in prepodna mistifikacija, ki ga je prepletala.

II. 1. V PRIČAKOVANJU VOJNE

»Leto 1915, zgodovinsko tako blizu, v spominih in pričevanjih pa tako oddaljeno, je bilo odločilno za Gorico in celotno Posočje. Stari svet se je pogrezal v bolečini in krvi, na poti do uničenja je odnašal s seboj iluzije, nostalgije, strah; v veliki svetovni tragediji so se oglašale male tragedije ljudi, ki jih je presenetila velika drama, ko je bila preteklost še živa in aktualna, in upanje na boljšo prihodnost še ni ugasnilo; v svetovno dramo se je vpletla tudi goriska in posoška tragedija.«⁶

Posočje in Furlanija sta mesece pred italijanskim posegom v vojno preživljala v napetosti in tesnobnem pričakovanju prelomnega dogodka. V sosedstvo je začela spomladi pritekati italijanska vojska, ki se je ustalila v obmejnih krajih. Tudi v oblastnih ustanovah sta se razraščala strah in sum. Tako so v Krminu (Cormons) in bližnjih vaseh februarja 1915 javni uradi odnesli dokumente in vrednostne papirje na varno, temu zgledu pa so sledili tudi meščani in vaščani. Sredi maja je bila Furlanija polna vojaštva, kar je postavilo pred težko preizkušnjo absorpcijske zmožnosti pokrajine. Težavam, ki jih je prinesla naraščajoča koncentracija vojakov in delavcev, orožja in streliva, živeža ter različnega materiala, se je pridružila še priganjajoča nuja vojaških priprav na napad in obrambo. Z veliko naglico so gradili ceste in mostove.

Avstrijska vojska ni mirovala. Ob Soči so kopali jarke in vmeščali topove. V Gorici je avstrijska policija izvajala aretacije, posebno tistih, za katere je

⁵ N. o. m., 387.

⁶ Gorizia e l'Isonzino nel 1915. Gorizia 1965, uvod.

menila, da so vdani Kraljevini Italiji. V zadnjih aprilskih dneh je skušal namestnik v Trstu nemir prikriti tako, da je okrajnim glavarjem v Trstu, Gorici, Gradišću ob Soči (Gradisca d'Isonzo) in Tržiču (Monfalcone) zagotavljal, da ni nikakršne nevarnosti vojne, »kljub temu je, glede na situacijo poskrbel, da bodo dobili vnaprej izplačane tri mesečne plače«. Medtem so na ukaz centralne vlade izpraznili zapore v Gradišću ob Soči in Kopru, kaznjence pa premestili v notranjost; material iz vojaških skladišč v Gorici in Gradišću ob Soči so prepeljali v Ljubljano in Gradec.

Končno je stanje obupa, ki ga je povzročala negotovost, prešlo. 13. maja 1915 je prišel ukaz, ki je pokazal, da oblasti pričakujejo skorajšnjo italijansko intervencijo: do nadaljnjega je bilo gibanje osebnih avtomobilov in motociklov v političnih okrajih Gorica z okolico, Gradišće ob Soči, Tržič, Sežana, Tolmin in Trst prepovedano. V mesecih pred majem so bili mnogi moški iz avstrijskih delov Furlanije in Posočja vpoklicani v vojsko, poslali so jih v Srbijo in Galicijo. 19. maja je bil na obmejnih avstrijskih področjih razglašen nabor, vpoklicani so bili vsi preostali moški med 18. in 50. letom starosti, živina in vozovi so bili zaseženi. Tri dni zatem so bili vsi italijanski državljani med 18. in 42. letom (starost za nabor v Italiji — op. P. S.) aretirani in internirani; obmejni kraji z Italijo so bili evakuirani. »Gotovost bližnjega in neizogibnega dogodka je prinesla relativen mir.«⁷

II. 2. »IL PRIMO BALZO« (PRVI SUNEK)

23. maja 1915 je Italija napovedala Avstriji vojno, njena vojska pa je ponoči prekoračila mejo. Levi breg Soče je predstavljal generalno črto bojišča. Nastala je 90 kilometrov dolga Soška fronta, katere osnovna linija je tekla od Rombona preko Ravelnika, Javorščka, Lipnika, Vršiča, Vrat, Krna, Mrzlega vrha, Vodil vrha do Soče. Od tod se je vlekla po njenem levem bregu, z dvema mostiščema na desnem bregu. Tolminsko mostišče med Sočo pri Doljah, cerkvijo Sv. Danijela, Mengorami in koto 588 je varovalo kolodvor pri Mostu na Soči in operativne smeri do Ljubljanske kotline. Goriško mostišče je predstavljala črta Sabotin—Oslavje—Podgora—Kalvarija; neposredno naj bi varovalo Gorico in zadržalo napadalčevo prodiranje po Vipavski dolini. Banjska planota je bila obrambna črta med mostiščema, do morja pa naj bi napadalno vojsko ustavljala Kraška planota (črta Vrh Sv. Mihaela—Fajtji hrib—Trstelj—Grmada—Sv. Lenart—Volnik). Ta, južni del 600 kilometrov dolge avstrijsko-italijanske fronte, ki je potekala od prelaza Stelvio ob švicarsko-italijansko-avstrijski tromeji do Jadranskega morja, je neposredno prizadela pokneženo grofijo Goriško — Gradiščansko s političnimi okraji Gorica z okolico, Gradišće ob Soči, Sežana, Tržič in Tolmin, v katerih je leta 1910 živelo 260.749 prebivalcev.⁸

Soška fronta je predstavljala glavno bojišče med Avstro-Ogrsko in Italijo, saj so se na tirolsko-koroški fronti odigrali le ozko omejeni lokalni boji. V enajstih ofenzivah so Italijani poskušali prebiti avstrijsko obrambo na Soči, prodreti v Ljubljansko kotlino ter zavzeti Trst. V dvoipolletnem neprekinjenem bojevanju na Soči so Italijani uresničili le neznaten del poti do svojega osnovnega cilja. Najgloblje so prodrli proti Kostanjevici na Krasu (12 kilometrov) in od Plavi do grebena Banjske planote (10 kilometrov).

Ob zori 24. maja 1915 je bil izpeljan prvi ofenzivni sunek — »il primo balzo«. Po načrtu generala grofa Luigija Cadorne, načelnika glavnega štaba italijanske vojske, naj bi glavno nalogo v prvem naskoku nosili 2. in 3. armada.

⁷ G. del Bianco, *La guerra e il Friuli* 1. Collezione »Forum Julii«. Udine 1937, 382.

⁸ N. o. m., 383.

⁹ Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 nebst Vollständigen Alphabetischen Namensverzeichnis Herausgegeben von der K. K. Statistischen Zentralkommission in Wien. Wien 1915, 158.

2. armada naj bi zasedla Kobariško kotlino, gorski greben, ki ga orisujeta Krn in Mrzli vrh ter gorski hrbet Ježa—Korada—Sv. Martin—Medana. 3. armada bi se morala utrditi na pobočjih Medeje (Medea) in Krminske gore (M. Quarin) ter osvojiti linijo med rekami Idrija, Ter (Torre) in Soča. Z nenadnim napadom naj bi zavzela mostove Pierisa (zahodno od Tržiča) in preprečila njihovo uničenje. Dospevši do ustrezne linije naj bi se enote trdno ustalile. »Operacija bi morala imeti značaj energičnega in nenadnega vdora.«¹⁰ Toda presenečenje, ki bi ga morala italijanska vojska pripraviti sovražniku, ni popolnoma uspelo. General Cadorna poudarja v svoji analizi »La guerra alla fronte italiana«, da je bil vzrok v nepopolni mobilizaciji. V tem času so Avstrijci lahko prepeljali svojo vojsko in se poslužili bogate železniške mreže: »Zato ni bilo umestno siliti se h globljim operacijam na Krasu ter pustiti Sočo za hrbtno, ne da bi organizirali obrambo proti sovražniku, ki je imel možnost močno okrepiti svoje sile iz dneva v dan, medtem ko naše enote niso bile pripravljene delovati z vsemi močmi.«¹¹

V prvem naskoku je 24. maja 2. armada brez odpora zasedla Kobarid, ki so ga maloštevilni avstrijski vojaki zapustili ter se umaknili v gore; zasedbi Kobarida so sledili Ježa, Kolovrat in Korada; skozi Brda pa je napredovala le kakšnih 10 kilometrov proti Soči in zasedla Števerjan. Tega dne je 3. armada zasedla Červinjan (Cervignano), Krmin in Medejo. 25. maja so italijanske enote dosegle Sočo med Pierisom in Gradiščem ter severno od Gorice med Sabotinom in Selom; na Tolminskem so se približali tamkajšnjemu mostišču, a niso izkoristili majhnega števila branilcev grebena Krn—Sleme—Mrzli vrh, ki ga niso osvojili. Naslednje dni so se Italijani oprezno približevali Sabotinu, Banjski planoti ter zahodnemu robu Kraške planote. Prve dni junija je prišlo med Krnom in Sočo do prvih zagrizenih, toda za Italijane neuspešnih bojev, ki so stali obe strani težkih izgub. 8. junija so Italijani zasedli Gradišče ob Soči in Tržič, neuspešno pa so napadali goriško mostišče. Medtem so se dopolnile avstrijske vrste; pa tudi italijanske so čakale na okrepitve. Do 22. junija so napadalci skušali osvojiti prehod čez Sočo pri Plaveh, na goriškem mostišču pa so opustili vse poskuse.

Iz tega fragmentarnega opisa prvega ofenzivnega sunka je jasno, da je Italijanom zaradi pretirane previdnosti uspelo v prvem mesecu vojne načeti avstrijsko obrambno linijo samo na področju Krna in pri Plaveh. Pa še beseda generala Svetozarja Borojevića pl. Bojne, ki mu je bila poverjena obramba na Soči do morja, po rojstvu in mišljenju Srba (?) v avstrijski službi, ki so mu nje-govi rojaki po vojni celo prepovedali vrnitev v domovino: »Mesto, da bi odločno napadel, je pomikal Cadorna počasi in oprezno svoje čete proti našim skromnim mejnim utrditvam. Tako je bilo poslanih na Soško fronto od Kobarida navzdol 11 italijanskih infanterijskih divizij in 4 kavalerijske proti komaj trem avstro-ogrskim. Samo vsled tega »metodičnega« postopanja nam je bilo mogoče s pospešeno pritegnitvijo šestih infanterijskih divizij organizirati oni železni odpor, ki je pozneje v 12 težkih bitkah zadivil svet.«¹²

III. ZAČASNA UPRAVA NA ZASEDENIH OZEMLJIH

Temeljno dejanje vodstva italijanske vojske ob »pridobitvi« avstro-ogrskih ozemelj je bila ureditev začasne uprave. Že od samega začetka sta se ob tem prepletala dva bistvena pojma pri obravnavanju teh področij — »terre occupate« (okupirano ozemlje) in »terre redente« (odrešeno ozemlje). V skladu z mednarodnimi konvencijami, predvsem pa s 43. členom 4. konvencije 2. konference v Haagu leta 1907, je bila italijanska vojska na okupiranem ozemlju le

¹⁰ L. Cadorna, *La guerra alla fronte italiana. Fino all'arresto sulla linea della Piave e del Grappa* (24 maggio 1915 — 9 novembre 1917). Milano 1921, 123.

¹¹ N. o. m., 123—124.

¹² S. Borojević, *O vojni proti Italiji*. Ljubljana 1923, 8.

začasni izvrševalec državne oblasti suverena, ki je bila še vedno Avstro-Ogrska.¹³ Ti sklepi so nalagali okupatorju, da ukrene vse potrebno, da zagotovi javni red, mir in v okviru obstoječih možnosti uredi civilno življenje na zasedenem področju.

»Odrešene pokrajine« nedvomno odsevajo temeljni cilj italijanske politike in razloge, zaradi katerih je posegla v vojno. Julijska Benečija in Tridentinsko nista predstavljala tujega ozemlja, »temveč nacionalni teritorij, ki ga je sovražnik držal«,¹⁴ zato je bil vrnjen narodu, in sicer za vedno. Zasedba teh ozemelj naj bi tako že od prvega trenutka pomenila uresničenje odrešitve, vzpostavitev svobode, utelešenje nacionalne solidarnosti.¹⁵

Ob začetku sovražnosti so bila s kraljevim ukazom 22. maja 1915 proglašena v vojnem stanju področja provinc Sondrio, Brescia, Verona, Vicenza, Belluno, Udine (Videm), Venezia (Benetke), Padova, Mantova, Ferrara, otokov in obalnih občin na Jadranu. Na teh področjih Kraljevine in na tistih, ki jih je zasedla vojska, je po navodilih »Servizio in guerra« z dne 12. marca 1912 politična in administrativna oblast pripadla vrhovnemu poveljstvu italijanske vojske. V ta namen je vrhovno poveljstvo 29. maja 1915 ustanovilo Generalni sekretariat za civilne zadeve (Segretariato Generale per gli Affari Civili),¹⁶ ki ga je vodil general Agostino d'Adamo, njegov namestnik pa je bil Carlo Galli.¹⁷

Generalni sekretariat je bil neposredno odvisen od vrhovnega poveljstva; na zasedenih področjih je predstavljal izključno izvršni organ, katerega naloge so bile določene z ukazom 25. junija 1915,¹⁸ imel pa je tudi posvetovalni značaj, saj je proučeval in predlagal oblike civilnih služb ter rešitve težav na sodno-administrativnem področju. Poročila o svojem delovanju je Generalni sekretariat izdal v že omenjenih publikacijah »La gestione dei servizi civili. Relazione« in »La gestione dei servizi civili. Documenti«; iz njih je razvidna razvejanost upravljanja ter želja in nuja, vzpostaviti kar se da urejene javne službe ter oživiti življenje v zasedenih pokrajinah. Kot ugotavlja B. Marušič, sta tako na delovanje Generalnega sekretariata vplivala dva med seboj izključujoča se vidika: mednarodna pravna določila o obnašanju okupatorja na zasedenem teritoriju ter italijanski vojni cilji.¹⁹

Temeljne principe začasne organizacije civilnih služb je vsebovala že navedena uredba z dne 25. junija 1915 (Ordinamento dei servizi civili nei territori occupati).²⁰ Generalni sekretariat je po navodilih ukaza deloval kot centralna in provincialna oblast obenem, njegova dejavnost pa je bila v vsem podrejena vojaškim ukrepom.

Italijanska vojska je obdržala avstrijsko upravno razdelitev in organe oblasti. Za vsak politični okraj je Generalni sekretariat imenoval civilnega komisarja (Commissario Civile). Imenovanih je bilo osem civilnih komisarjev: pet za tridentinske politične okraje ter trije za Vzhodno Furlanijo (Friuli Orientale, kakor za Posočje piše v aktih Generalnega sekretariata). Civilni komisariati so načeloma imeli sedež izven glavnega mesta političnega okraja. V Cervignanu je deloval civilni komisariat za politični okraj Tržič; sedež gradiščanskega civilnega komisariata je bil v Krminu, ki je obsegal tudi tri slovenske občine — Biljana, Kožbana, Medana — in mešana občina Dolenje (Dolegna). Vanj so bile začasno priključene tudi zasedene občine okraja Gorica

¹³ La gestione dei servizi civili, Relazione I, 31 dicembre 1916, 7—19.

¹⁴ N. o. m., 7—19.

¹⁵ N. o. m., 9.

¹⁶ N. o. m., 7—19. Dokumentarni fond Generalnega sekretariata za civilne zadeve je izredno bogat, hrani pa ga Archivio Centrale dello Stato (Centralni državni arhiv) v Rimu. O fondu glej Maria Elodia Palumbo, L'Archivio del Segretariato per gli Affari Civili del Comando Supremo dell'Esercito italiano. Officina dello Storico, Ricerche di storia sociale e culturale I/1—2. Ragsegna dell'Istituto di storia della Facoltà di lingue dell'Università degli Studi di Udine, Udine 1979.

¹⁷ La gestione dei servizi civili. Documenti I, 31 dicembre 1915, 5 (dokument 1).

¹⁸ N. o. m., 18—21 (dokument 7).

¹⁹ B. Marušič, Italijanska okupacija Posočja (1915—1917). Zgodovinski časopis 43, 1989, 231—240.

²⁰ La gestione dei servizi civili. Documenti I, 18—21 (dokument 7).

z okolico — Anhovo, Ločnik, Števerjan in Šmartno — Kojsko. Civilni komisariat za politični okraj Tolmin je imel sedež v Kobaridu, od aprila do julija 1916 pa v Breginju. Politični okraj Tolmin je štel štirinajst občin: Breginj, Kobarid, Čezsoča, Kred, Drežnica, Idrsko, Libušnje, Livek, Bovec, Sedlo, Srpenica, Trnovo, Volče in Žaga.²¹

Z 10. členom naredbe z dne 25. maja je bila z dnem okupacije razpuščena celotna občinska uprava in druge javne ustanove, toda svoje naloge so opravljale do prihoda novih upraviteljev. Za vsako občino je Generalni sekretariat imenoval župana (sindaco), ki je začasno vodil občino, do prevzema nalog pa je bilo upravljanje občine v rokah vojaške uprave. V zasedenih občinah goriškega političnega okraja do 31. decembra 1915 ni bilo imenovanih županov, kar velja tudi za slovenske občine v političnem okraju Gradišče ob Soči, razen za Dolenje, kakor lahko sodimo po poročilu o delovanju civilne uprave na zasedenih ozemljih.²²

Vojaško vodenje administrativnih poslov naj bi tako predstavljalo le prehodno obdobje, toda če je bilo potrebno, je le-to prevzelo obeležje trajnosti. Tako se je namreč zgodilo v Posočju. Obnašanje Generalnega sekretariata so narekovale posebne razmere, ki so vladale v nekaterih občinah: vojaške operacije, izselitev prebivalstva, nezadovoljiva varnost; za skupino občin v zgornjem Posočju — Drežnica, Idrsko, Libušnje, Livek, Žaga, Srpenica, Trnovo — je bil imenovan vojaški komisar.²³ V občinah Breginjskega kota (Breginj, Sedlo, Kred) so bili kmalu po okupaciji imenovani župani, ki pa so bili po mnemju civilnega komisarja brez vsakršne izobrazbe (persone di nessuna cultura), pa tudi nezanesljivi (sulla cui fedelta e doveroso fare ogni riserva). Zato jih je nadziral vojaški komisariat za zgornjo dolino Nadiže (Commissariato militare dell'Alta Valle Natisone).²⁴

BEGUNSTVO — NAČELNE REŠITVE:

IV. 1. PRVO DEJANJE — EVAKUACIJA

Z začetkom sovražnosti med Italijo in Avstro-Ogrsko ter napredovanjem italijanske vojske na avstrijsko ozemlje je bilo prebivalstvo obmejnih krajev oziroma krajev, ob katerih je potekala fronta, podvrženo težkemu udarcu — fizičnemu, materialnemu in psihološkemu. Ko se je Posočje spremenilo v bojišče, je prebivalce vasi v neposredni bližini fronte in pod njenim bližnjim udarom doletela usoda ljudi iz Galicije ob začetku vojne na ruski fronti.

Vrhovno poveljstvo italijanske vojske je natančno ločilo notranjost Kraľevine od vojaške cone, ki je obsegala province v vojnem stanju, ter zasedene pokrajine; vojna cona je bila razdeljena na ozemlje vojnih operacij, kjer so bivale in se vojevale enote, in na zaledje, kjer so bile nameščene nebojujoče se enote. Zaledje je služilo kot evakuacijski prostor, saj so morali operacijsko cono kar najhitreje izprazniti. V operacijskem območju je bilo gibanje zelo omejeno; v radiju 500 metrov se vojaškim pozicijam ni smela približati nobena civilna oseba. Znotraj 500-metrskega pasu živeče prebivalstvo je zato italijanska vojska iz varnostnih razlogov, s katerimi pa so se nedvomno prepletali tudi politični, izselila v bližnje zaledne vasi²⁵ in zatem razselila po polotoku; ljudi s svoje strani fronte pa je avstrijska vojska umaknila v notranjost monarhije.²⁶

²¹ N. o. m., 195—198 (dokument 90).

²² N. o. m., 195—198 (dokument 90).

²³ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 7—19.

²⁴ Pokrajinski arhiv Nova Gorica (PANG). Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915—1917; dopis civilnega komisariata poveljstvu 2. armade z dne 19. 2. 1917.

²⁵ La gestione dei servizi civili. Documenti I, 73 (dokument 28).

²⁶ O slovenskih beguncih je obširno razpravo napisal Andrej Šavli, Naše goriško in istrsko begunsko šolstvo v prvi svetovni vojni. Zbornik za historijo šolstva i prosvjete 7, Zagreb 1972—1973, 87—135.

Generalni sekretariat je načeloma odredil tri korake od evakuacije do prihoda beguncev na končni cilj. Tako lahko begunskemu gibanju sledimo, kar zadeva njegove začetke, tudi po omenjenih etapah. V okviru Generalnega sekretariata je delovala posebna služba za begunce, internirance in evakuirance, ki je imela za nalogo takojšnjo odstranitev vseh, ki bi lahko motili vojaške operacije.²⁷ Zato je morala urediti predvsem izselitev prebivalstva, odpošiljanje beguncev v notranjost države ter varstvo njihovega imetja v vojni coni. Generalni sekretariat je predstavljal posredovalni organ med vojaškimi poveljstvi, ki so izvršila izselitev v zaledje, poskrbela za prvo zatočišče in prehrano izseljenega prebivalstva ter prevzem živine za vojaške potrebe.²⁸

Zataknilo se je že pri prvem dejanju — evakuaciji, saj naj bi bilo prebivalstvo vnaprej obveščeno o izselitvi. Evakuacija pa je bila izvedena v naglici in brez predhodnega opozorila. Po besedah Generalnega sekretariata naj bi poskrbeli za prevoz ostarelih in obolelih v bližnje zdravstvene ustanove; vojaške oblasti naj bi prevzele živino in krmo, begunce pa z nekaj malega opreme nastanile v izseljenim krajem bližnje vasi, kjer bi bili podvrženi prvemu štetju, ki bi ga dopolnili s seznamom prtljage. V skupinah naj bi begunci nadaljevali pot v predpisane koncentracijske kraje ali t. i. vmesne postaje (stazione di sosta), kjer je nastopilo drugo dejanje.

O političnih razlogih evakuacije uradni viri ne povedo ničesar, nanje pa gotovo opozarja »evakuacijska pot« in način, kako je evakuacija potekala, o čemer vede pozneje. Na tem mestu je potrebno opozoriti še na eno potezo italijanske zasedbene politike — internacije. Italijansko vojsko je ob prihodu na avstrijsko ozemlje preganjala »špijonska psihoza«,²⁹ ki se je izražala z aretacijami in internacijami duhovnikov ter civilistov; začele so se 24. maja in se nadaljevale v naslednjih tednih pod obtožbo »faiduttijevstva«, to je avstrijskanstva.³⁰ Začel se je pravi lov na čarovnice. Poleg enainštiridesetih furlanskih je bilo interniranih tudi osemnajst slovenskih duhovnikov iz Brd in Posočja ter semeniščnik Ludvik Zorzut. Žrtve aretacij med civilnim prebivalstvom so bili predvsem predstavniki krajevnih oblasti in učitelji. C. Medeot opozarja na dejstvo, da podobni ukrepi niso doleteli le Furlanije, Brd in Posočja, temveč tudi druge italijanske pokrajine ter navaja zastrašujočo številko 70.000 interniranih v poletju leta 1915.³¹ Tako sumničavo obnašanje je spodbudil mlačen sprejem italijanske vojske, pa tudi predsodek italijanskih vojakov do Furlanov, verjetno tudi do Slovencev (drugačen jezik, kultura). V obdobju pred vojno je Furlanijo namreč zajel val emigracije, ki je furlanske delavce pripeljal v Avstrijo in Nemčijo, kjer so ob izbruhu vojne še vedno imeli naloženo svoje premoženje, čeprav so se vrnili domov. Te okoliščine bi sicer lahko pojasnile, ne pa povsem opravičile tako ostre ukrepe. Vsak sum o vohunstvu, malodušje, vsak odpor do ukazov oblasti je bil zatrt brez milosti — internacije, aretacije, obsodbe so bile na dnevnem redu. Internirancem največkrat ni bila dana možnost ovreči krivdo, braniti se.

Vse kaže, da so italijanske oblasti, v nasprotju z načrtovanimi koraki, storile vse, da bi si nakopale nenaklonjenost prebivalstva. V spomenici notranjemu ministrstvu z dne 28. maja 1915 je bilo zapisano, da je poleg vojaških in strateških problemov potrebno rešiti voz, ki ga je predstavljalo civilno prebivalstvo: »V teh prvih dneh vojne s sovražno Avstrijo so bili zasedeni ne-

²⁷ La gestione dei servizi civili. Documenti I, 81–83 (dokument 33).

²⁸ N. o. m., 69–75 (dokument 28).

²⁹ Tako je obsedenost italijanskih vojakov označil C. Medeot, *Storie di preti isontini internati nel 1915*. Gorizia 1969, 12.

³⁰ Luigi Faidutti (1861–1931) je bil deželni glavar, voditelj katoliške ljudske stranke, ki ji je sledilo celotno furlansko kmečko ljudstvo, zvesto monarhiji in cesarju; stranka je organizirala gosto mrežo kmečkih zadrug, ki so lajšale življenje furlanskih kmetov in kolonov.

³¹ C. Medeot, n. o. m., 13; to število potrjuje tudi M. Flores, *La grande guerra e il Friuli. 1914–1918. Uomini in guerra. Soldati e popolazioni in Friuli, sul Carso, a Trieste e oltre*. Qualestoria XIV, april 1986, n. 1/2, Trieste 1986, 17.

IV. 2. DRUGO DEJANJE — VMESNE POSTAJE

Vmesne postaje (stazione di sosta) je vodil komandant, ki mu je pomagal tudi zdravnik.³³ Transport beguncev do postaj bi moral potekati s posebno opremljenimi vlaki, kar je pomenilo dva železniška vagona z zabojem za zbiranje in razkuževanje odpadkov in iztrebkov; če bi bilo število beguncev prenizko, da bi upravičilo uporabo posebnega vlaka, naj bi se peljali z rednimi vlaki, a v izoliranih vagonih s posebnimi stranišči.³⁴

Zakaj takšna higienska zaščita beguncev in pred njimi, predvsem pred posošskimi begunci? Posebni oddelek Generalnega civilnega komisariata za zdravstveni nadzor na okupiranih območjih je s pomočjo vojaške zdravstvene službe ugotovil, da sta Posočje in poseben tempo življenja med okupiranjem nudila ugodne pogoje za razvoj raznih bolezni, kar naj bi še posebno veljalo za osrednje in spodnje Posočje. Krivec so bile seveda avstrijske enote, »za katere se ve, da so med njimi divjale in še vedno divjajo kolera, griža, tifus in koze.«³⁵ Stik teh enot s prebivalstvom ter bojujočimi italijanskimi enotami bi predstavljal realno nevarnost okužbe italijanske vojske, katere zdravstveno stanje je bilo po mnenju te iste službe odlično. Konec julija 1915 je postala nevarnost tako preteča, da je Generalni sekretariat ustanovil profilaktično komisijo, ko so »bile avstrijske enote v zelo dvomljivih pogojih pripeljane iz Galicije na kraške obronke.«³⁶ Komisija je imela inšpekcijska, posvetovalna in intervencijska pooblastila; neločljivo je bila povezana z vojsko, ki jo je oskrbovala z novicami o zdravstvenem stanju prebivalstva.

Posočje, ki mu je grozila največja »kužna« pretnja, je bilo razdeljeno na cone zdravstvenega nadzora, ki ga je izvajal sanitarni častnik. Nadzorne cone so bile združene v tri inšpekcijska središča — Cervignano, Palmanova in Krimin.³⁷ Palmanova in Videm, kjer so bila tudi zbirna središča razkuževalnega in drugega sanitetnega materiala, sta bili načeloma glavni, v dokumentih zapisani, vmesni postaji, kjer naj bi se zbirali furlanski in posoški begunci. Tu je vladala v poletnih mesecih leta 1915 huda zmeda; razmere so bile skoraj kaotične. Že prve dni spopada se je v Vidmu zbralo tisoč in v Palmanovi dva tisoč beguncev, ki so ostali sicer zunaj mestnih vrat, na železniških postajah. Ogromen dotok beguncev, pa tudi vojaških enot in služb je determiniral močno neuravnovešenost v mestnem življenjskem toku. Zato so mestne oblasti sprejele posebne ukrepe za preskrbo beguncev s hrano in streho ter za zdravniško oskrbo. Predvsem je bilo zaskrbljujoče pomanjkanje mleka, katerega glavni porabnik so bile vojaške bolnice, in motena preskrba z vodo. V začetku julija 1915 je videmski župan Domenico Pecile poročal o prisotnosti infekcijskih bolezni, predvsem oslovskega kašlja, ki so ga, po njegovem mnenju, prinesli poški begunci, ki so jih zato izolirali. Poročilo je župan naslovil na Vrhovno poveljstvo, to pa naj poskrbi, »da po možnosti ne bodo več pošiljali tistih oseb, ki so bile zaradi okoliščin odpeljane z vojnega ozemlja in ki bi v drugih italijanskih mestih in v boljših razmerah od naših našle bolj gostoljuben sprejem.«³⁸ Toda pritok beguncev se ni zmanjšal in zdravstveno stanje v mestu se je poslabšalo. V begunskem zatočišču so našli 12 primerov kolere in težko obliko griže, ki so jo prinesli begunci, tokrat furlanski. Tudi v Palmanovi in Čedadu je kosila kolera, ki je pravi polet dobila s pomočjo poletja in neurejenih higienskih razmer. Avgusta 1915 se je stanje v Vidmu izredno poslabšalo; G. del Bianco navaja statistično poročilo občinskega zdravstvenega urada o 177 prijavljenih primerih kolere v mesecu avgustu, vibria — povzročitelja te bolezni in griže. 42 je bilo obolelih za kolero in 58 prenašalcev; 20

³³ La gestione dei servizi civili. Documenti I, 81–83 (dokument 33).

³⁴ N. o. m., 31–34 (dokument 13).

³⁵ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 121.

³⁶ N. o. m., 122.

³⁷ N. o. m., 121–131.

³⁸ G. del Bianco, n. o. m., 125.

ljudi je za kolero umrlo, 14 pa zaradi griže. Med obolelimi je bilo 15 meščanov, 11 vojakov, 90 beguncev in 1 vojni zapornik. Že sredi septembra so zdravniške oblasti, ki so v Vidmu zasegle veliko šolsko poslopje in ga spremenile v infekcijsko bolnišnico, epidemijo obvladale.³⁹

Da bi preprečila ali vsaj omilila takšno stanje, naj bi profilaktična komisija strogo nadzirala gibanje beguncev v notranjost. Predvidela je skupinski prevoz beguncev iz krajev srednjega in spodnjega Posočja v začasna zatočišča v Palmanovi in S. Giovanni al Natisone, kjer bi opravili zdravniško opazovanje in bakteriološke preiskave, s tem izključili možnost, da bi med begunci bili nosilci virusov, in končno, cepili naj bi jih proti noricam in koleri. Med 5271 raziskavami je bakteriološki laboratorij v Vidmu odkril 195 ali 3,7 % nosilcev virusov, ki so jih izolirali do dokončnega ozdravljenja.⁴⁰

V okupiranih, toda neizseljenih občinah političnega okraja Tolmin in v severovzhodnem delu političnega okraja Gorica, kjer »je bila zdravniška pomoč pomanjkljiva že pred okupacijo«,⁴¹ pa tudi na Tridentinskem, so Italijani ustanovili brezplačne ambulatorije z dispanzerjem zdravil. V najpomembnejših občinah so postavili bolnišnične šotore oziroma uredili zdravstvene postaje za civilno prebivalstvo. Posebna pavilijona sta nastala v Kobaridu in Breginju.⁴² Na Kobariškem je bila zdravniška nega zaupana okrajnemu zdravniku, dvema vojaškima zdravnikoma — enemu za skupino občin Kobarid, Kred in Livek ter drugemu za občini Breginj in Sedlo. V Breginju, Kobaridu, Sužidu, Starem Selu, Robiču in Potokih so delovale ambulantne postaje.⁴³

IV. 3. TRETJE DEJANJE — PRIHOD NA CILJ

Bivanje v vmesnih postajah naj ne bi preseglo šestih dni, kolikor je bilo potrebno za nadzor in cepljenje, oziroma naj bi trajalo dotlej, ko bodo tudi prometne razmere in razpoložljivost zatočišč v notranjosti omogočile prevoz beguncev na končni cilj. Le-ta je pomenil 3. moment, ko je prenehalo delovanje Generalnega sekretariata in se je začelo delo notranjega ministrstva in prefektur. Tudi prevoz beguncev na končni cilj naj bi potekal pod varstvom zdravniških oblasti in s posebnimi bolniškimi vlaki, opremljenimi z razkuževalnimi kotli. Na zadnji postaji naj bi prefektore poskrbele za dokončno namestitev pregnancev.

IV. 4. ZAČASNA UPRAVA V IZPRAZNJENIH OBČINAH

Kraji, ki jih je evakuirala italijanska vojska, so, razen izjemoma, ostali prazni, premoženje njihovih prebivalcev, premično in nepremično, pa izpostavljeno uničenju. Zato je Generalni sekretariat sprejel administrativne ukrepe, s katerimi naj bi premostili težko situacijo, ki je nastala zaradi izselitve prebivalstva. Cilj teh ukrepov je bil varovati imetje ter premoženjske pravice javnih ustanov in ljudi.

Glavno breme sprejetih ukrepov je padlo na civilnega komisarja, ki je moral izslediti, zbrati in poskrbeti za prevoz premoženja javnih ustanov na varno mesto; prevzeti je moral blagajniško gotovino, vrednostne papirje, dokumente ter druge pomembne spise in zapisnike; kopije dokumentov je moral poslati Generalnemu sekretariatu. Civilni komisar političnega okraja je vodil tudi upravo občin in drugih javnih ustanov na izpraznjenih področjih, saj so bile funkcije županov in drugih predstavnikov oblasti na teh področjih z dnevom okupacije prekinjene. V obdobju izselitve naj bi civilni komisar izvedel

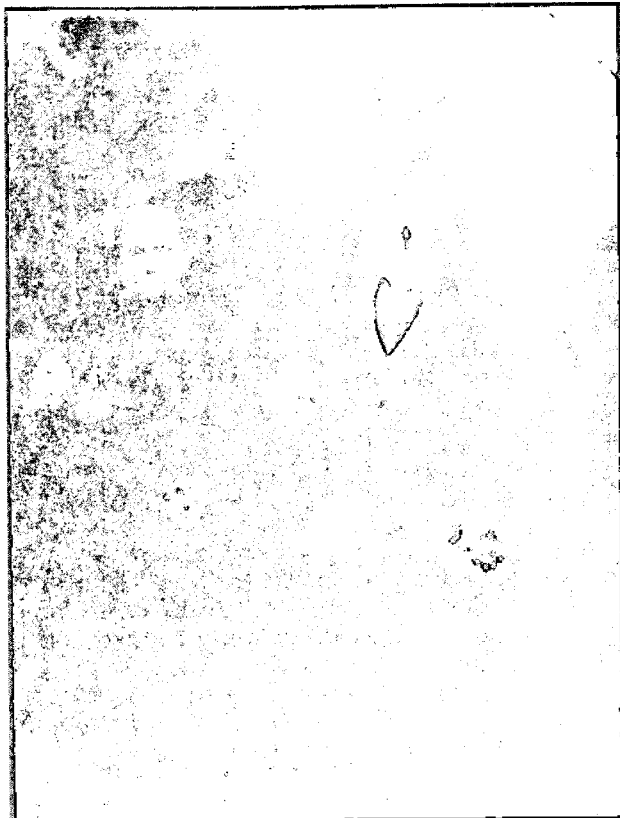
³⁹ N. o. m., 126.

⁴⁰ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 125.

⁴¹ N. o. m., 129.

⁴² N. o. m., 130.

⁴³ PANG, Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915–1917. Nepopolno in neurejeno gradivo zdravstvene službe (Sanità Pubblica).

Slika 2: Družina Gerbec v begunstvu v letu 1917 (lastnik Goriški muzej)

obračun stare uprave, izpolnil uradne spise v zvezi s premoženjem občin in drugih lokalnih ustanov.⁴⁴

Pod okrilje teh ukrepov pa ni spadalo le javno premoženje, temveč tudi imetje beguncev. Zato je Generalni sekretariat ustanovil posebno redno službo za odstranjevanje in preprečevanje škode na imetju beguncev.⁴⁵ V Gradišču ob Soči in v Gorici so pohištvo in drugo opremo iz poškodovanih hiš zbrali v posebnih skladiščih (to se nanaša na obdobje italijanske zasedbe Gorice 9. avgusta 1916), vrata in okna poslopij so bila pregrajena; v vseh krajih naj bi potekal skrben policijski nadzor. Posebne tehnične komisije, ki so pod pokroviteljstvom vojaških oblasti delovale na terenu, so imele nalogo pregledati stanje zaplenjenih nepremičnin ter ugotoviti njihovega lastnika; zbirale so material, ki bi lahko služil vojski.

O uspehih navedenih ukrepov je pričalo stanje vasi na fronti, pa tudi onih v zaledju. Bojnimi operacijam in rušilni moči vojske niso ušle še s tako ostrimi ukrepi varovane hiše. Ko so se vojaki in izgnanci začeli vračati domov, so našli kaj žalostno sliko: prazne hiše, nikjer nobenega pohištva, ne oken, ne vrat; pričakale so jih le gole stene.

Opisani postopki kažejo na načelno zelo urejeno reševanje uvodnih preglavic, ki bi jih lahko pripravilo izseljevanje. V marsičem so dogodki prekrižali te načrte in postavili na glavo začrtane poti, kar bi lahko priklicalo dvom v pravovernost poročil Generalnega sekretariata. Šele vpogled v njegovo celostno delovanje pa bo omogočil sodbo o aktivnosti Generalnega sekretariata.

⁴⁴ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 35–37.

⁴⁵ N. o. m., 273–274.

V. ŠTETJE IN KATEGORIZACIJA BEGUNCEV

Veliko migracijsko gibanje, kar je begunstvo nedvomno predstavljalo, je Generalni sekretariat za civilne zadeve pozorno spremljal. Tako je oblikoval posebno službo za begunce in povratnike (Servizio profughi e rimpatriati), ki je 10. septembra 1915 začela preštrevati prišleke v Italijo.⁴⁶ Štetje in kategorizacija beguncev sta bila v tesni povezavi s tremi že opisanimi dejanji, ki so zaznamovali prve korake v begunstvo.

Prišleki v Italijo so bili na podlagi štetja razvrščeni v štiri kategorije: 1. **begunci** (profughi) — tisti, ki niso bili regnicoli in jih je od 24. maja dalje italijanska vojska izselila iz zasedenih ozemelj zaradi bojev; 2. **interniranci** (internati) — neregnicoli, ki jih je italijanska vojska odstranila iz zasedenih območij kot »sumljive«; 3. **povratniki** (rimpatriati) — regnicoli, ki so se v Italijo vrnili iz centralnih sil preko Švice; 4. **pribežniki** (fuorusciti) — Italijani, regnicoli ali neregnicoli, ki so imeli stalno bivališče v odrešenih pokrajinah in so se ob izbruhu vojne 4. avgusta 1914 prostovoljno zatekli v Italijo.⁴⁷

Slovenski izgnanci so spadali med begunce in internirance, medtem ko so bili »fuorusciti« mnogi mladi Furlani z iredentističnimi nagnjenji, ki so v Italijo prebežali, da bi se ognili vpoklicu v avstro-ogrsko vojsko ali zaporu ter internacijam v zaporniška taborišča, ki so jih gradile centralne sile.

Štetje, katerega rezultatov žal zaenkrat ne poznamo, kakor tudi ne njegovega udejanjenja, naj bi bilo namenjeno sledenju demografskega gibanja, »ki se z ločitvijo od odrešenih pokrajin ni nikoli povsem ločilo od njih zaradi številnih odnosov družbenega življenja, ki so ostali živi in ga spremljajo.«⁴⁸ Cilj štetja je bila identifikacija, statistika, nadzor in pomoč posameznikom, predvsem pa je italijanske oblasti glodala skrb za obnovitev begunskih družin, katerih člane je naglica izvrševanja evakuacijskih ukrepov neizprosno ločila in so se znašli razkropljeni po različnih italijanskih mestih. Takšne dobrohotne rešitve naj bi izvajali predvsem v zadovoljstvo družin, s katerimi bi se tudi posvetovali o varovanju in zaščiti njihovih raznovrstnih interesov, tako materialnih kot moralnih.

Štetje je zajemalo celotne begunske družine; tako so za vsako družino izpolnili en obrazec, katerega nosilec je bil družinski poglavar ali tisti, ki ga je zastopal. Ostali člani družine so bili vpisani v drugo rubriko »družinski člani« (famigliari). Če družina ni bila popolna in je bil del le-te v tujini ali interniran v drugem kraju, odsotni družinski člani niso bili vpisani v to, marveč v posebno rubriko »opombe« (osservazioni). Sledila sta razdelka o »občini stalnega bivališča« (comune di appartenenza), ki je določala državljanstvo in o »občini zadnjega bivanja« (comune di ultima residenza). V obrazcu so bili navedeni razlogi, zaradi katerih je bila družina izseljena (vojaški vzroki, osumljeni vo-hunstva) ter oblasti, ki so izselitev odredile, »uradne informacije« (informazioni d'ufficio), »uradni predlogi« (proposte d'ufficio), ki so se nanašale na možnost razmeščanja, zatočišča, podpore ali posebne oblike pomoči. »Opombe« so bile dvojne narave: lahko so bile odraz begunčevih osebnih želja in v tem primeru so bile v celoti in jasno zapisane; če pa so se nanašale na topografske, vojaške ali tehnične podatke, s katerimi je begunec bojda razpolagal, je izpolnjevalec obrazca to le okvirno zapisal. Predelek o »premestitvah« (spostamenti) je obsegal vse spremembe v zvezi z bivanjem naslovnika in njegove družine.⁴⁹

Štetje je nadziral pooblaščenec generalnega sekretariata, ki je za vsako družino izpolnil obrazec v štirih izvodih: prvi je ostal izpolnjevalnemu uradu,

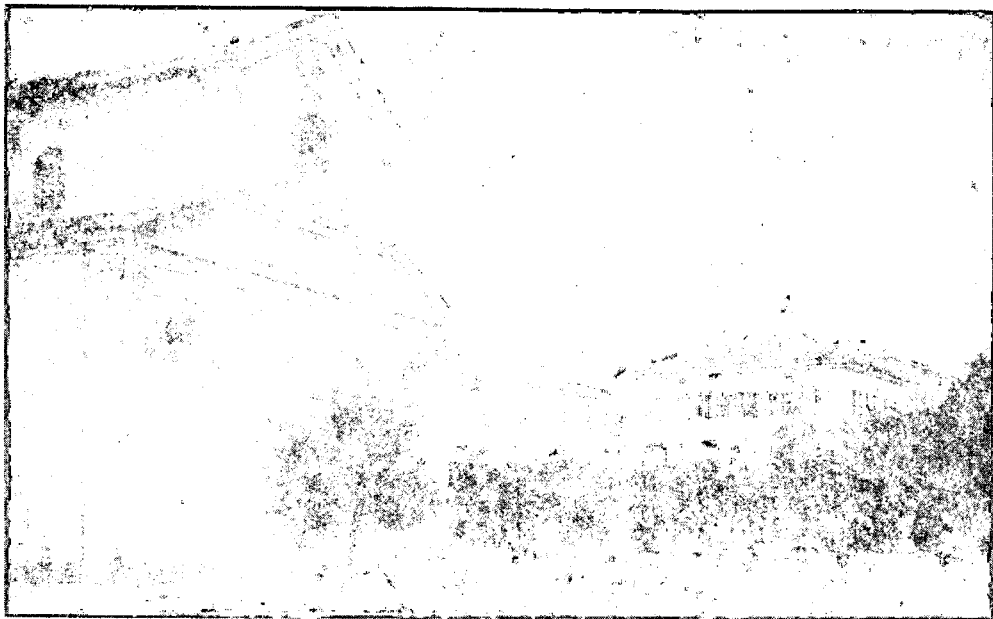
⁴⁶ O obstoju komisije dokumenti o urejanju civilnih zadev »La gestione dei servizi civili« ne poročajo, toda iz obrazca o štetju beguncev, ki je ohranjen v Archivio di stato di Gorizia, je razvidno, da je taka služba delovala — Archivio di Stato di Gorizia, Archivio Storico del comune di Gorizia, fasc. 3409/4—6, Profughi.

⁴⁷ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 175—178.

⁴⁸ N. o. m., 175.

⁴⁹ La gestione dei servizi civili. Documenti I, 100—103 (dokument 40).

*Slika 4: Diano Marina. Razglednico je Mihael Gerbec prejel domov v Gabrje
23. 2. 1919 (lastnik Goriški muzej)*

dnevne oskrbe; opravka so imeli z revščino in fizičnim preživetjem. V neizsejenih vaseh pa so ostali na poljih, opravljali so stare poklice ter se oprijemali novih; oblikovale so se nove vloge znotraj tistega, kar je ostalo od družine in vaše skupnosti. Ženske so med vojno postale »vaste gospodarice« — toda kako in kje bi lahko gospodarile begunke? Res je, da je ob odsotnosti mož vse breme preživljanja družine padlo na ženska ramena; tudi v duhovni in družbeni sferi so morale predstavljati in braniti svoje interese, interese otrok in odsotnih mož. Njihov glas je postal glas družine.

Ostareli so, ko niso bili več varuhi malega bogastva, ki so ga uspeli zavarovati v trenutku evakuacije in ki bi omogočilo povojno obnovo domov, skupaj s hišo in živino izgubili velik del svojih materialnih temeljev in oblasti.

Položaj, v katerem so se znašli evakuiranci, je sam po sebi predstavljal močno silo, ki je vlekla k obnavljanju družinskih vezi na tradicionalnih temeljih: In ne pozabimo »uradnih« skrbi za zbliževanje »izgubljenih« družinskih članov. Kajti ni si mogoče predstavljati življenja v večletnem pregnanstvu v tujini, če bi se vanj zakoreninilo ozračje neprestane napetosti.

(se nadaljuje)

James D. Young

NACIONALNO VPRAŠANJE, ŠKOTSKA ZGODOVINA
IN SOCIALIZEM

Predavanje na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Socializem je v odpravi nadvlade ljudi nad drugimi ljudmi, v kolektivizmu, ki ni ječa nikogar, v socialni enakosti in pravičnosti, v tem, da se ljudje začnejo zavedati svoje moči in so zmožni nadzorovati svoje usode tu in sedaj.

Teodor Shanin

Kot znanstvenik in zgodovinar, ki je tudi socialist z internacionalističnimi pogledi, sem zelo ponosen na praktične in intelektualne dosežke delavskih gibanj kjerkoli v zadnjih dvesto letih po veliki francoski revoluciji. Kljub tem pomembnim pridobitvam pa socialisti še niso izdelali primerne teorije nacionalnega vprašanja. Čeprav so bile teorije Otta Bauerja in avstromarksistov zelo sofisticirane, so skoraj vse socialistične teorije nacionalnega vprašanja omejene na aktualna nacionalna vprašanja v določenih zgodovinskih trenutkih.

V moji lastni deželi, Škotski, intelektualna zapuščina stalinistične preteklosti v našem delavskem gibanju ovira vsako realno razumevanje škotskega nacionalnega vprašanja. Skoraj vsakdo v delavskem gibanju na Škotskem ve, da je bila velika Roza Luxemburg nasprotnica nacionalizma. Toda skoraj nihče pa ne ve, da je leta 1900 napisala pamflet pod naslovom *V obrambo nacionalnosti*. Primer Roze Luxemburg ponazarja problem razumevanja nacionalnega vprašanja celo še danes; morda bo izmenjava idej o tem, kako so na nacionalno vprašanje v preteklosti gledali škotski in slovenski socialisti, prispevala k boljšemu razumevanju povezave med nacionalizmom in socializmom v poznem 20. stoletju.

Zaradi tako imenovane »marksistične« predpostavke, da »delavci nimajo domovine«, v številnih delavskih gibanjih po svetu, ni bilo lahko sestaviti avtoritativne ali vsesplošno veljavne socialistične teorije nacionalnega vprašanja. Na Škotskem še vedno trpimo zaradi tega velikanskega zgodovinskega neuspeha. O tako imenovani »marksistični« teoriji govorim zato, ker je Arthur Rosenberg v svoji knjigi *Zgodovina boljševizma* zapisal:

»V Komunističnem manifestu je stavek, ki je pogosto iztrgan iz konteksta: »Delavski razred ne pozna domovine«. Stavki, ki sledijo, razkrivajo, kakšen pomen morajo imeti te besede, namreč, da delavski razred nima domovine preprosto zato, ker jo imajo v lasti drugi — delavski razred sam si jo bo moral osvojiti. Ideja nacionalnosti se ne da uničiti tako, da ustvariš delavskemu razredu občutek, da ne pripada nobeni domovini.«

Da bi ilustriral neuspeh socialistov pri razvoju ustrezne teorije nacionalnega vprašanja kjerkoli, bi rad pokazal, da je nesposobnost škotskih socialistov, da bi razumeli nacionalno vprašanje pred prvo svetovno vojno, rezultat njihovega posebnega dožemanja škotske zgodovine. Poskusil bom pokazati, da je pojav določenih posebnosti na Škotskem v letih 1914—1918 vplival na socialiste, da so začeli bolj razumevati nacionalno vprašanje. Da bi razumeli, zakaj škotski socialisti v letih 1880—1914 niso razumeli nacionalnega vprašanja, je treba kratko predstaviti srednjeveško ozadje. Kot veste, je Britanija, tako imenovano Združeno kraljestvo, sestavljena iz štirih dežel: Anglije, Walesa, Severne Irske in Škotske. Škotska je bila do Anglije kot neke vrste zelo podre-

jena polsestra, vse od leta 1603, ko je Škotska dinastija zavladala v Angliji in sta si obe deželi začeli deliti skupno monarhijo. Čeprav imam zelo rad svojo domovino, moram reči, da je Škotska bila — in je — veliko bolj zaostala dežela kot Anglija. Še več, prebivalci škotskega višavja znotraj škotske nacije niso bili samo zaostali, ampak že kar primitivni s svojim starinskim sistemom klanov in primitivnim skupnim lastništvom zemlje. Prvi pomembnejši preobrat v zgodovini moderne Škotske je bila pogodba o Uniji leta 1707. S to pogodbo se je škotski vladajoči razred odpovedal svojemu lastnemu parlamentu za nekaj predstavnikov v Zgornjem in Spodnjem domu v londonskem Westminsteru. Toda nacionalno vprašanje na Škotskem je postalo zapleteno zato, ker so Škoti obdržali svojo posebno Cerkev in nadzor nad svojim izobraževalnim in pravnim sistemom.

V obdobju od 1707 do osemdesetih let istega stoletja je Škotsko prizadela stagnacija. Nekateri Škoti so bili prepričani, da je Anglija pobrala najboljši del kupčije. Znameniti jakobitski upor 1745, znan zaradi romantične osebe princa Edwarda (Bonnie Prince Charlie), ki je vodil večinoma katoliške klane, je omogočil industrijsko revolucijo na Škotskem. Prebivalci srednje Škotske so Angležem pri Cullodenu (1746) pomagali premagati princa. Po letu 1745 je sistem klanov razpadel, škotsko višavje se je priključilo ostali Škotski. Gelski jezik in noša prebivalcev višavja — kilt in bodalo — sta bila odpravljena. Vojvoda Cumberlandski, ki je premagal Bonnie Prince Charlieja, je po besedah profesorja G. D. H. Cola »korakal nad škotsko višavje z meščansko vojsko«. Toda ta meščanska vojska je korakala v predfevdalno družbo s starinsko strukturo.

V istem času, ko je nastal jakobitski upor, se je na Škotskem razvilo prosvetljenstvo, ki pa je bilo omejeno na srednji del dežele. Škotsko prosvetljenstvo se lahko pohvali s številnimi dosežki. Njegovi misleci kot John Millar, Adam Ferguson in Adam Smith so prispevali k teoriji delitve dela in materialistični konceptiji zgodovine. Toda tako, kot so pomagali napadati zaostali družbeni sistem na škotskem višavju, so napadali gelski jezik. Dokazovali so, da industrijska revolucija na Škotskem potrebuje ljudi, ki znajo govoriti in pisati angleško, in so v London pošiljali po angleške učitelje. Težave, do katerih je prišlo zaradi tega, so osrednjega pomena za škotsko nacionalno vprašanje v poznem 20. stoletju.

Kakorkoli že, pa je le dejstvo, da je škotsko prosvetljenstvo omogočilo industrijsko revolucijo. Kljub številnim pozitivnim prednostim britanske industrijske revolucije, katere neločljivi sestavni del je bila tudi škotska, pa je povzročila tudi strašne čistke med prebivalci škotskega višavja. Na tisoče ljudi so razlástili, da bi pridobili prostor za bolj donosne ovce. V prvem zvezku *Kapitala* razpravlja Marx o teh neslavnih čistkah in drugih vidikih škotske zgodovine.

Za razliko od Anglije se industrijska revolucija na Škotskem ni končala vse do okoli leta 1885. Do večine današnjih zapletov škotskega nacionalnega vprašanja je prišlo med industrijsko revolucijo — npr. razseljevanje prebivalcev škotskega višavja, sistematično napadanje gelskega jezika, vsiljevanje angleškega jezika v srednji Škotski, postopno izkoreninjenje škotskega jezika, pomanjkanje škotskega parlamenta v nastajajočem obdobju meščansko-demokratske revolucije, predvsem pa kriza nacionalne identitete. Ta kriza se je izražala v ciničnem vprašanju: »Kdo ali kaj je Škot?«

Vprašanje, kdo ali kaj je Škot, je bilo eno glavnih vprašanj, s katerimi se je moralo soočiti socialistično gibanje v letih 1880—1914. Kot prvo sta se Glasgow in srednja Škotska med industrijsko revolucijo razvila v mestni pekel. Razlaščeni prebivalci škotskega višavja so prihajali v Glasgow in industrijski Clydeside. Da bi preživel, so bili primorani govoriti angleščino, novi jezik kapitalističnega komercializma. Hkrati so tudi Irci v trumah prihajali v Glasgow. Njih pa je bolj zanimalo, kaj se je dogajalo na Irskem, kot pa na Škotskem.

Še več, večina Ircev je bila katoličanov, ki so živeli na Škotskem v kalvinski ali prezbiterijanski deželi.

To je ozadje, v katerem se je razvijalo škotsko socialistično gibanje v letih 1880 do 1914. Prvič so bili Škoti vedno bolj radikalni ali levičarski kot angleški delavci. In drugič, čeprav je bil delavski razred na Škotskem organizacijsko šibkejši kot v Angliji, pa je bil bolj izobražen in bolj zainteresiran za teorijo socializma. Filozofi škotskega prosvetljenstva so zavrgli Škotsko in se identificirali z Anglijo. Škotske zgodovine po letu 1707 niso nikjer poučevali. Nacionalistično gibanje srednjega razreda na Škotskem se je razvilo šele v zgodnjem 20. stoletju.

Prva marksistična organizacija v Britaniji, Socialno-demokratska federacija (Social Democratic Federation, SDF), je imela na Škotskem svoje podružnice od leta 1883 naprej. Pred koncem stoletja se je nekaj Škotov v SDF zavzemalo za škotsko avtonomijo. Toda H. M. Hyndman, angleški vodja SDF, je bil velik angleški šovinist. Verjel je v civilizacijsko poslanstvo angleškega imperionalizma. S Škoti je imel spore glede številnih vprašanj. Kakorkoli že, čeprav so se imeli Škoti glede na Angleže za levičarje, avtonomija ali nacionalna samouprava pred letom 1903 ni bila glavni predmet razprav v britanskem delavskem gibanju.

James Connolly je bil sovražno razpoložen do angleškega šovinizma H. M. Hyndmana in angleških voditeljev SDF. Pod idejnim vplivom ameriškega socialista Daniela De Leona je Connolly Škotom pomagal ustanoviti leta 1903 odpadniško socialistično organizacijo, Socialistično delavsko stranko (Socialist Labour Party, SLP). Connolly, irski nacionalist in socialist, se je potem v Ameriki priključil organizaciji Industrial Workers of the World (wobblies), 1916 pa so ga Britanci ustrelili zaradi njegove vloge v velikonočnem upor v Dublinu.

Dejstvo je, da so škotski socialisti, ki niso bili marksisti, avtonomijo jemali bolj resno kakor marksisti. Keir Hardie je prav tako agitiral za avtonomijo Škotske, kot se je boril za neodvisnost Indije. Ko sta John Ogilvy in Keir Hardie predstavljala Škotsko delavsko stranko (Scottish Labour Party) na pariški konferenci druge internacionale, sta večkrat protestirala, ko so ju imeli za »angleška« delegata.

V prvem desetletju našega stoletja sta bili na Škotskem dve marksistični organizaciji. Ena je bila SDF z vodilnim mislecem in agitatorjem Johnom Macleanom, druga pa SLP z ideologom Johnom Carstairsom Mathesonom. Maclean je študiral ekonomijo na univerzi v Glasgowu, ni pa študiral zgodovine. Matheson pa je študiral zgodovino in klasiko, ne pa ekonomije. Bolj znan je bil, in je še vedno, John Maclean. Lenin ga je 1918 imenoval za sovjetskega konzula v Glasgowu. Ni bil velik mislec, prej je bil človek dejanj. Njegovi starši so bili pregnani s škotskega višavja. Čeprav ni govoril gelščine, se je zelo zavedal porekla z višavja. Maclean je bil zmeren škotski nacionalist. Nasprotoval je Hyndmanovemu vplivu in agitiral za moderno obliko avtonomije. John Carstairs Matheson je tudi izviral s škotskega višavja. Za razliko od Macleana je pisal in govoril gelščino. Toda bil je indiferenten do vsega škotskega. Z marksističnega vidika je pisal članke o škotski zgodovini. Prebivalci višavja so mu bili, po Marxovo, nezgodovinski narod. Sovražil je nacionaliste in podpiral odhajanje z višavja. Vsaj glede tega ni razumel Marxovega Kapitala.

Pred prvo svetovno vojno je bilo socialistično gibanje na Škotskem razdeljeno na struje, ki so bile v stalnih medsebojnih konfliktih. Vojna pa je združila škotsko delavsko gibanje in uvrstila nacionalno vprašanje v sam vrh dnevnega reda levičarske ali socialistične politike. Vprašanje pa je, zakaj. Zakaj je nacionalno vprašanje od samega začetka vojne postalo prevladujoče politično vprašanje? Cela vrsta dejavnikov nam pomaga pojasniti, zakaj sta nacionalizem in socializem postala neločljiva: 1. Škoti so bili večji antimilitaristi kot angleški delavci. 2. Škoti so bili še vedno slabše plačani, ekonomski pogoji, zla-

sti stanovanjski, so bili izredno slabi. 3. Na sto tisoče prebivalcev višavja je prišlo na delo v tovarne streliva ali vojne tovarne v Glasgowu. Poleg tega je bilo v mnogih tovarnah veliko delavcev, ki so govorili gelsko in niso niti govorili niti razumeli angleščine. Škotsko delavsko gibanje je začelo razumeti nacionalno vprašanje na nov način. Kljub temu, da so se stanovanjske prilike in okolje poslabševali, je večina škotskih delavcev skupaj z veliko prej nezaposlenimi ženskami kar veliko zaslužila. To jim je dajalo zaupanje v sposobnost, da lahko skupno krojijo svojo usodo. To je bilo ozadje, zaradi katerega se je ves škotski delavski razred usmeril k levici. To se je potem pokazalo na splošnih volitvah v letih 1918, 1922 in 1924, ko so množično glasovali za laburistične in socialistične kandidate. Škoti so precej prispevali k temu, da je bila 1924 lahko sestavljena prva manjšinska laburistična vlada v Westminsteru.

Škotski laburistični ali socialistični člani parlamenta so bili v dvajsetih letih v Spodnjem domu v primerjavi s svojimi angleškimi somišljeniki usmerjeni bolj levo. Škot Ramsay MacDonald je bil prvi laburistični ministrski predsednik. Toda bil je bolj oportunističen politik kot pa socialist. Leta 1928 je pomagal oblikovati drugo manjšinsko laburistično vlado. Toda ta vlada se je zaradi mednarodne ekonomske krize pomaknila zelo na desno in je dosegla višek v nacionalni vladi leta 1931 pod vodstvom MacDonalda.

V zgodnjih dvajsetih letih je bila agitacija za avtonomijo Škotske glavna skrb delavskega gibanja. Poglobljanje resne ekonomske krize sredi dvajsetih let je škotsko nacionalno vprašanje potisnilo z dnevnega reda. Britansko laburistično gibanje je na Škotsko pozabilo in jo ignoriralo. Še več, ko se je fašizem v tridesetih letih vse bolj uveljavljal, je bil vsak, ki je zahteval avtonomijo za Škotsko, odstranjen kot potencialen fašist.

Obstajala je tendenca po obnovi stališča, da delavec nima domovine in da je njegova domovina internacionalna. Rezultat naraščajoče ekonomske krize na Škotskem v zgodnjih sedemdesetih letih je bil, da je škotsko nacionalno vprašanje spet postalo predmet razprav. Odkritje donosne nafte v Severnem morju ob Škotski je nacionalizem spet uvrstilo na dnevni red. Na prvih splošnih volitvah v letu 1974 so bili izvoljeni 4 poslanci Škotske nacionalne stranke, na drugih v istem letu pa 11.

Na splošnih volitvah 1979 je gospa Thatcher pomagala izločiti večino škotskih nacionalističnih poslancev iz parlamenta. Toda takrat je laburistična stranka, čeprav manj radikalna, kot je bila po 2. svetovni vojni, postala zavzeta za škotski parlament za domače zadeve. Z več vidikov je danes položaj podoben tistemu med 1. svetovno vojno. Škoti spet hočejo, da se na njihovih univerzah in šolah poučuje več škotske zgodovine, kulture in književnosti. Kultura se je ponovno razcvetela; in škotski socialisti, nesocialisti in protisocialisti se morajo spet soočiti s škotskim nacionalnim vprašanjem. Morda bo naša generacija s primerjavo značilnosti in nacionalnih izkušenj začela razumevati nacionalizem in ga uporabljati v boju za dostojanstvo, strpnost, pravico in enakost.

Prevedla Lidiya Berden

Summary

THE NATIONAL QUESTION, SCOTTISH HISTORY AND SOCIALISM

James D. Young

As a scholar and historian who is also a socialist with an internationalist outlook, I am very proud of the practical and intellectual achievements of labour movements everywhere during the two hundred years since the great French revolution. Yet despite these considerable achievements, socialists have not yet produced an adequate theory of the national question. In my own country, Scotland, the intellectual legacy of the Stalinist past in our labour movement has inhibited any real understanding of the Scottish national question.

Although I love my country, Scotland was — and is — a much more backward country than England. Furthermore, within the Scottish nation the Highlands were not just backward but primitive with their ancient system of clans and primitive communist land ownership. The first major turning-point in the history of modern Scotland was the Treaty of Union in 1707. Under this Treaty the Scottish ruling class gave up their own Parliament for a small representation in the Houses of Commons and Lords at Westminster, London. But what made the national question in Scotland so complicated was that the Scots kept their own national Church and control of their educational and legal systems. What made the Industrial Revolution in Scotland possible was the famous Jacobite rebellion of 1745. In 1745 the Clan system was broken up, the Highlands integrated into the rest of Scotland and the Gaelic language and Highland dress — the kilt and the dagger — suppressed. At the same time as the 1745 Jacobite rebellion, the Scottish Enlightenment developed. It was restricted to the Midlands of Scotland. This great Scottish Enlightenment had many achievements to its credit. But just as they helped to attack the backward social system in the Scottish Highlands, so they attacked the Scots language. Arguing that the Industrial Revolution in Scotland needed people who spoke and wrote English, they sent to London for English teachers. However, the Scottish Enlightenment made the Industrial Revolution possible. Yet despite the many positive advantages of the British Industrial Revolution of which the Scottish one was an inseparable part, it led to the terrible Highland Clearances.

Unlike England, the Industrial Revolution in Scotland was not completed until about 1885. Most of the present-day complications of the Scottish national question developed during the Industrial Revolution — for example, the de-population of the Scottish Highlands, the systematic attack on the Gaelic language, the imposition of the English language in the Midlands of Scotland and the gradual eradication of the Scots language, the absence of a Scottish Parliament in the evolving age of the bourgeois-democratic revolution and, above all, the crisis of national identity. This crisis of national identity has been expressed in the sardonic question: 'Who or what is Scot?'

Before the FWW the socialist movement in Scotland was divided into warring, bickering & quarrelling sects. However, what the war did was to unify the Scottish labour movement and to put the national question at the top of the agenda of left-wing or socialist politics. In the early 1920's the agitation for Home Rule for Scotland was a major concern of the labour movement. With the development of the serious economic crisis of the mid-1920's the Scottish national question was pushed off the agenda. Scotland was forgotten and ignored by the British labour movement.

In many ways the situation today is similar to what it was during the First World War. The Scots again want more Scottish history, culture and literature taught in their own universities and schools. There has been a cultural revival; and Scottish socialists — and non-and-antisocialists — are having to confront the Scottish national question yet again. By comparing notes and national experiences, perhaps our generation will begin to understand nationalism and use it in the service of the struggle for dignity, tolerance, justice and equality.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, tel. (061) 150 001, int. 210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Ljubljana 1980, 44 strani. — 36 din

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«.

2. **Franc Šebjanič: Solnik in domoljub Adam Farkaš (1730—1786).** Ljubljana 1982, 24 strani. — 24 din

Razprava o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem prekmurskem protestantskem učenjaku in rektorju šopronskega liceja.

3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984. Ljubljana 1987, 134 strani. — 80 din

Zbornik objavlja 15 razprav o denarstvu, bančništvu, zaslužkih, cenah in življenjskih stroških na Slovenskem od antike do obdobja po drugi svetovni vojni.

4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku.** Ljubljana 1987, 76 strani. — 56 din

Razprava o srednjeveški zgodovini Bele krajine (politične, upravne, cerkvene razmere, plemstvo, gospostva, mesta, agrarna kolonizacija).

5. **Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861—1907.** Ljubljana 1988, 88 strani. — 60 din

Na podlagi nemških virov je avtor prikazal postopen prehod celjskih Nemcev od liberalne, v nacionalnem oziru manj napadalne politike do narodnostnega radikalizma, vsenemštva, antisemitizma in poudarjanja superiornosti arijske rase, ki so prevladali v desetletju pred 1. svetovno vojno.

6. **Predrag Belić: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546—1569).** Ljubljana 1989, 40 strani. — 36 din

Predvsem na podlagi korespondence škofa Textorja z Ignacijem Lojolskim so prikazane cerkvene razmere v Sloveniji, Textorjeva prizadevanja, da bi jezuit postal ljubljanski ali tržaški škof ter filoprotestantsko razpoloženje slovenskih študentov teologije v Rimu.

7. **Marta Verginella: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** Ljubljana — Trst 1990, 36 strani. — 34 din

Večplasten vpogled v družinsko življenje vaše skupnosti, tipologija družin in poročnih zvez ter spremembe zaradi bližine mesta Trsta.

8. **Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** Ljubljana 1990, 72 strani + pril. — 64 din

Zgodovinska sinteza razvoja krščanstva v nekdanjem slovenskem prostoru od nastopa verske svobode do pokristjanjenja Slovencev.

France Kresal

DELAVSKI ZAUPNIKI

V razmerah revolucionarnega obdobja proti koncu prve svetovne vojne in po njej, in pod vplivom oktobrske revolucije, je nastala nova organizacijska oblika delavskega gibanja. To so bili tovarniški sveti, prek katerih so delavci v podjetjih soodločali z upravo podjetja pri reševanju nekaterih gospodarskih in socialnih problemov delavstva. Taki sveti z istim ali drugačnim imenom so bili ustanovljeni v mnogih podjetjih v skoraj vseh evropskih državah.¹

Tudi v Jugoslaviji je delavski razred s svojim pritiskom po prvi svetovni vojni dosegel uvedbo delavskih predstavnikov v podjetjih. V prvih letih je bila institucija delavskih zaupnikov precej tesno povezana z institucijo obrtnega nadzorništva in bi do neke mere njeno vlogo lahko razumeli kot kontrolo in nadziranje proizvodnje. Poznejše uredbe in zakon o zaščiti delavcev z dne 28. februarja 1922, ki je uvedel delavske zaupnike v vsa podjetja po državi, pa so skrčili njihovo funkcijo na izrecno posredniško — pomirjevalno; bili so brez vpliva na upravljanje podjetij. Imeli so pravico ščititi gospodarske, socialne in kulturne interese delavcev. Sodelovali so pri sklepanju kolektivnih pogodb, posredovali v sporih med delavci in delodajalci, skrbeli, da so se izpolnjevali predpisi glede delovnega časa, zdravja, življenja delavcev in predpisi o socialnem zavarovanju. Dalje razvoj institucije delavskih zaupnikov ni šel, ker se je med tem že poleglo revolucionarno razpoloženje delavstva, buržoazija je prešla z oživljanjem gospodarstva in protiofenzivo, delavsko gibanje pa je oslabilo tudi zaradi svoje neenotnosti. Sicer se pa tudi delavski sindikati sprva niso posebno zavzemali za razširitev te organizacijske oblike delavskega gibanja.

Delavski zaupniki so bili zakoniti zastopniki delavstva po obratih, posredniki med delavci in delodajalci v delovnih sporih in varovalci delavske zaščitne zakonodaje po obratih. Bili so izvoljeni predstavniki vseh v določenem obratu zaposlenih delavcev, zato so jih pogosto imenovali tudi delavske obratne zaupnike. Delavski zaupniki niso bili predstavniki ali zastopniki političnih strank, niti delavskih strokovnih organizacij; volili so jih vsi zaposleni delavci ne glede na strokovno organiziranost ali neorganiziranost. Seveda so bili zelo pogosto delavski zaupniki pripadniki določenih strank, najpogosteje delavskih in tudi strokovno organizirani v enem od sindikatov. Delavski obratni zaupniki, ki so uživali zaupniško imuniteto, so pogosto postajali tudi nosilci sindikalne borbene politike, ali pa so bili to že prej, ne pa le varovalci delavske zaščitne zakonodaje in posredniki med delavci in podjetnikom. Zato so se sindikati borili, da bi imeli čimveč svojih ljudi med zaupniki.

V Sloveniji je bila institucija delavskih zaupnikov uvedena z uredbo celokupne narodne vlade SHS v Ljubljani glede obrtnega nadzorništva 18. decembra 1918. Ta uredba je območje obrtnega nadzorništva za Kranjsko raztegnila na vse ozemlje narodne vlade SHS v Ljubljani in pri vseh obratih tega nadzorništva se je morala uvesti institucija delavskih zaupnikov. Z delavskimi zaupniki je moralo biti obrtno nadzorništvo v najožjem stiku.

O notranji ureditvi institucije delavskih zaupnikov je bil napovedan izid posebne uredbe.²

V moči te uredbe in ob podpori revolucionarnega razpoloženja delavstva so bili v mnogih podjetjih takoj izvoljeni ali postavljeni delavski zaupniki.

¹ Prim. dr. Anton Kržišnik, *Socialna politika*, I. del. Ljubljana 1967, str. 149—150; dr. Stojan Bajč, *Zaščita delavskih in nameščenskih razpustov*. Ljubljana 1933; Vanek Šiftar, *Delavsko soodločanje in upravljanje v industrijskih podjetjih* (od ideje do leta 1950), Maribor 1969.

² Ur. list. št. XXVIII/216, stran 61, 28. decembra 1918.

Njihovo delovanje, pristojnosti, pravice in dolžnosti ter način izvolitve pa z zakonodajo še dolgo časa ni bilo določeno.

Zakon o zaščiti delavcev je v čl. 108 sicer določal, da imajo delavci pravico izvoliti svoje delavske zaupnike v vseh podjetjih, za katere je ta zakon veljal,³ ni pa hkrati predpisal navodil za izvolitev delavskih zaupnikov, niti poslovnika, po katerem naj bi delavski in nameščenski zaupniki poslovali. Ta dva dokumenta sta izšla šele 23. decembra 1927.⁴ Ves ta čas so v mnogih podjetjih delavski zaupniki sicer obstajali in delovali, podjetniki pa so imeli možnost ovirati njihovo delo, odrekati legalnost njihovega poslovanja, jih preganjati, ovirati volitve in jim odrekati vlogo legalnih predstavnikov delavstva. V mnogih podjetjih delavskih zaupnikov sploh niso volili.

Po čl. 109 zakona o zaščiti delavcev⁵ so imeli delavski zaupniki tele naloge: a) delovati za zaščito gospodarskih, socialnih in kulturnih interesov delavcev, zaposlenih v podjetju; b) vplivati na vzdrževanje dobrih odnosov med delavci in njihovimi delodajalci; c) sodelovati pri pripravljanju in izdelovanju kolektivnih delovnih pogodb med delavci in delodajalci; d) skrbeti, da delodajalci in delavci strogo izpolnjujejo vse kolektivne in individualne delovne pogodbe; e) posredovati med delavci in delodajalci v sporih, ki bi izvirali iz delovnega razmerja, zlasti pa v takih, ki bi se nanašali na mezde (plače), da bi se taki spori poravnali zlepa; kjer se delavskim zaupnikom to ne bi posrečilo in kjer bi zaradi tega pretila stavka, bi morali zahtevati posredovanje pristojnih državnih oblasti (inšpekcije dela); f) posredovati pri določanju akordnih tarif, povprečnih in minimalnih zaslužkov, kolikor ti ne bi bili uravnavani že s kolektivnimi pogodbami, ki bi jih sklenile delavske strokovne organizacije (sindikati) in delodajalci; g) prizadevati si, da bi se dosledno izvajali vsi zakoni in uredbe za zaščito delavcev glede delovnega časa, zdravja, življenja in socialnega zavarovanja; h) prizadevati si, da bi se v podjetjih vzdrževala red in disciplina; i) poskušati zlepa poravnati spore, ki bi nastali zaradi sprejemanja in odpuščanja delavcev; j) sodelovati pri upravljanju raznih delavskih humanitarnih ustanov (konzumne zadruge, društva za medsebojno pomoč itd.) in k) delodajalcem dajati predloge za izboljšanje organizacije dela v podjetjih.

Delavske zaupnike so volili z neposrednim tajnim glasovanjem po kandidatih listah (proporčni volilni sistem). Aktivno volilno pravico so imeli vsi delavci, ki so bili ob času volitev zaposleni v podjetju in bili stari nad 18 let. Mandat delavskih zaupnikov je trajal 1 leto. Vsak delavski zaupnik je bil lahko ponovno izvoljen. Delavski zaupnik je lahko izgubil mandat predčasno, če se mu je prostovoljno odpovedal, z izgubo državljanskih pravic, z izstopom iz podjetja in zaradi težke kršitve dolžnosti ali s prekoračenjem področja svojega delovanja; o tem je odločala pristojna inšpekcija dela na zahtevo dveh tretjin delavcev, če je delavski zaupnik težko kršil svoje dolžnosti, ali na za-

³ v rudarskih in toplinskih podjetjih v Sloveniji, ki so spadala pod nadzorstvo ministrstva za gozdove in rudnike, niso volili delavskih zaupnikov po čl. 108 i sl. zakona o zaščiti delavcev, marveč člane krajevnega delavskega odbora po čl. 23 avstrijskega zakona o rudarskih zdrugeth z dne 14. avgusta 1896. Zaščito delavskih funkcionarjev rudarskih zdrugeth je zagotavljal statut rudarskih zdrugeth, ki je v čl. 7 zahteval, da morajo izvoljeni delegati rudarskih zdrugeth, člani krajevnih odborov, zaupniki, prisledniki poravnalnega urada in razsodišča opravljati svoje delo vestno in po najboljši volji; da morajo podjetniki in zakupniki zagotoviti članom druge skupne (delavske ali tako imenovane II. skupine rudarskih zdrugeth) polno svobodo in neodvisnost pri izvrševanju svojih dolžnosti v obsegu njihovega zakonitega področja, tako da izpolnjevanje teh dolžnosti ne bi moglo biti povod za njihov odpust ali za ukrepe, ki bi bili v nasprotju z delom zakona o rudarskih zdrugeth. Za druga področja, kjer ni veljal avstrijski zakon o rudarskih zdrugeth z dne 14. avgusta 1896, in kjer niso obstajali krajevni združni odbori na osnovi tega zakona, je minister za gozdove in rudnike s svojo odločbo z dne 9. marca 1931 (Sl. N. 62/XVIII, Sl. list 503) posebej dovolil, da se v vseh rudarskih in toplinskih podjetjih, ki spadajo pod nadzor tega ministrstva, volijo delavski zaupniki po navodilih o volitvah delavskih zaupnikov z dne 23. decembra 1927. O delavskih zaupnikih monopolskih delavcev je določal pravila šele čl. 31 pravilnika o monopolskih delavcih z dne 19. julija 1935 (Sl. N. 261/LXV; list 4 ex 1936), o delavskih zaupnikih delavcev državnih prometnih ustanov pa čl. 116 pravilnika o delavcih prometnih ustanov z dne 24. junija 1939 (Sl. N. 154/LIII; Sl. list 562; prim. Stojan Bajčič, Delovno pravni zbornik, Ljubljana 1940, stran 391).

⁴ Sl. N. 396/LXXXIII; Ur. list št. 3/1928.

⁵ Ur. list 74/1922, str. 490–491.

htevo podjetnika, če je prekorachil področje svojega zakonitega delovanja. O pritožbi je dokončno odločalo ministrstvo za socialno politiko.

Delavske zaupnike so volili volilni odbori. Volilni odbori so bili za prve volitve delavskih zaupnikov v podjetju sestavljeni iz najstarejših delavcev podjetja. Članov volilnega odbora je moralo biti toliko, kolikor zaupnikov so volili. Poznejše volitve zaupnikov pa so izvajali delavski zaupniki sami, ko jim je potekel mandat.

Število delavskih zaupnikov se je ravnalo po številu delavcev, ki so bili zaposleni v posameznem podjetju. V podjetjih z do 20 delavci so volili enega zaupnika, od 20 do 50 največ 3, nato pa na vsakih 50 delavcev po enega. Vendar so smela imeti podjetja s 100 do 150 delavci pet zaupnikov, podjetja s 150 do 450 delavci pa le največ 6 zaupnikov. V podjetjih z več kot 450 delavci so na vsakih nadaljnjih 50 delavcev volili še po enega zaupnika, vendar vseh skupaj nikoli ni smelo biti več kot 16. Tudi nameščenci, če jih je bilo več kot 10, so volili svoje posebne zaupnike.

Delavski zaupniki so morali konec vsakega leta pristojni inšpekciji dela predložiti pismo poročilo o svojem delovanju.

Delavski zaupniki niso dobivali za svoje delo nobene plače ali nagrade. Svoje dolžnosti so morali opravljati izven delovnega časa, če je le bilo to mogoče. Če dela, ki je izviralo iz zaupniške funkcije ni bilo mogoče opraviti izven delovnega časa, ga je smel delavski zaupnik opraviti med svojim delovnim časom in mu zaradi tega podjetnik ni smel ničesar odtegniti od plače, niti ga ni smel ovirati pri izvrševanju funkcije. Če je delavski zaupnik delal po normi, mu je za čas odsotnosti z dela tekla urna mezda.

Delodajalci niso smeli odpuščati niti preganjati delavskih zaupnikov zaradi pravičnega izvrševanja dolžnosti, ki jih je predpisoval zakon o zaščiti delavcev. O izpolnjevanju te določbe in njeni veljavnosti bomo še govorili.

Vloge in pomena institucije delavskih zaupnikov so se zavedali tako delavci kot delodajalci. Čeprav je bila vloga delavskih zaupnikov izključno in izrecno posredniško-pomirjevalnega značaja, so ji delavci pripisovali velik pomen. Z dobro organizacijo dela so mogli storiti mnogo dobrega in koristnega za materialni položaj delavcev, pa tudi za razvoj in napredek delavskega gibanja nasploh. Delavske strokovne organizacije vseh smeri so jim dajale vedno večji pomen in v veliki meri opirale svoje delovanje prav na nje. Delavci so v njih videli svoje neposredne in konkretne zastopnike pri urejanju odnosov z delodajalcem. Zlasti če ni bilo v podjetju močnih delavskih strokovnih organizacij, so bili delavski zaupniki edini zaščitniki delavcev in varovalci njihovih pravic. Delavci so dobivali občutek, da niso prepuščeni samim sebi v odnosih do podjetnikov. To so razumeli tudi delodajalci. Kakor niso radi trpeli močnih delavskih strokovnih organizacij v svojih podjetjih, prav tako niso radi videli dobrih delavskih zaupnikov, zlasti še, ker so bili ti z zakonom o zaščiti delavcev zaščiteni in jih podjetnik zaradi njihovega delovanja ni smel odpustiti ali kako drugače preganjati in jih sicer ovirati pri delu. Ker pa so izšla navodila za volitev delavskih zaupnikov šele 23. decembra 1927, prav tako tudi poslovnik o delovanju delavskih zaupnikov, so ves ta čas delavski zaupniki obstajali in delovali v nekakšni pollegali. Podjetniki so jih priznavali, ali pa jih niso priznavali, sklicujoč se pri tem, da ne priznajo izvolitve, ker navodila za to še niso bila predpisana. In ker izvolitve za zaupnika niso priznali, vršilec dolžnosti delavskega zaupnika tudi ni užival zaščite, do katere je po zakonu imel pravico. Enako je bilo glede njihovega delovanja. Čeprav je že zakon o zaščiti delavcev točno določal njihove naloge, so jih podjetniki pri izvajanju teh nalog ovirali, češ da še ni izšel poslovnik o delovanju delavskih zaupnikov, in zato ni jasno, kako naj delujejo.

Vse te nejasnosti in neurejenosti so bile sicer izključno formalnega značaja in se stanje tudi po izidu navodil in poslovnika ni bistveno spremenilo.

Priznala pa sta vsaj formalno in pravno jasnost. Kot že rečeno so navodila za volitve delavskih in nameščenjskih zaupnikov izšla 23. decembra 1927, prav tako tudi poslovnik o delovanju delavskih in nameščenjskih zaupnikov. Oba dokumenta je izdal minister za socialno politiko dr. Andrej Gosar.

Glede volitev navodila niso v ničemer spremenila zadevnih določb zakona o zaščiti delavcev, le natančneje so opisala ves postopek.

Volitve so odpadle, če so se najmanj tri petine delavcev, zaposlenih v podjetju, sporazumele s svojim delodajalcem o imenovanju delavskih zaupnikov. Delavske in nameščenjske zaupnike kakor tudi njihove namestnike so volili redno v mesecu januarju vsakega leta. Njihov mandat je trajal eno koledarsko leto; če pa se nove volitve iz kakršnegakoli vzroka niso izvršile v predpisanem roku, so smeli ostati dotedanji zaupniki še nadalje v svoji funkciji, toda najdalj še za leto dni. Glede predčasne izgube mandata delavskih in nameščenjskih zaupnikov ni bilo nobenih sprememb, prav tako ne glede števila zaupnikov, ki so jih volili v posameznih podjetjih glede na število zaposlenih delavcev.

Postopek za izvedbo volitev delavskih in nameščenjskih zaupnikov je bil dokaj zapleten in dolgotrajen. Izvajali so ga volilni odbori, kontrolirati pa so ga smele pristojne inšpekcije dela. Pri volitvah so smele sodelovati tudi delavske zbornice. Predvsem pa so morale delavske zbornice volilnemu odboru priksrbeti ves volilni material. Nosile so tudi vse stroške v zvezi z volitvami.

Volilni odbor je moral razpisati volitve najmanj 2 tedna pred volitvami, v podjetjih z več kot 150 delavci pa celo najmanj 3 tedne pred dnevom volitev. Sestaviti in razgrniti je moral volilni imenik. Volilno pravico so imeli vsi zaposleni delavci podjetja, ki so bili stari nad 18 let.

Glasovanje je potekalo z glasovnicami. Vsaka kandidatna lista je morala imeti svoje glasovnice, ki so se smele med seboj razlikovati samo po barvi. Glasovnic za vsako kandidatno listo je moralo biti toliko, kolikor je bilo volilnih upravičencev. Vsak volilni upravičenec je moral dobiti na volišču glasovnico vsake kandidatne liste in prazno kuverto. Glasovnico kandidatne liste, za katero je glasoval, je volivec zalepil v ovojnico in jo izročil članu volilnega odbora, ki jo je nato vpričo volivca vrgel v skrinjico. Podjetje je moralo omogočiti nemoten potek volitev, volitve pa po drugi strani niso smele ovirati obratovanja podjetja.

Mandate so dodeljevali za posamezne kandidate po vrstnem redu, v kakršnem so bili ti vpisani na posamezni kandidatni listi. Enako je veljalo za namestnike delavskih zaupnikov.

V podjetjih, kjer je bilo zaposlenih 10 ali več nameščencev, so morali ti voliti posebej svoje zaupnike, in to na način, ki je veljal za volitve delavskih zaupnikov. Če pa je bilo v podjetju zaposlenih manj kot 10 nameščencev, so ti volili svojega zaupnika na delavski listi in to, na kateri so hoteli. Če pa tako ne bi bil izvoljen noben nameščenski kandidat, potem je nameščenski zaupnik odpadel na kandidatno listo, ki je dobila največ glasov.

Glasovanje za izvolitev delavskih in nameščenjskih zaupnikov je odpadlo, če je bila vložena samo ena kandidatna lista. V tem primeru so šteli vse kandidate in njihove namestnike na tej kandidatni listi za izvoljene, kar je volilni odbor razglasil kot izid volitev.

Praksa je pokazala, da je bil volilni postopek v mnogih primerih po nepotrebnem predolg in preveč zapleten. Zato so poznejša navodila poleg rednega volilnega postopka dopuščala tudi skrajšanega, če je v to privolilo podjetje in štiri petine zaposlenega delavstva.

Razlika med rednim in skrajšanim volilnim postopkom je bila v tem, da pri skrajšanem postopku ni bilo treba volitev prijavljati banski upravi in je volitve razglasil volilni odbor sam. Pri rednem postopku pa so morali banski upravi najprej sporočiti, da se je konstituiral volilni odbor za izvedbo volitev delavskih zaupnikov, koliko zaupnikov bodo volili, in predlagati dan volitev.

Banska uprava je nato razglasila volitve, to sporočila volilnemu odboru, delavski zbornici, inšpekciji dela in podjetniku, od katerega je zahtevala, da volilnemu odboru na voljo seznam vseh zaposlenih delavcev. Sam potek glasanja je bil pri obeh postopkih enak.

Izvoljeni delavski zaupniki so dobili zaupniške izkaznice in bili registrirani pri pristojnih delavskih zbornicah. Poslovnik o delovanju delavskih in nameščenskih zaupnikov je urejal njihovo konstituiranje, določal naloge in način njihovega delovanja. Na prvi seji so morali na novo izvoljeni zaupniki izvoliti starešino delavskih zaupnikov.

Glede nalog zaupnikov poslovnik ni prinesel nobenih sprememb. Glede delovanja pa je bilo ponovno poudarjeno, da je »delovanje delavskih in nameščenskih zaupnikov posredniško-pomirjevalnega značaja«. Iz tega načela so sledila vsa druga navodila o delovanju in sicer: delavski zaupniki niso smeli sodelovati pri sprejemanju in odpuščanju delavcev, niti pri določanju njihovih mezd ali akordnih tarif. V teh zadevah so smeli samo posredovati ob nastalih sporih. Pri podjetniku je o prošnjah in pritožbah delavcev posredoval starešina delavskih zaupnikov. Če starešina pri svojih posredovanjih ne bi uspel in če bi zaradi nepopustljivosti delodajalca ali delavcev pretila stavka ali pa izprtje (lockout), je moral o tem nujno obvestiti pristojno inšpekcijo dela in zahtevati njen poseg, da bi nevarnost odvrnil. Med stavko ali izprtjem starešina zaupnikov ni smel nastopati niti kot govornik niti kot voditelj stavke.

Izpraznjeno mesto delavskega zaupnika je zasedel njegov namestnik.

Vse stroške v zvezi z delovanjem delavskih zaupnikov so morale pokrivati pristojne delavske zbornice.

Zelo pomemben je bil še člen 21, ki je določal: »Delodajalci ne smejo odpuščati niti preganjati delavskih in nameščenskih zaupnikov zaradi pravilnega izvrševanja njih dolžnosti po odredbah zakona o zaščiti delavcev in navodil za volitve delavskih in nameščenskih zaupnikov.« Ta člen, ki je bil za delavske zaupnike najpomembnejši (dajal jim je zaupniško imuniteto), je bil kljub svoji jasnosti zelo sporen, zlasti še, ker so ga podjetniki in tudi sodišča postavljali v zvezo s čl. 6, ki je starešini delavskih zaupnikov prepovedoval sodelovanje v vodstvu stavke. Ali je sodelovanje delavskih zaupnikov v stavki dopustno ali ne? Eni so trdili, da je to celo dolžnost, ne samo dopustno,⁶ drugi pa, da ne. Ali je sodelovanje v stavki odpustni razlog, iz česar sledi izguba zaupniškega mandata in s tem izguba zaupniške imunitete, ali ne?

O vseh teh zadevah niso odločale pristojne inšpekcije dela kot nadzorni organi delavskih zaupnikov, ampak pristojna redna sodišča in Stol sedmorice v Zagrebu kot najvišje prizivno sodišče v delavskih vprašanjih.⁷

Do izida uredbe o minimalnih mezdah, sklepanju kolektivnih pogodb, pomirjevanju in arbitraži z dne 12. februarja 1937, ki je v svojih določilih vseboval tudi norme o delavskih stavkah, je bila sodna praksa edino merilo in vodilo o postopanju glede zaščite delavskih zaupnikov. Delavskemu zaupniku ni bilo mogoče odpovedati delovnega razmerja, marveč samo razvezati službeno razmerje, če je za to obstajal važen razlog,⁸ ki ga je moral delodajalec navesti hkrati z odpovedjo.⁹ Delodajalec je moral pri odpovedi delavskemu zaupniku dokazati, da je imel za odpoved dejanski razlog in da ne gre za pre-

⁶ Prim. dr. Vitko Kraigher, Pravni pogledi na stavko. Ljubljanski zvon 57/1937, št. 7-8, str. 395-396.

⁷ Za razsojanje o zahtevkih delavskih zaupnikov po § 119 zakona o zaščiti delavcev so bila pristojna redna sodišča. To je bila razsodba Stola sedmorice v Zagrebu z dne 23. oktobra 1928; glej Rješenja kasacionog suda u građanskim pravnim stvarima, izdaja založbe Themis, Zagreb I-VIII. — Navajam po dr. Stojan Bajič, Delovno pravni zbornik. Ljubljana 1940, stran 399.

⁸ Odločba Stola sedmorice oddelek B v Zagrebu z dne 22. januarja 1930. Slovenski pravnik II, stran 223 — navajam po dr. Stojan Bajič, Delovno pravni zbornik. Ljubljana 1940, stran 398.

⁹ Odločba Stola sedmorice oddelek B v Zagrebu z dne 9. avgusta 1927. Organizator, Ljubljana 1934, str. 40, 41; odločba istega sodišča z dne 4. aprila 1935. Organizator 1935, stran 71 — navajam po dr. Stojan Bajič, Delovno pravni zbornik. Ljubljana 1940, str. 389 in 399.

ganjanje zaupnika zaradi pravilnega izvrševanja njegovih dolžnosti.¹⁰ Delovno razmerje je bilo mogoče delavskemu zaupniku odpovedati šele potem, ko je bilo pravnomočno odločeno, da njegov mandat ne obstoji več.¹¹ Namestnik delavskega zaupnika ni bil zaščiten.¹² Udeležba pri stavki je bila odpustni razlog za delavskega zaupnika.¹³ Zasedbo tovarne med stavko so šteli za protipravno dejanje in je bila zato tudi glede delavskega zaupnika odpustni razlog.¹⁴

Po vsem tem vidimo, da delavski zaupniki le niso bili tako zelo zaščiteni, kot bi po besedah zakona o zaščiti delavcev morda pričakovali. To je potrdila tudi praksa, ko je bilo v stavkovnem valu leta 1936 veliko število delavskih zaupnikov odpuščenih z dela.

Glede števila delavskih zaupnikov in števila podjetij, v katerih so bili delavski zaupniki izvoljeni, doslej razpoložljivi viri v fondih Delavske zbornice in Inšpekcije dela ne omogočajo sumarnega pregleda. Delavsko časopisje je objavljalo v glavnem le delne podatke. Po statistiki industrije¹⁵ je bilo leta 1938 na Slovenskem 491 takih obratov, kjer bi morali voliti delavske in nameščenske zaupnike. Glede na velikost obratov bi jih morali v vsej Sloveniji izvoliti okrog 1800. Iz poročil o volitvah delavskih zaupnikov je razvidno, da so jih volili le v slabi polovici obratov.¹⁶ V letu 1937 je bilo do 15. aprila izvoljenih 857 delavskih in nameščenskih zaupnikov v 217 obratih. Skoraj vsi so bili strokovno organizirani, neorganiziranih je bilo le 10 %. Največ zaupnikov je pripadalo Strokovni komisiji in krščanskosocialistični Jugoslovanski strokovni zvezi, manj liberalni Narodno strokovni zvezi in režimski Zvezi združenih delavcev.¹⁷ Do konca leta 1937 je bilo izvoljenih v Sloveniji 1213 delavskih zaupnikov.¹⁸

Leta 1939 se je število delavskih zaupnikov močno povečalo, ker so zaupnike volili tudi v malih obratih z do 10 zaposlenimi delavci.

Delavstvo je sredi tridesetih let skušalo uveljaviti načela enotne fronte tudi prek obratnih delavskih zaupnikov. Predlog je bil, naj pri volitvah delavskih zaupnikov ne glede na strokovno pripadnost vzpostavijo v vseh industrijskih, rudarskih, plavžarskih, prometnih, trgovskih in drugih obratih enotne liste, ki naj bodo izraz in volja vsega zaposlenega delavstva. Obratno zaupniški zbori bi bili nosilci enotnosti delavstva in ena od organizacijskih oblik enotne fronte delavstva.¹⁹ Kjer so se obratni delavski zaupniki pri svojem delu opirali na enotnost in moč delavskih strokovnih in političnih organizacij, so bili dejansko res neposredni zaščitniki delavcev v obratu, ki so nadzorovali točno izvajanje kolektivnih pogodb in socialno zaščitne zakonodaje v podjetju, čeprav so delovali samo v okviru zakona o zaščiti delavcev.

Med vojno delavski zaupniki niso delovali ne v obratih pod italijansko okupacijo, ne v obratih pod nemško ali madžarsko okupacijo. Po osvoboditvi je predsedstvo AVNOJ izdalo 23. julija 1945 nov zakon o delavskih zaupnikih. Že 26. oktobra 1945 je na predlog ministra za socialno politiko DFJ predsedstvo začasne narodne skupščine izdalo njegove spremembe in dopolnitve.²⁰

¹⁰ Odločba Stola sedmorice v Zagrebu z dne 2. maja 1935, Rucner — Strohal, Zbirka rješidaba Stola sedmorice I, Zagreb 1939, stran 449 — navajam po dr. Stojan Bajič, Delovno pravni zbornik, Ljubljana 1940, stran 399.

¹¹ Odločba Stola sedmorice oddelek B v Zagrebu z dne 24. avgusta 1937, Slovenski pravnik III, stran 573 — navajam po dr. Stojan Bajič, Delovno pravni zbornik, Ljubljana 1940, stran 399.

¹² Odločba Stola sedmorice v Zagrebu z dne 3. maja 1938, Organizator 1938, stran 119 — navajam po dr. Stojan Bajič, Delovno pravni zbornik, Ljubljana 1940, stran 398.

¹³ Odločba Stola sedmorice oddelek B v Zagrebu z dne 23. novembra 1937, Organizator 1937, stran 12 — navajam po dr. Stojan Bajič, Delovno pravni zbornik, Ljubljana 1940, stran 399.

¹⁴ Odločba Stola sedmorice oddelek B v Zagrebu z dne 13. septembra 1938, Arhiv za pravne in društvene nauke, Beograd 1939, stran 617 — navajam po dr. Stojan Bajič, Delovno pravni zbornik, Ljubljana 1940, stran 399.

¹⁵ Statistika industrije kraljevine Jugoslavije, Beograd 1941, stran 46.

¹⁶ Arhiv IZDG, fond arhiv Delavske zbornice v Ljubljani, fasc. 47.

¹⁷ Delavec XXIV, 1937, št. 3 in 4, 15. marca in 15. aprila 1937.

¹⁸ Filip Uratnik, Naše delavstvo in naša delavska zakonodaja, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, stran 519.

¹⁹ Delavski obzornik, 21. decembra 1935.

²⁰ Ur. l. FLRJ 58/1946, str. 767—769.

Zakon o delavskih zaupnikih je določal, da se volijo zaupniki delavcev in uslužbencev v vseh zasebnih, združenih in državnih podjetjih, uradih in ustanovah, v katerih je bilo zaposleno najmanj pet delavcev. **Delavski zaupniki so bili izvoljeni predstavniki delavcev podjetja v odnosu do ljudske oblasti in uprave podjetja, kakor tudi v odnosu do sindikalnih zvez.** Delavski zaupniki so imeli nalogo: 1. da se trudijo za zaščito socialnih, gospodarskih in kulturnih koristi delavcev, nameščenecv in uslužbencev; 2. da pomagajo pri pospeševanju dela in delovne discipline v podjetjih, uradih in ustanovah; 3. da nadzorujejo proizvodnjo in izvajanje načrta v podjetjih, razen v vojnih podjetjih; 4. da pomagajo pristojnim oblastem pri nadzorovanju, kako se izvajajo zakoni, uredbe in predpisi.

Dejavnost delavskih zaupnikov je bila usmerjena na socialno in gospodarsko področje. Socialno področje je zajemalo: 1. posredovanje pri pogajanjih za pripravo in sklenitev kolektivnih delovnih pogodb in nadzorovanje, kako se te pogodbe izvajajo; pri tem sporazumno sodelujejo s sindikalnimi organizacijami; 2. obvezno posredovanje pri preprečevanju ali sporazumnem reševanju vseh sporov, ki bi nastali iz delovnih razmerij; 3. v sodelovanju s sindikalnimi organizacijami in delodajalci sodelovati pri določanju norm, akordnih tarif, povprečnih in minimalnih zaslužkov, kolikor niso bili urejeni s kolektivno pogodbo, ter da nadzorujejo njihovo izvajanje; 4. skrb za dosledno izvajanje vseh ukrepov za zaščito delavcev glede delovnega časa, zdravja, življenja in socialnega zavarovanja, poročati pristojnim oblastem o izvajanju zakonskih predpisov o zaščiti delavcev; 5. dajati upravam podjetij svoja mnenja o sprejemanju in odpuščanju delavcev ter voditi evidenco o obratnih neizgovinah in o tem redno poročati pristojnim oblastem; 6. sodelovati v upravi delavskih ustanov svojega podjetja, v upravi delavskih stanovanj, otroških zavetišč, kuhinj ipd.; 7. delavce in vajence spodbujati k strokovnemu izobraževanju in izpopolnjevanju. Gospodarsko področje je zajemalo: 1. s sindikalno organizacijo, upravo podjetja in pristojnimi ljudskimi oblastmi razvijati delovni elan, dvigati delovno disciplino in se boriti zoper sabotaže; 2. sodelovati na gospodarskem področju za pospeševanje proizvodnje; 3. pri delavcih razvijati smisel za racionalno delo v podjetjih ter na delavskih sestankih obravnavati napake in težave, ki bi ovirale uspešnost proizvodnje, predlagati ukrepe za njihovo odstranitev ter skupaj s sindikalnimi organizacijami organizirati tekmovanje za izboljšanje delovnih metod, povečanje produktivnosti dela, izvajanje proizvodnih nalog in maksimalno izkoriščanje zmogljivosti podjetja.

Glede volitev, števila zaupnikov in njihovih namestnikov je bilo urejeno tako, kot pred vojno. Enako je bilo urejeno glede mandata delavskega zaupnika; trajal je eno leto. Za svoje delo niso prejeli nobene nagrade. Uživali so zaupniško imuniteto; podjetja jih niso smela odpustiti zaradi opravljanja zaupniških funkcij. Lastniki in upravitelji državnih in združenih podjetij, ki bi ovirali delavske zaupnike pri opravljanju njihovih dolžnosti, ali ovirali delo volilnih odborov, bi bili kaznovani z opominom, denarno kaznijo ali prisilnim delom do 3 mesecev. Pri odmeri višine kazni bi se zlasti upošteval sovražen namen in »družbena pokvarjenost« krivca ter ponavljanje dejanja. Za izrekanje kazni so bila pristojna okrajna sodišča.

V razpravi ob sprejemanju zakona o delavskih zaupnikih je bilo prisotno vprašanje razmerja med delavskim razredom, njegovo vlogo in nalogami na družbenoekonomskem področju, in interesi istega delavskega razreda kot nosilca politične oblasti. Glavno razhajanje v razpravljanju o nalogah delavskih zaupnikov je bilo vprašanje njihove pravice do kontrole nad proizvodnjo. Sindikati so v svojem predlogu zahtevali, da morajo imeti delavski zaupniki možnost sodelovati pri izdelavi in izvajanju proizvodnih načrtov ter tudi kontrolah nad upravo podjetja, če le-ta izpolnjuje vse naloge, ki jih ji je nalagala državna oblast. Po tem predlogu naj bi delavski zaupniki kot voljeni predstavniki

delavcev in nameščencev sodelovali pri vodenju podjetja. Temu je nasprotoval predsednik Gospodarskega sveta. Naloga delavskih zaupnikov naj bi bila predvsem na področju urejanja zadev s socialnega področja, tarifne politike in sklepanja kolektivnih pogodb, določanja norm, socialne zaščitne politike. Na gospodarskem področju bi skrbeli predvsem za delovno disciplino, izboljšanje delovne storilnosti, spodbujanje racionalizatorstva, udarništva in delovnih tekmovalnosti.²¹

Delavski zaupniki so torej imeli funkcijo posredne delavske kontrole, vendar le v mejah posvetovalnih pristojnosti do uprave podjetij oziroma do organov ljudske oblasti, medtem ko možnosti sodelovanja pri upravljanju niso imeli. Od osvoboditve pa do prehoda na petletni gospodarski načrt, ko je bilo v Jugoslaviji uvajanje socializma tudi uradno razglašeno, je vloga delavskih zaupnikov, predstavnikov delavcev v podjetju postala odveč.

Prve in edine volitve delavskih zaupnikov po osvoboditvi so bile od 15. januarja do 15. februarja 1946. Na osnovi zakona o delavskih zaupnikih je zvezni minister za socialno politiko izdal uredbo o volitvah delavskih zaupnikov, ki naj se izvedejo v času od 15. januarja do 15. februarja 1946, čeprav je zakon v 5. členu določal, da se volitve izvajajo v mesecu maju vsakega leta.

Vse priprave na prve volitve delavskih zaupnikov je prevzel glavni odbor Enotne strokovne zveze delavcev in nameščencev Slovenije, ker delavska zbornica za Slovenijo v tem času ni več delovala. Vse pristojnosti delavske zbornice v Ljubljani je že od 18. maja 1945 izvajal sindikat, čeprav so bile delavske zbornice odpravljene z uredbo ministra za delo šele 18. aprila 1946 skupaj z odpravo osrednje uprave za posredovanje dela in javnih borz dela.²² Za vse dejavnosti odpravljenih delavskih ustanov je pooblastil enotne sindikate, da jih organizirajo in izvajajo. Zato so sindikati dobili tudi premoženje ukinjenih ustanov (Delavski dom in Delavska zbornica v Ljubljani in vse zgradbe javne borze dela in delavske zbornice v Kranju, Mariboru, Celju in Murski Soboti) in ustrezne prispevke (1 % za borze dela in 0,5 % za delavsko zbornico).

Glavni odbor enotnih sindikatov za Slovenijo je 14. januarja 1946 izdal navodila za izvedbo volitev delavskih zaupnikov, in imenovanih je bilo pet okrožnih volilnih komisij: 1. okrožno mesto Ljubljana; 2. ljubljansko okrožje, ki je obsegalo okraje: Grosuplje, Jesenice, Kamnik, Kranj, Ljubljana okolica, Rakek in Škofja Loka; 3. celjsko okrožje, ki je obsegalo okraje: Celje mesto, Celje okolica, Gornji grad, Slovenske Konjice, Šmarje pri Jelšah, Šoštanj in Trbovlje; 4. mariborsko okrožje, ki je obsegalo okraje: Dolnja Lendava, Ljutomer, Maribor mesto, Maribor desni breg, Maribor levi breg, Murska Sobota, Trbovlje, Ptuj in Radgona; 5. novomeško okrožje, ki je obsegalo okraje: Črnomelj, Kočevje, Krško, Novo mesto in Trebnje.

Volilni odbori so bili v vseh podjetjih, uradih in ustanovah. Ti so objavili razpis volitev z razglasom, določili čas in kraj volitev ter sestavili seznam volilcev, ki so bili vsi zaposleni delavci in nameščenci.

Kandidatne liste so lahko predlagale sindikalne organizacije ali skupine delavcev. Če je predlagala kandidatno listo skupina delavcev izven sindikalne organizacije jo je moralo podpisati petkrat toliko delavcev, kolikor se je volilo zaupnikov. V podjetjih do 20 delavcev so volili 1 zaupnika, do 50 delavcev 2 zaupnika, v večjih podjetjih pa na vsakih 50 delavcev še po 1 zaupnika, vendar vseh skupaj ni smelo biti več kot 20 delavskih zaupnikov v enem podjetju. Volili so tudi enako število njihovih namestnikov. Volitve so bile tajne. Če je bila v predpisanem roku treh dni pred volitvami predložena samo ena kandidatna lista, je volilni odbor brez glasovanja proglasil za izvoljene vse kandidate s te liste. »Zaradi enotnosti delavcev in delovne inteligence«, ki naj bi se

²¹ Zdenko Čepič, Vloga in položaj delavskega razreda v jugoslovanski revoluciji (1941–1947). Borec, št. 2, leto 38, Ljubljana 1986, str. 114.

²² Ur. l. FLRJ 33/1946, str. 377.

manifestirala tudi pri volitvah delavskih zaupnikov, glavni odbor enotnih sindikatov ni računal na več kandidatnih list in za volitve niti ni preskrbel glasovnic.

Volitve delavskih zaupnikov so bile manifestativno izvedene v času od 15. januarja do 15. februarja 1946. Glasilo glavnega odbora enotnih sindikatov Slovenije Delavska enotnost je spremljala potek volitev, opozarjala na zastoje in budnost delavstva, da kandidira najboljše delavce za delavske zaupnike, poročala o manifestativnih zbiorih delavcev v nekaterih večjih podjetjih iz raznih krajev Slovenije, števila izvoljenih delavskih zaupnikov pa ni objavila, niti poročala, ali so bile volitve izvedene povsod.²³

Med tem so razprave o pomenu in vlogi delavskih zaupnikov potekale med glavnim odborom enotnih sindikatov in gospodarskim svetom. Sindikati so preko delavskih zaupnikov zahtevali večjo vlogo v gospodarstvu, gospodarski svet in oblastne strukture pa so vlogo delavskih zaupnikov potiskali zgolj v socialno in kulturno področje. Številne spremembe in dopolnitve zakona o delavskih zaupnikih niso bile zgolj formalno pravne, ampak vsebinske narave. Novoizvoljeni delavski zaupniki se še prav konstituirali niso, ko so že bili predlogi za nove spremembe zakona, in 16. julija 1946 je izšlo novo, spremenjeno, dopolnjeno in prečiščeno besedilo zakona o delavskih zaupnikih.²⁴ Ta zakon pa je veljal manj kot pol leta; ko je bil 12. decembra 1946 sprejet zakon o inšpekciji dela, ki je prevzel samo nekatere določbe s socialnozaščitnega področja, je zakon o delavskih zaupnikih prenehal veljati.²⁵ Prvi in edini delavski zaupniki po osvoboditvi niso dokončali svojega mandata.

V Avstriji so bili delavski zaupniki uvedeni po prvi svetovni vojni, tako kot pri nas. Tudi njihova organizacija je bila enaka. V Avstriji, kjer so samo po priključitvi k Nemčiji 1938 in med drugo svetovno vojno prekinili normalni razvoj delavske zakonodaje, je tudi sedaj v veljavi ustanova delavskih zaupnikov, delavski zaupniki so konstituirani v obratni svet. Avstrijski veljavni sistem delavskih zaupnikov je urejen v glavnem tako, kot je opisan v tej razpravi za obdobje med obema vojnama pri nas. Nekoliko so povečane pristojnosti v smeri večje veljave delavskega soupravljanja.

V obratih z več kot 5 zaposlenimi volijo **delavskega zaupnika**, v podjetjih z več kot 20 delavci pa **obratni svet**,²⁶ ki ga volijo vsi zaposleni delavci s tajnimi volitvami. Število članov obratnega sveta zavisi od števila zaposlenih delavcev; v obratih z 20 do 50 delavci ima obratni svet 3 člane, v obratih s 50 do 100 delavci ima 4 člane, in v večjih obratih za vsakih nadaljnjih 100 delavcev volijo še po enega člana obratnega sveta. V velikih tovarnah z več kot 1000 delavci se za vsakih 500 delavcev nad 1000 poveča število članov obratnega sveta še za enega člana. Pri velikem številu zaposlenih se obratni svet konstituirajo ločeno za delavce in za nameščence.

Obratni sveti so odgovorni samo zboru delavcev obrata in uživajo zaupniško imuniteto.

Zanimiva je tudi sestava obratnega sveta v velikih podjetjih, kjer člane obratnega sveta volijo sicer vsi zaposleni delavci, izvoljeni so pa lahko tudi zunanji člani pod določenimi pogoji. V podjetjih, kjer volijo najmanj 4 člane obratnega sveta (50 do 100 zaposlenih ali več), je lahko ena četrtina njihove sestave iz članov, ki niso zaposleni delavci tega podjetja.

Zaupniško funkcijo opravljajo brezplačno v prostem delovnem času, če je to le mogoče. Samo v velikih podjetjih je določeno število članov obratnih svetov oproščeno delovnih obveznosti. V obratih z več kot 200 delavci je to en

²³ Delavska enotnost, glasilo enotnih strokovnih zvez delavcev in nameščencev Slovenije, leto I.; št. 2 z dne 11. januarja, št. 3 z dne 18. januarja, št. 4 z dne 25. januarja, št. 6 z dne 8. februarja, št. 7 z dne 15. februarja in št. 8 z dne 22. februarja 1946.

²⁴ Ur. l. FLRJ 58/1946, str. 767–769.

²⁵ Ur. l. FLRJ 100/1946, str. 1291.

²⁶ Dr. Gerhard Weissenberg, Das Wichtigste über die Sozialverhältnisse der österreichischen Arbeitnehmer, Wien 1968, str. 22–23; Dr. Walter Schwarz, dr. Günther Löschnigg, Arbeitsrecht, Graz 1983, zweite bearbeitete Auflage, str. 397–403, 433–441.

član, v obratih z več kot 1000 delavci sta dva, in v obratih z več kot 5000 delavci so trije člani obratnega sveta oproščeni delovnih obveznosti.

Naloge obratnega sveta so: 1. socialnopolitično področje (dogovarjanje o delovnem redu, nadzorovanje socialne zakonodaje ipd.); 2. personalnopolitično področje (pravica soodločanja pri dolgotrajnejših premestitvah delavcev na druga delovna mesta, mnenje o odpustih); 3. gospodarskopoliitično področje (pravica predlagati gospodarske ukrepe, pravica vpogleda v bilance, pravica do informacij o gospodarskem položaju obrata, naznanjati Gospodarski komisiji tako gospodarjenje, ki bi bilo škodljivo za skupne gospodarske koristi; delegiranje obeh članov obratnega sveta v nadzorni svet svojega obrata.

Zbor delavcev obrata lahko predpiše obratni prispevek v višini 0,5 % bruto plače za potrebe poslovanja obratnega sveta in za ustanove delavskega skupnega standarda. Iz tega obratnega prispevka se oblikuje obratni fond, ki ga kontrolira delavska zbornica.

Delavske zbornice²⁷ kot zakonite interesne predstavnice delavstva obstajajo v vseh zveznih deželah. Članstvo v delavski zbornici je za vse delojemalce obvezno. Delavske zbornice imajo za potrebe svojega poslovanja redne prispevke v višini 0,5 % delavskih bruto zaslužkov in jih za zbornico pobirajo socialnozavarovalne ustanove skupaj s svojimi prispevki. Organe delavske zbornice volijo vsi zaposleni delavci. V praksi so to istočasno tudi sindikalni funkcionarji.

Delavske zbornice imajo pravico dajati svoja mnenja o vseh zakonih s svojega področja; predlagatelj delavskih zakonov je moral predhodno dobiti mnenje delavske zbornice. Vse delavske zbornice so združene v Avstrijsko delavsko zbornico s sedežem na Dunaju.

Zusammenfassung

BETRIEBSRÄTE

France Kresal

Betriebsräte waren als Vertrauensleute Vertreter der Arbeiterschaft in einzelnen Betrieben, Vermittler bei Streitigkeiten zwischen Arbeitnehmern und Arbeitgebern sowie Hüter der den Arbeitsschutz sichernden Gesetzgebung. Gewählt wurden sie von allen Beschäftigten in Industrie-, Handwerks-, Handels- und anderen Betrieben, mit mehr als 10 Arbeitern. Die Zahl der Betriebsräte in einem Betrieb hing von der Zahl der Arbeiter und Angestellten ab, von denen bis zu 50 drei, jede weiteren 50 noch je einen Betriebsrat zu beanspruchen hatten, doch konnte es in einem Betrieb nicht mehr als 16 Räte geben. Sie genossen Vertrauensimmunität und durften vom Betriebsleiter wegen ihrer Tätigkeit nicht gekündigt oder auf andere Weise bei ihrer Arbeit behindert werden. Ihr Mandat galt für ein Jahr; sie durften ohne Einschränkung wiedererwählt werden. Zu den Aufgaben der Betriebsräte gehörte der Schutz der wirtschaftlichen, sozialen und kulturellen Interessen der Arbeiterschaft. Sie wirkten mit beim Abschluß von Kollektivverträgen, sie schlichteten aus dem Arbeitsverhältnis hervorgehende Streitigkeiten zwischen Arbeitern und Arbeitgebern, sie sorgten dafür, daß Vorschriften, betreffend Arbeitszeit, Gesundheit und Leben der Arbeiter eingehalten wurden, sowie die Sozialversicherungsvorschriften; ferner vermittelten sie bei der Festlegung von Akkordtarifen, von Durchschnitts- und Minimallöhnen.

In Slowenien wurden bereits im Dezember 1918 Betriebsräte eingeführt, in ganz Jugoslawien aber mit dem Gesetz über den Arbeitsschutz aus dem Jahr 1922. Von einer koordinierten Tätigkeit der Betriebsräte im ganzen Staat kann man aber erst vom Jahr 1927 an sprechen. In Bergwerks- und Metallurgiebetrieben wurde diese Funktion von den Arbeitervetretern der Bergmannsgenossenschaften ausgeübt. In Betrieben des Staatsmonopols wurden Betriebsräte erst 1935 eingesetzt, in den öffentlichen Verkehrsbetrieben 1929. Während des Krieges ruhte die Arbeit der Betriebsräte. Nach der Befreiung wurden Betriebsräte für alle Arbeiter eingeführt, doch fanden nur ein einzigesmal Betriebsratswahlen statt, da die Betriebsräte im Dezember 1946 eingestellt und deren Funktion auf die Arbeitsaufsicht übertragen wurde.

²⁷ Ibidem.

Damijan Guštin

VLOGA IN POMEN OBOROŽENE SILE V NARODNOOSVOBODILNEM BOJU V SLOVENIJI 1941—1945

Druga svetovna vojna¹ je v Evropi predstavljala kulminacijo nasprotstva med agresivnima fašističnima državama in državami, ki so branile svoj obstoj. V protifašistično alianso so se postopno vključile demokracije zahodne Evrope in Sovjetska zveza. Slovenski narod je bil že pred pričetkom druge svetovne vojne v takšnem položaju, da je bil protifašističen boj predvsem boj za lastno narodno eksistenco. Tako sta bili slovenski manjšini v Italiji in po priključitvi Avstrije leta 1938 v Nemčiji pod oblastjo fašističnih režimov, kjer se je političnemu pritisku pridruževalo tudi nacionalno zatiranje. Odpor fašizmu se je na Primorskem zaostрил v »prvi oboroženi protifašizem v Evropi«.² Politični izraz dela protifašističnega razpoloženja je bilo tudi razvito ljudskofrontno povezovanje in gibanje za povezavo s Sovjetsko zvezo, ki je zbudilo simpatije in sodelovanje širših slojev v organizacijah levih sil.³

I. VOJAŠKOPOLITIČNE OKOLIŠČINE NASTANKA IN RAZVOJA OBOROŽENE SILE NARODNOOSVOBODILNEGA GIBANJA

Napad na Jugoslavijo in njen hitri razpad, razkosanje teritorija bivše Dravske banovine na štiri dele, ne da bi okupatorji hkrati odpravili rapalsko in koroško mejo, je Slovence potisnil v stanje kolektivnega šoka. Prizadevanja politikov, da bi v okviru novega reda izborili tudi mesto za avtonomno Slovenijo, ni rodil uspeha.⁴ Nacionalno ozemlje so si razdelili vsi trije okupatorji, pripravljali aneksijo, ga še dalje razkrojili v razne upravne enote in med svojimi območji kmalu postavili prave fizične meje. Na razpoloženje ljudi je najbolj vplival takojšen teror nemških okupacijskih oblasti. Do julija je nemški okupator uspel zapreti in nato izgnati ob hkratni zaplembi imovine večji del nacionalne politične, kulturne in gospodarske elite, tem pa so sledili še naseljeni po letu 1918 in v jeseni še celotno prebivalstvo obmejnih območij v Posavju. Mnogi so še pravočasno pobegnili v Ljubljansko pokrajino, kjer se je zbralo okoli 17.000 »štajerskih« beguncev.⁵

Potem ko so meščanski politiki aprila zavrnil sodelovanje KPS v Narodnem svetu, je ta svojo politično akcijo usmerila v organiziranje opozicijskih sil na levi, v obeh meščanskih taborih (levo krilo Sokola, krščanski socialisti) in med inteligenco, ter 26. (27.) aprila so ustanovili novo politično grupacijo, Protiimperialistično fronto, ki se je konec junija preimenovala v Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Njen program se je sprva gibal na notranjem planu na potrebi narodne koncentracije, ki ostaja v ekvidistanci do obeh imperalizmov, zahodnega in fašističnega, medtem ko je pozdravljala vlogo Sovjetske zveze. V vprašanju oboroženega odpora se je Protiimperialistična fronta na-

¹ Razširjeno besedilo predavanja na 24. zasedanju jugoslovansko-češko-slovaške zgodovinske komisije na Cetinju 24.—27. 9. 1990.

² Primerjaj M. Kacin-Wohinz: *Il primo antifascismo armato; il movimento nazional-rivoluzionario degli Sloveni e dei Croati in Italia*, *Storia contemporanea in Friuli, Udine*, XVIII, 1988, št. 19, str. 35—66.

³ Podrobno A. Nedog: *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941*, Ljubljana 1978.

⁴ M. Mikuž: *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji*, I. knjiga, str. 50—52.

⁵ Podrobno T. Ferenc: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941—1945*, Maribor 1967.

čeloma zanj odločila, vendar ne kot naloge trenutka.⁶ Pred in po okupaciji ilegalna Komunistična partija Slovenije (KPS), ki je bila integralni del Komunistične partije Jugoslavije (KPJ), se je za oboroženi boj zoper okupacijo načeloma odločala že zgodaj v aprilu, in jo operacionalizirala v maju.⁷ Te odločitve so zavezovale tudi KPS in je tudi zato bila gonilna sila pri pripravi oboroženih formacij v okviru OF.

Med prebivalstvom so se še kazale zelo protislovne tendence, od obupa, lojalizma novi oblasti, sodelovanja z okupatorji, latentne upornosti. Propaganda KPS in OF je začela graditi odpor na najširši zbirni točki, na občutku ponižane in ogrožene nacionalne identitete, poleg tega pa na razočaranju nad dotedanjimi oblastnimi (političnimi) strukturami.⁸ Njihovi politični zavezniki v levem predvojnem povezovanju — nekatere skupine so bile v opozicijskem razmerju v lastnih političnih grupacijah — so se jim pridružili, prav tako del demokratično in nacionalno odločne inteligence.⁹

Nova politična — a ne zgolj politična — formacija se je zedinila v možnosti in nujnosti narodnoosvobodilne akcije, vključno z oboroženim bojem, v boju proti imperializmu vseh provenienc in ob zunanjepolitični, strateški naslonitvi na Sovjetsko zvezo.¹⁰ Pridobivanje pristašev je začelo z definicijo nacionalnih ciljev. V članku Gesla našega osvobodilnega boja, prvem programskem dokumentu novega gibanja, je vodstvo KPS in Osvobodilne fronte izpostavilo predvsem nacionalno problematiko v njenih posameznih atributih (suverenost — samoodločba, osvoboditev, združitev naroda v državno celoto, »sloga in enotnost« jugoslovanskih narodov, protiimperializem), revolucionijske socialne intence so le nakazane (izpostavitev vloge Sovjetske zveze, nujnost boja proti »izdajalski »lastni« kapitalistični gospodi«).¹¹ S temi programskimi izhodišči je bilo računati tudi pri organizaciji oboroženega odpora.

Namera OF in zlasti njenega gibalca, KPS, je bila od začetka, da se odpor prevede v oborožen boj, torej v aktivno osvoboditev, s tem pa tudi, da pre-raste politična koalicija v vojaško-politično silo (narodnoosvobodilno gibanje).

Vzporedno s politično organizacijo je nastajal zametek vojaške. Stališče komunistov o nujnosti takojšnjega oboroženega boja je Osvobodilna fronta sprejela za svojo in ga je tudi (pozneje) uvrstila v svoj program.¹² V prvi fazi se je v pripravah oboroženega boja organizirano angažirala predvsem KPS, ki je k temu bila zavezana s partijsko disciplino (tudi znotraj nje so bili dvomi o izvedljivosti), medtem ko so druge skupine bile tudi akcijsko bolj zadržane.¹³

Mejnik, ki je opredelil ugoden trenutek za začetek oboroženega odpora, je bil napad na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941. Ta opredelitev najbrž ni izhajala le iz komunistične vere v Sovjetsko zvezo, pač pa tudi na določenem geostrateškem premisleku in novi situaciji, ki je nastala po koncentriranju glavnine nemške vojske na fronti proti Sovjetski zvezi. Organiziranje oborožene

⁶ F. Škerl: Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja (dalje Škerl, Politični tokovi), Zgodovinski časopis V, 1951, št. 1-4, str. 28-37. Škerl posebno poudarja usodnost te odločitve v kontekstu slovenske zgodovine. Prim. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino (dalje AINZ), partizanski vojaški fond, fasc. 15/IV, E. Kardelj: Strategija in taktika narodnoosvobodilne borbe, kjer govori o odločitvi za oboroženo vstajo šele po napadu na Sovjetsko zvezo.

⁷ Politbiro KPJ je 10. 4. 1941 sklenil, da bo v primeru propada države treba organizirati oboroženo vstajo in ukazal, da se formirajo pri vseh komitejih vojaški komiteji kot zametki bodočih poveljstev. Ta izhodišča je operacionaliziralo znano majsko posvetovanje CK KPJ. Glej Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije, Ljubljana 1986, str. 163-165, Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1 (dalje DLRS 1), dok. 5, proglas CK KPJ 15. 4. 1941.

⁸ Prim. DLRS 6, dok. 122, B. Kidrič: Dve leti Osvobodilne fronte (1943).

⁹ Škerl, Politični tokovi, str. 28-37.

¹⁰ Prav tam, str. 30, 33.

¹¹ DLRS 1, dok. 10, Gesla našega osvobodilnega boja, Slovenski poročevalec, št. 4, 22. 6. 1941. Primerjaj tudi Kidričev članek Naša nesreča in naša vera, Slovenski poročevalec, št. 1, maj 1941 (DLRS 1, dok. 8).

¹² DLRS 1, dok. 111, Izjava, Slovenski poročevalec III, 6. 1. 1942, št. 1. Pomembna je zlasti 1. točka programa. Glej tudi članek B. Kidriča Pol leta Osvobodilne fronte, Osvobodilna fronta, I, (november) 1941, št. 1.

¹³ Glej T. Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945, I. Država v državi, Ljubljana 1987, str. 26-27.

sile se je začelo od vrha navzdol, uporabljene pa so bile predvsem dotedanje partijske možnosti in organizacija.

Prav na dan napada na Sovjetsko zvezo je v Ljubljani bilo ustanovljeno Vrhovno poveljstvo slovenskih partizanskih čet; ustanovil ga je CK KPS in ne vodstvo Protiimperialistične fronte, ki tedaj še ni imela trdnjših organizacijskih oblik. Sestanek vodstva Protiimperialistične fronte 29. junija je verificiral ustanovljeno Vrhovno poveljstvo in mu dodal še dva člana, ki nista bila iz vrst KPS.¹⁴ S tem je nastal organ, ki je vodil oboroženo silo narodnoosvobodilnega gibanja vse do zadnjih dni pred končno osvoboditvijo. Tisto, kar je dajalo temu štabu pomen, je bilo takojšnje organiziranje oboroženih oddelkov, torej učinkovite sile.

Vključevanje v partizanske enote je bilo prostovoljno, vendar pa trajno (»do popolne zmage osvobodilne borbe slovenskega naroda«) in neplačano. Potrebni pogoji za vstop pa so bili »moralna neomadeževanost«, pristajanje na predpise Partizanskega zakona in potrditev naborne komisije.¹⁵

Poveljstvo nad oboroženo silo je bilo formalno v rokah Osvobodilne fronte, ki ji je preko svojega Izvršnega odbora tudi poveljevala in preko ustanove političnega komisarja vojsko politično zastopala, vzgajala in nadzorovala. Dejansko so večino vodilnih položajev v vojaški hierarhiji zasedli člani KPS, od komandantskega navzdol, prav tako pa je bil povsem v njihovih rokah politkomisarski kader, ki je bil sopoveljnik vsake vojaške enote.¹⁶ To ni izključevalo lojalnosti OF, na katero so se tudi posebej obvezale vse v njej vključene skupine, niti neuravnoteženo stanje v pripadnosti vojaškega kadra spočetka ni bilo moteče za ostale skupine, ker je zahtevalo največje tveganje, same pa niso razpolagale z ljudmi potrebnega profila, saj so imele težave tudi z rekrutacijo potrebnega števila borcev iz svojih vrst. Zaostrilo pa se je to vprašanje v drugem vojnem letu, po nastanku prvega osvobojenega ozemlja v Ljubljanski pokrajini spomladi 1942. Takrat so druge skupine, zlasti krščanskosocialistična, začele terjati tudi imenovanje svojih pristašev na poveljniška mesta, kar pa ni imelo večjega učinka.¹⁷

Nova situacija je nastala jeseni 1941, ko se je vodstvo osvobodilnega gibanja razglasilo za vrhovno nacionalno predstavništvo v vojnem času (Slovenski narodnoosvobodilni odbor), s tem pa je, pravno gledano, oboroženo silo, ki ji je poveljevalo, promoviralo v zametek nacionalne armade.¹⁸ S tem je bilo vzpostavljeno še ostrejšje razmerje do četniškega gibanja Draže Mihailovića, katerega oborožena sila je bila mednarodno akceptirana kot »jugoslovanska vojska v domovini«, sam pa imenovan s strani legalne begunske jugoslovanske vlade za njenega komandanta in nato celo za ministra vojske in mornarice. Predvsem izraziti velikosrbski tendenci gibanja in razočaranju nad razpadlo državo gre pripisati manjši dejanski vpliv tega gibanja na Slovenskem, razen med oficirji, ki so bili s prisego vezani na kralja. Vendar pa je kot odmev razkola med gibanji Mihailovića in Tita v Srbiji prišlo do preciziranja položaja partizanskih enot kot edine osnove narodne (v smislu nacionalne) vojske.¹⁹ V decembru 1941 in januarju 1942 je bila povsem jasno vzpostav-

¹⁴ Poveljnik Vrhovnega poveljstva je postal Franc Leskošek (sekretar CK KPS), politični komisar Boris Kidrič (KPS), namestnik komandanta dr. Aleš Bebler (KPS), člani pa Stane Zaggar (KPS, zadolžen za Gorenjsko), Oskar Kovačič (KPS, zadolžen za Primorsko), Miloš Zidanšek (KPS, zadolžen za Stajersko), Marijan Breclj (krščanskosocialistična skupina) in Dušan Podgornik (skupina Sokolov).

¹⁵ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 1, Borbe v Sloveniji 1941, Ljubljana 1965 (dalje Zbornik VI/1), dok. 5, Partizanski zakon (julij 1941).

¹⁶ Prav tam; DLRS 1, dok. 111, poročilo E. Kardelja J. Brozu Titu 29. 3. 1942. F. Leskošek je odnos opredelil takole: »Kajti komisar — formalno delegat OF — je dejansko kot partijec delegat partije v partizanski vojski.« (DLRS 2, dok. 98).

¹⁷ DLRS 2, dok. 98, zapisnik posvetovanja KPS na Cinku.

¹⁸ DLRS 1, dok. 38, Sklep Vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte slovenskega naroda, da se konstituirajo v Slovenski narodnoosvobodilni odbor, Slovenski poročevalec II, 20. 9. 1941, št. 18; dok. 39, Proglas Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora.

¹⁹ Glej Zbornik VI/1, dok. 77, Vprašanje naše narodne vojske, Osvobodilna fronta, št. 3, december 1941.

ljena omejitev na zgolj eno poveljstvo nad oboroženo silo, torej Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet. Vsako ustanavljanje oboroženih enot izven poveljstva Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet je bilo sankcionirano s smrtno kaznijo.²⁰ Težava pa je bila v tem, da OF ni bila edino gibanje s pretenzijami, da bi postalo nacionalno predstavništvo; omenimo le Narodni svet, Narodni odbor in Slovensko zavezo.²¹ Komunisti so v slovenskem političnem prostoru že pred vojno in tudi v pogojih okupacije imeli vsekakor težko stališče, saj jih velik del etabliranih političnih sil ni sprejemal kot politične partnerje, kaj šele, da bi jih sprejel kot vodilno silo v odporniškem gibanju. Svoje nasprotovanje OF in odporu so definirale kot nasprotovanje komunizmu. Ker pa se je politični vpliv OF širil, tudi z vojaškimi enotami in njihovimi uspehi, kakor so ti lahko bili relativni, so tudi te začele organizirati oborožene skupine, z mnogo manjšim uspehom in omejeno sprva le na Ljubljansko pokrajino. Zaradi moči OF in partizanov pa so se te skupine le krajši čas spomladi 1942 mogle obdržati kot samostojen faktor, nato pa so se zatekle pod okupatorjevo okrilje, se legalizirale pri italijanskem okupatorju, ki jih je začel razvijati v lastno pomožno milico (MVAC). S tem je bilo vprašanje obstoja več odporniških oboroženih sil na Slovenskem odpravljen, kljub trditvam vodstva Slovenske zaveze, da politično in vojaško kontrolira MVAC.²²

V psihi in ravnanju voditeljev narodnoosvobodilnega boja je prišlo sčasoma do zaostritve gledanja na nesodelovanje ostalih političnih sil v odporu — kar je imelo realno podlago v dejstvu, da je del teh političnih sil kolaboriral z italijanskim okupatorjem (z nemškim ni mogel, ker jih kot take ni sprejemal). Ta zaostritev se je kazala v brisanju razločka med tistimi, ki so dejansko kolaborirali z okupatorjem (sprejeli orožje) in onimi, ki so zgolj odklanjali sodelovanje v »komunističnem« osvobodilnem gibanju.²³

Še drugače se je razmerje med sodelovanjem v narodnoosvobodilnem gibanju in nepristajanjem na njegovo politično platformo zastavilo, ko je gibanje de facto preraščalo v novo državno oblast (1943—1945), saj se je nato zastavljalo kot vprašanje pokoravanja zakonski regulativi in državnim organom. Po mednarodnem priznanju novega državnega organizma (s sporazumom Tito — Šubašić) in vzpostavitvi efektivne oblasti v vzhodnem delu države jeseni 1944 se je vprašanje sodelovanja v oboroženi sili nove Jugoslavije zastavljalo zgolj kot vprašanje odnosa državljan — državna oblast. Drugače je bilo v zahodnem delu, kjer se je efektivnost oblasti izkazovala tam, kjer se je mogla (mobilizacija), ostale vojaške formacije pa so poskušali pridobiti s splošno amnestijo sodelujočih v kolaborantskih formacijah.²⁴

V najbolj kritičnem obdobju za slovensko narodnoosvobodilno vojsko, jeseni 1942, je prišlo do formalnega priznanja političnega pluralizma OF v vojski, ko je pod vtisom upadanja narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljanski pokrajini na pritisk ostalih skupin prišlo do imenovanja treh pomočnikov političnega komisarja, ki so bili hkrati tudi med vodilnimi aktivisti komuni-

²⁰ Prav tam; DLRS 1, dok. 111; Zbornik VI/2, dok. 3, poročilo B. Kidriča CK KPJ 7. 1. 1942. Prepoved je iniciral E. Kardelj v svojem pismu vodstvu v Sloveniji decembra 1941 (Zbornik VI/1, dok. 70). Ponovilo je prepoved Glavno poveljstvo 15. 5. 1942. (Zbornik VI/2, dok. 83, Izjava Glavnega štaba slovenskih partizanskih čet).

²¹ Prim. F. Saje: Belogardizem, II. dop. izd., Ljubljana 1952, str. 25—36, 192—194, 205—214; B. Mlakar: O političnih programih slovenske kontrarevolucije 1941—1945, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1-2, str. 211—221.

²² Podrobno F. Saje: Belogardizem, str. 249—542.

²³ Prim. N. Beloff: Zapravljena dediščina Josipa Broza-Tita, Jugoslavija in zahod, Maribor 1990, kjer je to definirala kot izenačitev pojmov protikomunizem in fašizem. Le zelo subtilna (še neopravljena) analiza propagande narodnoosvobodilnega gibanja bi mogla preveriti to tezo. Malo pa upošteva razloček med »sredino« in dejanskimi borci proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Tudi ne vidi, da se je v Sloveniji ta razkol odigral na polju nacionalnega, kljub temu da je dejansko bil ideološkega (razrednega) izvora. Res pa je, da je dejanska praksa izvajalcev linije gibanja včasih to potrjevala (npr. »leva« faza v prvi polovici 1942).

²⁴ Josip Broz Tito: Zbrana dela, knjiga 22, str. 118—119, Zadnji poziv vsem zapeljanim okupatorjevim hlapcem 30. 8. 1944; M. Snuderl: Zgodovina ljudske oblasti, Ljubljana 1950, str. 344; Izvori za istoriju SKJ, serija A, tom II, Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucije (1941—1945), Beograd 1987, knjiga 21, dok. 29.

stične, krščanske in liberalne sokolske skupine. Toda ta institucija se je obdržala le nekaj mesecev, po novem političnem sporazumu med skupinami OF marca 1943 (»Dolomitska izjava«) pa je bila maja 1943 odpravljena na Kidričev predlog.²⁵

Do pomembnega premika v poveljevanju je prišlo po II. zasedanju AVNOJ, ko je Izvršni odbor OF (SNOO) izgubil kompetence v poveljevanju nad vojsko, razen formalnega usmerjevalca politične vzgoje vojske. Zaradi vojnih razmer, v katerih je bilo nemogoče operativno voditi tudi slovensko vojsko iz Vrhovnega štaba in poverjenišтва za narodno obrambo NKOJ, pa tudi zamišljene, a še neutrjene federalne strukture, pa je bila tudi navzven opazna njegova vloga zlasti v vprašanih mobilizacije in oskrbe,²⁶ pomemben delež pri oblikovanju osnovnih kontur delovanja partizanske vojske pa je ohranilo vodstvo KPS.²⁷

II. OBOROŽENA SILA NARODNOOSVOBODILNEGA GIBANJA IN REVOLUCIJA

Oborožena sila pod oblastjo KPJ je bila tisti pglavitni argument moči, ki je v vojnih razmerah zagotavljal realiteto strateških političnih načrtov. Skozi narodnoosvobodilni boj je na vsem jugoslovanskem teritoriju prišlo do zamenjave politične ureditve in političnih elit z novimi, ki so nameravale in po vojni tudi uvedle nov družbeni red, njegove elemente pa so vnašale že med vojno. »Revolucija, to je bil v vsakem obdobju strateški cilj KPJ. To je bil njen strateški cilj tudi v trenutku, ko je jugoslovanske narode poklicala v boj proti okupatorju.«²⁸ S tega gledišča je bil narodnoosvobodilni boj medij strateške opredelitve vodilnega jedra KPJ; proces se je sprva poimenoval ljudska revolucija, ki naj bi jo karakterizirala zveza med narodnoosvobodilnim gibanjem in proletariatom, z vodilno vlogo slednjega.²⁹ Komunistična partija kot »avantgarda delavskega razreda« je iz narodnoosvobodilnega boja izšla kot edini dejanski faktor državne oblasti, čeprav v obliki množične Ljudske fronte (v Sloveniji Osvobodilne fronte) in celo mešane začasne vlade, in ji je nato bilo mogoče svoj družbeni projekt v njegovem najpomembnejšem delu, vprašanju razpolaganja s sredstvi državne prisile in proizvodjalnimi sredstvi, izvrševati skoraj brez motenj. To dogajanje moramo obravnavati kot eno jugoslovansko strategijo, v kateri so se posamični nacionalni projekti mogli videti le v točkah, kjer so to zahtevale specifične okolij. Najpomembnejši specifični slovenskega prostora sta bili stremljenje k oblikovanju nacionalne države in obstoj politično pluralne (večnazorske) Osvobodilne fronte, obe pa sta bili za komuniste netipični, kljub že predvojnemu zastavljanju nacionalnega vprašanja. Obstoj OF je deloval kot varovalka v odkritem izražanju vloge KPS in tudi onemogočil obnovitev političnih strank, ni pa njen nastanek in obstoj zavrl ali preoblikoval strateških ciljev KPS.

Oborožena sila, ustvarjena v tem boju, je bila garant uspeha KPJ in faktor, ki je gibanju omogočil zavezniško pomoč in priznanje. KPS je šla v boj

²⁵ Zbornik VI/4, dok. 49, odlok IO OF o reorganizaciji slovenskih narodnoosvobodilnih partizanskih čet; Arhiv Instituta za novejšo zgodovino, partizanski fond (dalje AINZ), fasc. 432/I, zapisnik seje IO OF 24. in 25. 5. 1943.

²⁶ IO OF je razpravljala o vojaških funkcionarjih v NOV in POS le še ob zamenjavi političnega komisarja Borisa Kraigherja z B. Kidričem oktobra 1944. Primerjaj AINZ, fasc. 432/I, zapisniki seje IO OF 1943—1945. Pač pa je bilo več njihovih prizadevanj za materialno pomoč vojski, za mobilizacijo čimvečjega števila v njene vrste. Glej AINZ, fasc. 432/III, okrožnice IO OF 1942—1945.

²⁷ I. Križnar: Nekateri vidiki usmerjanja dejavnosti komunistov v luči dokumentov CK KPS v letih 1944 in 1945. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, str. 185—199.

²⁸ J. Pleterški: Narodi, Jugoslavija, revolucija, Ljubljana 1986, str. 295.

²⁹ AINZ, fasc. 15, E. Kardelj: Strategija in taktika narodnoosvobodilne borbe, 1944.

Se širše pojmovanje revolucije kaže F. Škerl: Revolucionarno bistvo v razvoju slovenskega narodnoosvobodilnega boja, Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem, Ljubljana 1973, str. 99—117. saj zanj revolucija pomeni predvsem prelom z dotedanjimi postulati slovenske politike in družbe.

brez kakršnihkoli rezerv, v tem boju je angažirala vse svoje sile in znanje, prevzela v njih vodilne položaje in jih tudi branila.³⁰ Vsa štiri vojna leta je bila KPJ (KPS) edina v vojaških enotah narodnoosvobodilnega gibanja organizirano delujoča politična sila. Njena naloga je bila »dviganje zavesti borcev, podžiganje njihovega sovraštva proti okupatorju in njegovim izdajalskim pomagačem, v dviganju njihove borbenosti, borbene sposobnosti in udarkosti, v dviganju prave vojaške discipline, ... v dviganju avtoritete štabov med borci«.³¹ Že spočetka je bila partijska organizacija podpora poveljniški avtoriteti in ni njene veljavnosti nikoli javno postavljala pod vprašaj. V skladu z organizacijskimi načeli partije, da mora biti vsak član povezan v partijsko organizacijo, je KPS svojo organizacijsko obliko prilagodila vojaški organiziranosti. Osnova je bila četna celica (vezana, dokler ni bilo višjih enot, na teritorialno organizacijo), višje oblike so bile bataljonski biro, brigadni biro (komite), ki je bil vezan neposredno na CK KPS, od marca 1944 divizijski komiteji. V enotah so bili od spomladi 1942 pomočniki političnega komisarja zadolženi zgolj za partijsko organizacijo in njeno delo.³² KPS je poostrila tudi svojo partijsko disciplino, ki je morala biti »brezpogojno vojaška«, dvignila avtoritativnost partijskih vodstev in zaostрила konspiracijo.³³

Posebno vprašanje predstavlja v vojaškem pogledu ustanavljanje »proletarskih enot«. Napram dotedanjim odredom jim je vodstvo narodnoosvobodilnega boja namenilo vlogo osnovne premične enote, poudarilo njihov vsejugoslovanski značaj in vodilno vlogo KPJ. »Proletarske brigade so poroštvo za uspešen boj proti okupatorju in njegovim domačim hlapcem, za uspešen boj proti nacionalnemu zaslužnjenju in ekonomskemu zatiranju.«³⁴

Svoj odmev je ustanavljanje proletarskih enot dobilo tudi v Sloveniji spomladi 1942, ko je bil ustanovljen najprej proletarski bataljon, nato pa brigada z imenom prav takrat ustreljenega organizacijskega sekretarja KPS Toneta Tomšiča. Ustanovitev je naletela na dvoje nasprotovanj. Med skupinami v OF je nastalo nezaupanje, saj so se spraševale, ali zdaj nastaja čas organiziranja strankarskih vojsk,³⁵ na zunanjepolitičnem področju pa je tako ravnanje naletelo na odpor Kominterne, potem ko je bila podpisana pogodba o sodelovanju med Sovjetsko zvezo in Veliko Britanijo v začetku julija 1942. 10. avgusta je vodstvo narodnoosvobodilnega boja preimenovalo brigado v »udarno partizansko« in do konca vojne ni bilo več nobenih enot, ki bi kazale kako posebno partijsko obeležje.³⁶

Kakor so bile proletarske enote le epizoda (v jugoslovanskem okviru so ostale do konca vojne, a se njihov status ni razlikoval od ostalih enot), pa to ne spremeni temeljnega dejstva, da je bila politična kontrola vojske — in s tem njena uporaba za še kaj drugega kot osvobodilni boj — sistemska; omogočala jo je zgradba poveljevanja, sestav enot, poveljniškega kadra in strankarska disciplina.

³⁰ DLRS 2, dok. 98, zapisnik partijskega posvetovanja na Cinku julija 1942, referat F. Leskoška o partijskem delu v vojski; Jesen 1942, Ljubljana 1985, dok. 207, poročilo E. Kardelja J. Brozu Titu.

³¹ AINZ, fasc. 10/1, okrožnica CK KPS o nekaterih slabostih partijskih organizacij v vojski, 25. 11. 1944.

³² V. Deželak-Barič, Organizacijski razvoj Komunistične partije Slovenije 1941–1943, magistrska naloga, Ljubljana 1985, str. 336–365.

³³ Razširimo in učvrstimo partijsko organizacijo, Delo, avgust 1941; V. Deželak-Barič: nav. d., str. XXVIII.

³⁴ Josip Broz Tito: Zbrana dela, deveta knjiga, str. 55, Statut Proletarskih narodnoosvobodilnih udarnih brigad.

³⁵ E. Kocbek je zapisal, da se je Kidrič pred odhodom iz Ljubljane maja 1942 zelo negativno izrazil o ustvarjanju strankarskih vojsk, hkrati ko je sam začel pogovor o vplivu posameznih skupin v partizanski vojski. Glej E. Kocbek: Pred viharjem, Ljubljana 1980, str. 179.

³⁶ Podrobno F. Strle: Tomšičeva brigada, I. del, Ljubljana 1980, str. 369–526; isti: Tomšičeva brigada 1942–1943, Ljubljana 1986, str. 11–90.

Decembra 1942 je poveljnik Dolenjske operativne cone Milovan Šaranović odlikoval brigado Matije Gubca za uspehe in hrabrost v boju z nazivom proletarska, kar pa je Glavni štab takoj suspendiral. (Zbornik VI/5, dok. 5).

Strateško usmerjanje vojaških operacij je potekalo že spočetka preko vodstva KPS, tako s personalno povezanostjo najvišjih položajev (Boris Kidrič, Miha Marinko, Franc Leskošek, Ivan Maček, Boris Kraigher), bodisi z oblikovanjem vojaško-političnih usmeritev za partizansko vojsko.³⁷

Članstvo KPS v vojski je predstavljalo — že spočetka in tako je ostalo do konca — nesorazmerno velik delež glede na število komunistov tako v osvobodilnem gibanju, kot tudi med ljudstvom. V prvem vojnem letu so predstavljali člani KPS 25 % vseh borcev, skupaj s kandidati in člani SKOJ kar 39 %.³⁸ Kasneje je bilo na splošno vzeto članstva KPS okoli petine do četrtine borcev; njihov delež je padel v velikih mobilizacijskih valovih in vstajah, ko so obstajali tudi bataljoni s komaj kakšnim članom partije, bile pa so tudi enote s polovico članstva KPS, tudi potem ko je bila uvedena obvezna mobilizacija.³⁹

Želja vodstva KPS je bila, da sprejme v KPS največji del aktivno sodelujočih v narodnoosvobodilnem gibanju, kar je predstavljalo na eni strani nujnost, da je sploh lahko organizacijsko rasla ali se vsaj obdržala, saj so bile izgube velike, na drugi pa je bilo to preventivno pridobivanje sodelujočih, kar je slabilo druge skupine. Tako je bilo članstvo sokolske skupine množično sprejemano v partijo, vanjo so uspeli postopoma sprejeti tudi dobršen del krščanskosocialne skupine. Sprejem v partijo se je v dojemanju sodelujočih v narodnoosvobodilnem gibanju uveljavljal postopoma kot odlikovanje za izkazano borbenost in prispevek v osvobodilnem boju. Marsikdaj so sprejemanja novih članov potekala kar v kampanjah.⁴⁰ Kriterij za sprejemanje v partijo se je moral nujno spremeniti. »Kot kriterij za sprejem je vdanost delavcem, ljudstvu in osvobodilni borbi slov/enskega/ naroda, kar vidi v Partiji predstavnico vsega najboljšega na slov/enskih/ tleh, vse kar je poštenega, borbenega, priljubljenega, skratka vse, kar je količjak pozitivnega — vse to mora v Partijo, pri čemer pobožnost in teoretična neizgrajenost ne moreta biti resna ovira.«⁴¹ Kljub vsem izgubam je KPS ob koncu vojne štela devetkrat več članstva kot ob njenem začetku (okoli 9500 članov, od tega 4500 v vojski).⁴²

Z graditvijo nove državnosti, splošno mobilizacijo in prizadevanji za mednarodno priznanje na podlagi sporazuma Tito — Šubašić, pa je vojska (NOV in POJ, Jugoslovanska armada in Jugoslovanska mornarica) postala neprijemna za to, da bi odkrito nastopala kot oborožena sila revolucije. To vlogo je v zaključnem obdobju narodnoosvobodilnega boja prevzela posebna oborožena sila Vojska državne varnosti in nato Korpus narodne obrambe (odbrane) Jugoslavije in vojaškopolijske enote (OZN in VDV), saj je postajalo vprašanje izločitve nasprotnikov novega režima notranjepolitično vprašanje. Vojska je sicer bila garant stabilnosti pridobitev narodnoosvobodilnega boja, zmago revolucije je zagotovila s svojo osvoboditvijo državnega ozemlja. Tega ne spreminja niti vloga vojske v masovnih likvidacijah vojaških in civilnih nasprotnikov nove oblasti ob in po koncu vojne.

³⁷ Glej AS (ZA CK ZKS), fond CK KPS, zapiski sej CK KPS 1944–1945; AINZ, fond GS, fasc. 15; I. Križnar: Nekateri vidiki usmerjanja dejavnosti komunistov v luči dokumentov CK KPS v letih 1944 in 1945, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1982, str. 185–198.

³⁸ V. Deželak-Barič, nav. d., str. 335; I. Križnar Socialna in politična pripadnost slovenskih partizanov v letu 1941, Slovenija — paralele, št. 43, 1975, str. 33–49.

³⁹ L. Ambrožič-Novljan: Petnajsta divizija, Ljubljana 1983, str. 385–386; S. Petelin: Enaintrideseta divizija, Ljubljana 1985, str. 322–327; V. Deželak-Barič, nav. d., str. 340. Tako je bilo v II. grupi odredov spomladi 1942 skoraj polovica članov KPS, SKOJ in kandidatov, enako v XXXI. diviziji 1944, v XV. diviziji nad polovico.

⁴⁰ Prim. Zbornik VI/4, dok. 110, pismo CK KPS partijskim organizacijam udarnih brigad, nedat. (11. 1942).

⁴¹ V. Deželak-Barič, nav. d., str. 373 (navodilo PK KPS za Gorenjsko 30. 4. 1943. CK KPS je menil, da so taki kriteriji le preohlapni in je nato svetoval, da preverijo še enkrat vse članstvo, tudi starejše).

⁴² Z. Klanjšček: Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, str. 849–850.

III. FORMACIJA IN UČINEK OBOROŽENE SILE NARODNOOSVOBODILNEGA GIBANJA

Po odločitvi za oboroženi odpor je Osvobodilna fronta resno začela s pripravo oboroženega odpora, v začetku julija 1941 so nastale prve ilegalne skupine odpora, ki so nato prerasle v čete in bataljone.⁴³ Sestavljene so bile po večini iz članov KPS. Akcije so bile z načrti celo usklajene, in bi se morale pričeti 29. julija 1941, kar pa se je le delno zgodilo, predvsem na Gorenjskem.⁴⁴

Vse bojevanje do začetka decembra 1941 je imelo obeležje sporadičnih akcij zdaj te, zdaj one partizanske čete, izstopata le napada dveh partizanskih bataljonov, Štajerskega na Šoštanj, in Krimskega na Lož pri Cerknici, ki sta imela velik odmev zlasti v okupatorjevem aparatu in propagandi OF. Prava prelomnica je nastopila z zimsko vstajo v decembru 1941 na Gorenjskem, enem od treh območij, kjer je Glavno poveljstvo načrtovalo jedra upora. V enomesečnih bojih se je za daljši ali krajši čas pridružilo začetni partizanski enoti okoli 700 mož, od katerih pa se jih je v osipu vstaje dve tretjini spet vrnilo domov.⁴⁵

Naslednji veliki val odpora zoper okupatorja je nastal spomladi 1942 v Ljubljanski pokrajini pod italijansko okupacijo. Po prizadevanjih vodstva narodnoosvobodilnega gibanja in neposrečeni taktiki italijanske vojske je nastalo prvo osvobojevano ozemlje v Sloveniji, ki ga je obvladovala partizanska vojska. Na vrhuncu je partizanska vojska obsegala slabi dve tretjini območja (56 občinskih središč od 102), seveda pa nobenega večjega centra ali komunikacije. V nekaj mesecih je tu partizanska vojska narasla od 600 na 4500 borcev, vse pretežno s prostovoljnimi novачenjem. V veliki italijanski ofenzivi, ki je sledila, je osip novopridobljenih borcev bil visok, saj jih ni ostala v partizanskih enotah niti polovica.⁴⁶ V letu 1943 je podoben val znan za Gorenjsko (1000 borcev) in Primorsko, ki je bila integralni del italijanske države (okoli 1500 borcev⁴⁷), zlasti pa takoj po italijanski kapitulaciji, ko je v Ljubljanski pokrajini in na Primorskem prišlo ob razglasitvi splošne mobilizacije letnikov 1893 do 1926⁴⁸ do množičnega vstopanja v partizanske enote. Vanje je tedaj na Primorskem, Notranjskem in Dolenjskem vstopilo do 20.000 novih borcev; po nemški ofenzivi je slovenska partizanska vojska štela okoli 18.000 borcev.⁴⁹ Zaradi večjih še razpoložljivih človeških rezerv je po prihodu 14. divizije na Štajersko tam mobilizacija dobro uspevala in ocenjujejo, da je bilo leta 1944 v partizanske enote mobiliziranih nad 14.000 mož, ki so se nato borili v Ljubljanski pokrajini ali na Štajerskem.⁵⁰ Konec vojne je NOV in PO Slovenije dočakala s 35.600 možmi, dokaj enakomerno razporejenimi med vsa tri operativna območja, neupoštevaje še enote Korpusa narodne osvoboditve Jugoslavije, ki je imel v Sloveniji divizijo s štirimi brigadami.⁵¹

⁴³ Organizacijsko strukturo oboroženega odpora je določil Partizanski zakon, ki ga je izdelal v največji meri pomočnik komandanta dr. Aleš Bebler na podlagi svojih izkušenj iz španske državljanske vojne. Glej Zbornik VI/1, dok. 5.

⁴⁴ I. Križnar: Socialna in politična pripadnost borcev partizanskih enot na Gorenjskem in Štajerskem v letu 1941, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VI, 1966, št. 1-2, str. 315-336; isti, Socialna in politična pripadnost slovenskih partizanov v letu 1941, Slovenija — paralele, št. 43, 1975, str. 33-49.

⁴⁵ Prav tam; I. Jan: Cankarjev bataljon in dražgoška bitka, Ljubljana 1974; T. Ferenc: Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941, Borec XXIII, 1971, št. 12.

⁴⁶ Glej D. Guštin: Rast in razvoj slovenske partizanske vojske v prvi polovici leta 1942 in krajevni ter socialni izvor njenih borcev, mag. naloga, Filozofska fakulteta v Ljubljani, Ljubljana 1986.

⁴⁷ Primerjaj T. Ferenc: Primorska pred vseljudsko vstajo, Ljubljana 1983, str. 218, podr. str. 195-263.

⁴⁸ Zbornik VI/7, dok. 22, razglas GŠ NOV in PO Slovenije in IO OF, 11. 9. 1943; dok. 25, proglas Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo, 11. 9. 1943.

Prvo navodilo za uvedbo splošne mobilizacije se vidi v okrožnici CK KPS okrožnim in rajonskim komitejem 9. 9. 1943 (Zbornik VI/7, dok. 4).

⁴⁹ Glej T. Ferenc: Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943, Maribor 1967; AINZ, fasc. 33, številčna stanja NOV in POS.

⁵⁰ M. Zevart: Največji razmah narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem, Osvoboditev Slovenije 1945, Ljubljana 1977, str. 91-92.

⁵¹ Prim. D. Vresnik: Druga brigada Vojske državne varnosti — narodne obrambe (Prispevek k zgodovini VDV Slovenije), Ljubljana 1987; isti: Tretja brigada Vojske državne varnosti

V posebnem položaju so bili primorski Slovenci (in Hrvatje), ki so v Italiji (pod zavezniško upravo) mogli vstopati v vrste NOV, nato pa so bili razporejeni v vojaške enote, tako imenovanih »prekomorcev«. Ocenjujejo, da se je v njih borilo še nadaljnjih 27.000 primorskih Slovencev in Hrvatov.⁵²

V obdobju po kapitulaciji Italije pa do zaključnih bojov se je ustalila porazdelitev območja Slovenije na tri operacijska območja, ki so jih delile komunikacije slovenskega prometnega križa. Središnji je bil VII. korpus na Dolenjskem, Notranjskem, v Beli Krajini in Slovenski Istri. Na tem območju se je tudi zadrževalo vodstvo gibanja z vsemi spremljajočimi organi in Glavni štab. Na Primorskem, Gorenjskem in nekaj časa na zahodnem delu Koroške je deloval IX. korpus, na Štajerskem in vzhodnem delu Koroške pa IV. operativna cona. Ta je bila obnovljena preostanek vojaške organizacije pred kapitulacijo Italije, vendar ni zaradi pomanjkanja sil niti po ustalitvi XIV. divizije prerasla v tretji slovenski korpus, čeprav je tak namen obstojal.⁵³

V zaključnih operacijah, ki so presegle zgolj sile slovenske partizanske vojske (na slovenskem območju se je zbralo okoli 135.000 mož nemških in kolaborantskih enot, še preden je tja prišla v zadnjih tednih vojne glavnina armadne skupine Jugovzhod), je prvič sodelovala na slovenskih tleh v večjem obsegu Jugoslovanska armada. Slovenske partizanske enote so v njih odigrale pomembno, a ne odločilno vlogo, vendar pa so, kot del Jugoslovanske armade, dosegle vsaj za nekaj dni enega od strateških ciljev, da so obvladovale ves nacionalni etnični teritorij vključno s Trstom.⁵⁴

Organizacijski razvoj oborožene sile je potekal vzporedno s številčno rastjo in razvojem operacij. V kratkih štirih letih je slovenska partizanska vojska doživela devet vseobsežnih reorganizacij. Od prvotnih gverilskih čet, pokrajinskih poveljstev z bataljoni, grup odredov in odredov, brigad, operacijskih con, divizij, korpusov, vključitve v armade JA in končno vključitev organskih enot v povsem nove formacije, razpusti in zlivanja enot, vse to je povzročilo, da je v teh letih nastalo skoraj nepregledno število raznih enot.⁵⁵

Slovenska partizanska vojska je bila do kapitulacije Italije manjša po obsegu in je svoj najvišji organizacijski razvoj dosegla poleti 1943, ko je njena glavnina bila razporejena v dveh številčno in materialno skromnih divizijah s šestimi brigadami. Po kapitulaciji Italije je nastala vojska, ki je v organizacijskem smislu imela dva korpusa, operacijsko cono, po nalogah in moči podobno korpusu, zaledno vojaško oblast in enote, vse vojaške spremljajoče službe, od zdravstva do kartografske službe. Število vojakov pač ni bilo vedno enako, niti ne povsod vedno enako razmerje, kar je bilo odvisno od valov mobilizacije, ki ni bila zgolj prostovoljna, ni bila pa tudi prava, z državno represijo podprta mobilizacija. V Sloveniji se je število vojakov gibalo med 20.000 (začetek 1944) in 38.000 mož (november 1944, februar, april 1945), v zaključnih operacijah je število padlo na 25.000. V operativnih enotah je bilo okoli dve

narodne obrambe (Prispevek k zgodovini VDV — NO Slovenije) Ljubljana 1988; R. Zakonjšek: Partizanski kurirji, Ljubljana 1985. 3. brigada je štela okoli 800 borcev, 2. brigada okoli 700, 3. najbrž podobno, 4. brigada 1800, skupaj torej okoli 4000 borcev.

⁵² S. Vilhar, A. Klun: Primorci in Istrani od pregnanstva do prekomorskih brigad, Ljubljana 1973.

⁵³ Glej AINZ, fasc. 15/IV, dopis politkomisarja GŠ J. Borštnarju, politkomisarju IV. op. zone 13. 8. 1944.

⁵⁴ Primerjaj T. Ferenc: Sklepne operacije za osvoboditev Slovenije, Osvoboditev Slovenije 1945 (referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 22. in 23. decembra 1975), Ljubljana 1977, str. 110–137; Z. Klanjšček: Vloga NOV in PO Slovenije v zaledju jugoslovansko-nemškega bojišča v končnih operacijah za osvoboditev, prav tam, str. 138–144; Završene operacije za oslobodenje Jugoslavije 1944–1945, Beograd 1957. Materiali s posvetovanja Vloga in delež NOV in PO Slovenije v sklepnih operacijah za osvoboditev Jugoslavije leta 1988 na Brdu pri Kranju še niso objavljeni.

⁵⁵ Glej Pregled enot narodnoosvobodilne vojske v Sloveniji in njihovega poveljniškega kadra 1941–1945, S. Semič, L. Vršnik: I. Od začetkov do pomladi 1942, Letopis MNO II, 1958; L. Vršnik: II. Od pomladi 1942 do ustanovitve operativnih con, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja I, 1960, št. 1; M. Luštek: III. Od ustanovitve operativnih con decembra 1942 do ustanovitve prvih dveh divizij julija 1943, Prispevki V, 1965, št. 1–2.

tretjini njenih pripadnikov, kar tretjina pa v zalednih enotah, ki so v letu 1944 naglo rasle.⁵⁶

Prvotne gverilske enote niso zadovoljevale zahtev vodstva in definiranih ciljev odpora. Z velikimi prizadevanji so postopoma preraščale v bolj organizirane vojaške formacije, ki pa so bile še daleč od klasičnih armad. Organizacijski tempo je diktiral Vrhovni štab NOV in POJ, ki je do srede 1942 uspel zagotoviti enotne kriterije vojaške organizacije v vseh delih, tako tudi v Sloveniji. Slovenska partizanska vojska je bila v organizacijskem, materialnem, operacijskem in številčnem zaostanku za osrednjo skupino okoli Vrhovnega štaba. Ta razlika se je še povečala po osvoboditvi vzhodnega dela države, ko so postale razmere neprimerljive. Partizanska vojska je bila samonikla, z mnogimi originalnimi rešitvami (npr. konspirativne bolnišnice, sistem kurirskih zvez, povezava terenske in vojaške organizacije). Slovenski vojaški poveljniki so sprejemali jugoslovanske vojaške vzore, tako zaradi skupne ideološko-politične podstat, skupne vojaške tradicije iz starojugoslovanske vojske⁵⁷ (edini poznan vzorec, razen ozkega kroga »špancev« z izkušnjami iz španske državljanske vojne), pa tudi zaostajanja v razvoju. Edina ovira je bila možnost uresničitve teh rešitev v lastnih, slovenskih okvirih, bodisi zaradi materialnih omejitev, npr. število borcev v posameznih formacijah, pomanjkanje težkega orožja) ali redkeje političnih (obstoje OF).

Slovenska partizanska vojska je bila teritorialna vojska in ta svoj značaj je ohranila do svoje ukinitve, kljub prizadevanjem, da bi prerasla v »regularno« armado. Taka je bila tudi njena taktika. Osnova bojevanja je bilo manevrsko bojevanje (»partizanska taktika«) na omejenem prostoru (etničnem ozemlju), brez jasno določenih front in le redko s celotnimi velikimi, sicer formiranimi enotami.⁵⁸ Redkeje so narodnoosvobodilni boj širili na nova območja s pohodi velikih enot.⁵⁹

Osvoboditev slovenskega ozemlja je bil končni cilj NOV in PO Slovenije. Prehodne faze predstavljajo osvobojena ozemlja, ki so bila pomembna tako vojaško (strateška baza, zaledje, oskrba, mobilizacija) kot tudi politično, saj je na njih oblikovalo narodnoosvobodilno gibanje novo »ljudsko oblast« kot vzorec bodoče ureditve, ne gre pa zanemarjati tudi političnega učinka, ki ga ima posedovanje določenega teritorija.⁶⁰ Prvo osvobojeno ozemlje je partizanska vojska izbojevala na Dolenjskem in Notranjskem spomladi in poleti 1942; obdržalo se je do jeseni. Velika osvobojena ozemlja so nastala po kapitulaciji Italije in so se obdržala tudi po nemški jesenski ofenzivi tako na Notranjskem in Dolenjskem s središčem v Beli krajini, kot na severnem Primorskem z delom Gorenjske. 1944 je IV. operativna cona izbojevala osvobojeno ozemlje v Zgornji Savinjski dolini, na Moravškem, Kozjanskem in Pohorju. Toda v sklepnem delu vojne je uspelo obraniti le del osrednjega osvobojenega ozemlja v Beli krajini.

Na nacionalnem ozemlju je NOV in PO Slovenije zadrževala okupacijske sile in tako prispevala k razbremenjevanju protifašistične koalicije na drugih frontah. Njen nasprotnik so bile vse oborožene formacije na slovenskem etničnem ozemlju. Daleč največ vojske je v Ljubljanski pokrajini zadrževal itali-

⁵⁶ AINZ, fasc. 33, številčna stanja NOV in POS; Z. Klanjšček: Pregled narodnoosvobodilne vojne v Sloveniji 1941–1945, Ljubljana 1987, str. 295.

⁵⁷ Primerjaj B. Kidrič: Dve vojski, dva značaja in dva namena, 1944; AINZ, part. tisk, inv. št. 293.

⁵⁸ D. Kveder-Tomaž: O osvobodilni vojni, Ljubljana 1975, Teritorialna vojna, str. 132–154. Avtor teritorialno vojno opredeljuje kot vmesno obliko med gverilo (»malo vojno«) in frontalnimi operacijami rednih armad. Prim. Z. Klanjšček: Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, str. 1012–1013; P. Kleut: Partizanska taktika i strategija, Beograd 1960.

⁵⁹ Mislim na pohod II. grupe odredov na Stajersko 1942, pohod XIV. divizije na Stajersko 1944 in pohod XXX. divizije v Beneško Slovenijo 1944. Primerjaj I. Ferlež: Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941–1942, Ljubljana 1972, L. Ambrožič: Pohod štirinajste, Ljubljana 1987, B. Mlakar: Pohod 30. divizije NOV in POJ v Beneško Slovenijo, Ljubljana 1984.

⁶⁰ Prim. Z. Klanjšček: O strategiji in taktiki NOV in PO Slovenije, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XI–XII, 1971–1972, št. 1–2, str. 119–121.

janski okupator, saj se je redno (tudi v mesecih po okupaciji, ko NOV in POS še ni bilo) gibala okoli treh divizij z okoli 45.000 možmi, v veliki ofenzivi 1942 pa jih je bilo celo okoli 65.000.⁶¹ Od 1942 dalje pa je tudi na Primorskem v Julijski krajini imel nesorazmerno veliko enot (dve diviziji, spomladi 1943 tri divizije in alpinsko brigado), občasno pa še enote, ki so se tam pripravljale na bojevanje na velikih frontah, bile pa so uporabljene tudi proti partizanskim enotam.⁶²

Nemški okupator je večji del časa shajal s pretežno policijskimi silami, kombiniranimi s posadnimi enotami starejših letnikov (1942 na Gorenjskem 9 policijskih bataljonov in 6 vojaških posadnih bataljonov). Po kapitulaciji Italije je uporabljal tudi vojaške enote (v jesenski ofenzivi več kot tri divizije), marsikdaj kvislinškega porekla in SS-policijske polke (1944 kar 9). Najmanj je bil obremenjen vojaški potencial madžarskega okupatorja, saj se je ta moral intenzivneje boriti s partizanskimi silami le jeseni 1944 in spomladi 1945.

Vedno pomembnejši delež v boju s partizansko vojsko so imele domače kolaborantske formacije, ki so, iz različnih vzrokov, nastale postopoma med potekom vojne. Po obsegu so občasno in krajevno omejeno dosegale partizanske, po kvaliteti pa le domobranski udarni bataljoni v letu 1944.

Enote prostovoljne protikomunistične milice (MVAC), ki jih je narodno-osvobodilno gibanje s svojo prorusko terminologijo nazvalo »bela garda«, so nastale od srede leta 1942, ko je italijanski okupator vanje vključil tiste elemente pretežno na podeželju, ki so iz strahu pred okupatorjem (interniranje), strahu pred komunizmom in iz oportunitizma pristali na varovanje svoje okolice pred partizanskimi enotami. Vanje so se vključile tudi tiste redke skupine, ki so nastale od spomladi 1942 dalje pollegalno kot oborožene formacije nasprotnikov Osvobodilne fronte. Tako je italijanski okupator rastoči odpor proti Osvobodilni fronti kanaliziral v svoje vode in pod svoje poveljstvo, ki je preraslo v odvisnost teh enot v formaciji, oskrbi, oborožitvi, vojaških operacijah. Partizanska vojska je iz strateških razlogov v jesenski protiofenzivi 1942 namenila tem enotam pozornost, ki je bila njihovi vojaški vrednosti nesorazmerna. Vodila jo je pri tem skrb, da nasprotje ne bi res preraslo v državljansko vojno, ki bi njihovo bazo razširila, partizansko pa zožila. V trenutni situaciji je operacija prinašala politično korist (poudarjanje sodelovanja z okupatorjem, sprejetja orožja iz rok okupatorja), za oslabele partizansko vojsko po ofenzivi pa so mogle biti slabo oborožene in še slabše izvežbane enote bele garde nasprotnik, ki je dajal več upanja na uspeh v boju: prav tega pa je zaradi lastne utrditve partizanska vojska krvavo potrebovala.⁶⁴ Kljub nekaterim uspehom niso mogle omejiti številčnega (presegli so število borcev v partizanskih enotah) in prostorskega širjenja postojank MVAC.⁶⁵

Po popolnem porazu in razsulu enot MVAC po kapitulaciji Italije je kolaborantska garnitura v Ljubljanski pokrajini razvila novo oboroženo grupacijo, Slovensko domobranstvo, ki je doseglo v letu 1944 številčni ekvivalent tam delujočemu VII. korpusu. Formalno samostojno, a pod močnim vplivom Slovenskega domobranstva se je razvil na Primorskem Slovenski narodni varnostni zbor z okoli 2000 pripadniki in Gorenjsko domobranstvo (okoli 800

⁶¹ T. Ferenc: Italijanski okupacijski sistem v Ljubljanski pokrajini, Fašisti brez krinke, Dokumenti 1941–1942, Maribor 1987, str. 74–105.

⁶² T. Ferenc, M. Kacin-Wohinz, T. Zorn: Slovenci v zamejstvu, Ljubljana 1974, str. 206–207, 217, 222; T. Ferenc: Primorska pred vseljudsko vstajo 1943, str. 525–544.

⁶³ T. Ferenc: Osvobodilni boj slovenskega naroda in okupator, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XI–XII, 1971–1972, št. 1–2, str. 56–59.

⁶⁴ Podrobneje L. Ambrožič-Novljan: Partizanska protiofenziva, Ljubljana 1965; F. Saje: nav. d., str. 283–312.

⁶⁵ Npr. konec februarja 1943 je bilo v MVAC 5145 mož v 64 postojankah, od tega 1683 v Legiji smrti, partizanov pa je bilo po ocenah Z. Klanjščka v Ljubljanski pokrajini tedaj okoli 2400 (Z. Klanjšček: Pregled narodnoosvobodilne vojne 1941–1945 na Slovenskem, Ljubljana 1989, str. 150).

pripadnikov). Vsaj premične enote Slovenskega domobranstva (udarni bataljoni) so bile vojaško upoštevanja vreden nasprotnik enotam VII. korpusa.⁶⁶

O okupatorjem in njegovim sodelavcem povzročenih izgubah je žal močje navesti le malo zanesljivih podatkov. Izgube enot XI. armadnega korpusa v Ljubljanski pokrajini so znašale vsaj 3659 mož⁶⁷ (od tega 1200 padlih), domobrancev naj bi padlo okoli 600 (1000). Podatki o padlih sovražnikih, ki jih je zbirala NOV in POS, so nezanesljivi (pretirani). V vrstah NOV in POS naj bi padlo okoli 16.000 borcev, 22.000 pa bilo ranjenih.⁶⁸

IV. NACIONALNA ARMADA IN VPRAŠANJE JUGOSLAVIJE

Nerazrešena nacionalna problematika v Kraljevini Jugoslaviji je bila ena od najbolj brizantnih točk v njenem notranjem življenju in tudi glavni temelj notranje nestabilnosti. KPJ je že dolgo pred vojno zastopala stališče o preureditvi države v federalno strukturo, vsekakor po sovjetskem vzoru s sovjetskimi republikami.⁶⁹ Ko je država propadla, je pri komunistih nastopila nova situacija, ki so jo formulirali takole: »Komunisti Slovenije morajo biti tista vez, ki bo spajala boj slovenskega naroda z bojem vseh ostalih narodov Jugoslavije za njihovo nacionalno in socialno osvoboditev.«⁷⁰

Tako je razumljivo, da se v začetni fazi s strani narodnoosvobodilnega gibanja ni kazalo povezovanje z ostalimi jugoslovanskimi območji, razen kolikor je izhajalo iz organizacijske strukture same KPJ, ki je ostala enaka oni izpred vojne (primer Makedonije in Šatorova!) in ni priznavala razkosanja Jugoslavije. Tudi ostale politične skupine, ki so se združevale v OF, so bile v odnosu do Jugoslavije različnih provenienc, čeprav pri nobeni ni znano eksplicitno odklanjanje jugoslovanske integritete, prej nasprotno (liberalne skupine).

Ker so skupine OF stale na stališču povezanosti jugoslovanskega prostora, je logična konsekvence bila odločitev, da se slovenske partizanske enote vključijo v jugoslovanske. Še posebej, ker se je začela nakazovati tudi druga organizacija odpora, ki so jo pripravljala vodstva dotedanjih oficialnih strank, tako v Sloveniji, kot tudi v Srbiji (tam zlasti četniki). Gotovo je deloval tudi povsem logičen občutek za povezovanje v boju proti sovražniku, ki je mnogokratno presegal potencialne OF in tudi celotnega slovenskega naroda. Tako je na prvi seji konstituirani Slovenski narodni osvobodilni odbor (začasni najvišji organ oblasti) sklenil, da se slovenske partizanske enote vključijo kot sestavni del v Narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije, da operirajo pod vrhovnim poveljstvom Glavnega (pozneje Vrhovnega) štaba, hkrati pa je bilo poudarjeno, da ohranjajo svojo posebno organizacijo »slovenski vojaški zbor«⁷¹ z lastnim poveljstvom.⁷² Vidno je, da je tudi na vojaškem področju bil uporabljen nov, od starojugoslovanske vojske različen, pogojno rečeno (kon)federalen način organizacije vojske, ki pa je bil tak najbrž bolj zaradi realitete vojaškega položaja in stopnje vojaške organiziranosti.

Dejstvo je, da je v prvem obdobju nastopala slovenska partizanska vojska povsem samostojno in omejena le na lastne sile in resurse, saj je prvi

⁶⁶ B. Mlakar: Domobranstvo na Primorskem 1943–1945, Ljubljana 1982; I. Križnar: Slovensko domobranstvo, Ljubljana v ilegali, IV. knjiga, Ljubljana 1970, str. 236–319; I. Jan: Kokrški odred, II., Ljubljana 1980, str. 100–114, 456–485.

⁶⁷ T. Ferenc: Fašisti brez krinke, str. 101.

⁶⁸ Z. Klanjšček: Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, str. 1018.

⁶⁹ Glej Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije, Ljubljana 1986, str. 132–133, 138.

⁷⁰ Izvori za istoriju SKJ, serija A, tom II, Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucije 1941–1945, knjiga 1, dok. 6, Savjetovanje KPJ.

⁷¹ Zbornik VI/1, dok. 30, Odlok slovenskega narodnega osvobodilnega odbora o vključenju slovenskih partizanskih čet v narodnoosvobodilne partizanske odrede Jugoslavije, Slovenski poročevalci 20. 9. 1941, št. 18.

⁷² Vzrok, zakaj tak sklep prav v tistem času, je najbrž najti v avgusta sklicanem posvetu vseh glavnih štabov in Vrhovnega štaba, ki se je nato vršilo 26. septembra 1941 v Stolicah pri Krupnju, ki se ga je bila KPJ po partijski disciplini obvezna udeležiti (dejansko sta se ga udeležila najvišja funkcionarja Glavnega poveljstva F. Leskošek-Luka in M. Marinko). Prim. M. Marinko: Moji spomini, Ljubljana 1974, str. 271–274.

stik s partizanskimi enotami na območju NDH vzpostavila aprila 1942. Zveza z Jugoslavijo je torej bila v prvem obdobju le v organizacijski enotnosti glavnega snovalca odpora, v načrtih in splošnih strateških usmeritvah, ki so funkcionirale tudi, ko je bila zveza s centralnim vodstvom občasno prekinjena. Vse leto 1942 se v odnosu do jugoslovanske dimenzije ni spremenilo mnogo, spremenil pa se je strateški pomen slovenske partizanske vojske, ko je glavnina partizanskih enot krenila v zahodno Bosno in prenesla težišče delovanja v zahodni del jugoslovanskega ozemlja.

Prva kriza v razmerju med slovensko partizansko vojsko in jugoslovanskim centrom je nastopila z vprašanjem ustanavljanja proletarskih enot julija 1942, občutna pa s prihodom skupine 11 oficirjev iz Vrhovnega štaba in načelnika Vrhovnega štaba Arse Jovanovića v Slovenijo. Poslal jih je Vrhovni štab, da bi pomagali dvigniti vojaško raven bojevanja in poveljevanja v NOV in PO Slovenije.⁷² To ni bilo sporno, saj je pomoč prišla po vsej verjetnosti prav na zelo črnogledo Kardeljevo poročilo po italijanski ofenzivi. V njem je Kardelj ocenil Glavno poveljstvo kot nesposobno in predlagal, da pošlje Vrhovni štab poveljnika z juga, a res sposobnega. V nasprotnem primeru se bodo naslonili na Ivana Mačka-Matijo, Jako Avšiča in še enega od mlajših komandantov.⁷³ Pač pa je hitro postal sporen način, ko je načelnik Vrhovnega štaba sam, brez vednosti poveljstva ali Izvršnega odbora OF, začel odstavljati in nameščati pripeljane poveljnike enot.⁷⁴ Arsa Jovanović je namreč v Vrhovnem štabu dobil zelo široka pooblastila, ki so dejansko vojsko na Slovenskem postavljala pod njegovo začasno poveljstvo, pooblastilo pa je vključevalo tudi pravico do imenovanja novega glavnega poveljstva, »da stvari GŠ Slovenije«.⁷⁵

Prizadetost vodstva Osvobodilne fronte se je odrazila kot odklanjanje podcenjevalnega izražanja o stanju slovenske partizanske vojske, prisiljevanja nekaterih političnih komisarjev, da so oznake OF na uniformah zamenjali z znakom srpa in kladiva, ki so ga nosili politični komisarji po ostalih pokrajinah Jugoslavije, in nastopanje proti Osvobodilni fronti in članom nekomunističnih skupin v njej, hkrati pa že zamenjavanje poveljujočega kadra.⁷⁶ Po prihodu na sedež vodstva narodnoosvobodilnega gibanja v Polhograjskih Dolomitih se je z njim najprej konfrontiralo vodstvo KPS, nato pa je zoper tako nastopanje enotno nastopil Izvršni odbor, ki je zahteval, da se vprašanje reši povsem načelno, torej, ali je slovenska vojska pod vrhovnim poveljstvom Izvršnega odbora (tako je bilo dotedaj formalno postavljeno) ali pa Vrhovnega štaba. Postopek načelnika Vrhovnega štaba so razumeli kot poseg v pravico slovenskega naroda do samoodločbe in omenjali analogije s postopanjem v starojugoslovanski vojski. Tako so vodilni komunisti morali pokazati njegovo pooblastilo, ki je sicer široke kompetence pogojevalo s postopanjem v soglasju z Izvršnim odborom OF in CK KPS. S tem je Kardelj rešil principielen problem, saj so se nekomunistični člani vodstva OF s tako formulacijo zadovoljili. Čudi pa to, da so vodilni komunisti (razen naknadnega in blagega Kardeljevega protesta Titu⁷⁷) tako zlahka pristajali na njihovo lastno dezavuiranje.

⁷² DLRS 4, dok. 170, poročilo J. Bradeška-Boštjana B. Kidriču 15. 12. 1942. Ta pravi, da se je J. Broz-Tito odločil poslati v Slovenijo načelnika štaba Arso Jovanovića in skupino oficirjev samoiniciativno, potem, ko je dobil več poročil hrvaških partizanov o slabem obnašanju poveljnikov v Cankarjevi brigadi.

⁷³ Zbrana dela Edvarda Kardelja, knjiga 6, dok. 38 (rokopis v Arhivu INZ), poročilo E. Kardelja J. Brozu-Titu 20. 9. 1942. Poročilo je mnogo bolj kritično kot predhodna in poznejša, očitno je na to vplivalo tudi njegovo osebno razpoloženje v dneh po velikih fizičnih naporih, nevarnosti za lastno življenje in negotov položaj na Podlipoglavu pri Ljubljani. Glej tudi njegovo opravičilo v pismu V. Krivicu, poverjeniku CK KPS za Ljubljano, 24. 9. 1942 (prav tam, dok. 46).

⁷⁴ Zbornik VI/4, dok. 109, dok. 131, dok. 136.

⁷⁵ AS (ZA CK KPS); Fond CK KPS II, a. š. 5041, pooblastilo A. Jovanovića 17. 11. 1942; DLRS 5, dok. 48, poročilo E. Kardelja J. Brozu-Titu 12. 1. 1943.

Upoštevati je treba tudi sočasno trdnješe prevzemanje vodenja partizanske vojske na Hrvaškem v roke Vrhovnega štaba (AS (ZA CK ZKS) fond CK KPS II, a. š. 5020, dopis GS Hrvatske GP SPČ 27. 9. 1942).

⁷⁶ DLRS 5, dok. 46.

⁷⁷ Poročilo 12. januarja 1943 (DLRS 5, dok. 46).

nje, saj so dotedaj dejansko skoraj povsem samostojno obvladovali vojsko in je to postopanje pomenilo njim dejansko nezaupnico. Kljub temu sporu (in Kardeljevi trditvi, da se je A. Jovanović onemogočil) pa je nato Arsa Jovanović dva meseca sopoveljeval slovenski vojski, izvedel reorganizacijo v operativne cone in razporedil kadre.⁷⁸

Glede pripeljanih oficirjev se je 6. januarja 1943 Glavno poveljstvo izjasnilo: »Smatramo, da tovarišev, ki jih je poslal Vrhovni štab, trenutno še ne imenujete na mesta komandantov, dokler se ne vživijo povsem v naše razmere. Uporablajte jih pa kot namestnike komandantov in načelnike štabov ter jim dajte pri tem možnost kar največjega vojaškega razmaha in posredovanja njihovih izkušenj domačemu komandnemu sestavu.«⁷⁹ Pač pa je bil Milovan Šaranović (izgleda v Vrhovnem štabu namenjen za poveljnika slovenskega Glavnega štaba, pozneje njegov načelnik) edini od novодоšlih imenovan za komandanta ene od štirih operacijskih con.⁸⁰ Toda komandant mora biti iz načelnih razlogov Slovenec: »Naglašavam u vezi s time samo još to, da komandant apsolutno mora biti Slovenac, jer je to političko pitanje, nacionalna tekovina u vreme oslobodilačke borbe, koja igra u našem ugledu u masama upravo neverovatno veliko ulogu. Moći će se takve stvari potcenjivati tek na kasnijim etapama borbe, kada će se mase ubediti, da njihove nacionalne pravice nisu okrnjene, ako je komandant druge nacionalnosti.«⁸¹

Izraz bolj razmišljanj kot pa organiziranih razprav o prihodnji vojaški ureditvi v jugoslovanski skupnosti po I. zasedanju AVNOJ je bila v Izvršnem odboru OF sprožena diskusija maja 1943 o predlogu Borisa Kidriča, da bi prenesli pristojnosti poveljevanja nad vojsko in imenovanje poveljnikov na Vrhovni štab. Na tako Kidričevo prizadevanje je poleg nove situacije, ki je nastala z Dolomitsko izjavo, najbrž pomembno vplivala kritika Ive Ribarja-Lole spomladi 1943. Ribar je videl Osvobodilno fronto preveč poudarjeno kot organizacijo, ki vodi narodnoosvobodilni boj, medtem ko se KPS skriva predvsem kot organizacija prihodnosti, torej tista, ki je zainteresirana predvsem kot revolucionarna sila. To bi moglo mase ločiti od partije.⁸² Prav tako je kritiziral Kidričevo pisanje v brošuri Dve vojski, dva značaja in dva namena, kjer je napisal, da naj bi bilo združevanje nacionalnih narodnoosvobodilnih vojsk v enotno jugoslovansko le vojaška potreba.⁸³

Na seji IO OF 23. in 24. maja 1943 so razpravljali o predlogu, da bi na predlog IO OF imenoval nov Glavni štab Vrhovni štab, medtem bi predlagani kot vršilci dolžnosti poveljevali slovenski partizanski vojski. Predlog je sprožil načelno diskusijo o razmerju med enotno državno vojsko in OF. Diskusija je pokazala razhajanje v razumevanju problema. Zedinili so se, da je zaradi zunanjepolitičnih razmer »skupna in enotna« vojska potrebna, toda rešitev naj ostane enaka kot je tista iz septembra 1941, torej nacionalna vojska kot posebno telo v enotni armadi pod poveljstvom Vrhovnega štaba. Strinjali so se, da je potrebno enotnost manifestirati in sprejeli Kidričev predlog. Diskusija, ki se v Kocbekovi interpretaciji razlikuje od zabeleženih sklepov, je končala z dvema sklepoma: 1. Vrhovni štab naj imenuje Glavno poveljstvo NOV

⁷⁸ Glej Zbornik VI/4, dok. 136, VI/5, dok. 6, 12, 13, 14, 15, 21, 25, 26, 54, 60, 62, 72, 74.

⁷⁹ Zbornik VI/5, dok. 5, Glavno poveljstvo štabu Dolenjske operativne cone 6. 1. 1943.

⁸⁰ Zbornik VI/4, dok. 136, ukaz Glavnega poveljstva SPV 26. 12. 1942.

⁸¹ DLRS 5, dok. 46, str. 141. S tem je Kardelj prišel na nasprotno stališče, kot ga je imel konec septembra 1942. Glej op. 73.

⁸² DLRS 6, dok. 89, pismo I. Ribarja-Lole E. Kardelju-Bevcu, 20. 4. 1943.

⁸³ Prav tam; AINZ, partizanski tisk, inv. št. 294, B. Kidrič: Dve vojski, dva značaja in dva namena, Knjižnica Glavnega poveljstva slovenske narodnoosvobodilne vojske, št. 1, 1943. Pomembno je omeniti, da je v letu 1944 Kidrič ponovno izdal razširjeno verzijo te brošure, v katerem je kritizirani stavek spremenil v »V utrjevanju enotnosti celotne Narodno Osvobodilne Vojske sta po eni plati zrla nujno vojaško potrebo, po drugi strani pa nujni izraz nerazdružljivega bratstva, nerazdružljive enotnosti jugoslovanskih narodov. Se na misel jima ni prišlo, da bi se tukaj skrivale kakršne koli hegemonistične težnje.« (AINZ, partizanski tisk, inv. št. 293, B. Kidrič: Dve vojski, dva značaja in dva namena, Izd. Glavni štab NOV in PO Slovenije, 1944, str. 9).

in PO Slovenije po predlogu IO OF; v praksi imenuje le nove člane. 2. IO OF ugotavlja, da obstoja zastopstvo Slovenije v Vrhovnem štabu.

Sklepu so nasprotovali nekomunistični člani IO OF, očitno najbolj Josip Rus, ki je tudi pri glasovanju obdržal svoje separatno mnenje. Komunisti so poudarjali, da je enotnost vojaških zadev nujnejša kot pa je tekoči proces definiranja političnega povezovanja na jugoslovanski ravni, drugi pa, da je Osvobodilna fronta izoblikovala slovensko suverenost, ki ji pritičejo tudi vojaške zadeve in so torej nasprotovali prenosu pooblastil na Vrhovni štab. Enotno vrhovno poveljstvo nad vojsko je treba pogojit s predhodnim nastankom skupnega političnega predstavništva, saj naj bi bil Vrhovni štab zgolj prehodna organizacijska oblika. Po Kocbeku so se hkrati zedinili tudi, da dajo pobudo za oblikovanje skupnega političnega predstavništva jugoslovanskih narodov. Menili so, da gre prenos vojaških prerogativov na Vrhovni štab brez deklaracije o federalni strukturi nove Jugoslavije na roko predvsem restavraciji stare države in s tem londonski vladi.⁸⁴

Praktična realizacija novega dogovora se je pokazala ob imenovanju novega najvišjega poveljniškega kadra v juliju 1943. 13. julija je IO OF na svoji seji sklenil, da predlaga za novega komandanta Glavnega štaba NOV in PO Slovenije Franca Rozmana-Staneta, za člana Vrhovnega štaba pa namestnika komandanta Jako Avšiča-Branka Hrasta. Pač pa je kar imenovalo načelnika sodnega oddelka v Glavnem štabu, kar kaže na omejitev Titovega imenovanja zgolj na poveljevalne položaje, ki niso vključevali tudi politkomisarskih vodilnih položajev.⁸⁵ Dober mesec pozneje je IO OF namreč namesto padlega namestnika političnega komisarja Glavnega štaba Ivana Kavčiča-Nandeta kar imenoval naslednika Viktorja Avblja-Rudija.⁸⁶

Drugo zasedanje AVNOJ v Jajcu 29. in 30. novembra 1943 je prineslo formalno uzakonitev za slovensko delegacijo tako zaželenega sklepa o federalni ureditvi nove države. V tem okviru so bila razmišljanja tudi o prihodnji vojaški ureditvi. V sklepih pa o oboroženi sili ni niti besede, pač pa ji je posvetil del svojega referata Josip Broz-Tito, ki je poudaril predvsem težave, v katerih je vojska nastala, nove razmere, ki bodo nastale z uvedbo splošne vojaške obveznosti in terjal potrditev ukazov Vrhovnega štaba o imenovanjih oficirjev in odlikovanjih.⁸⁷

S slovenske strani so najbrž prav spomini na nastop Arse Jovanovića in nejasna orientacija na samem zasedanju spodbudili Jako Avšiča, da je na pogovoru slovenske delegacije z Josipom Brozom-Titom 1. decembra sprožil vprašanje jezika v prihodnji vojski, saj naj bi slovenska vojska ostala ena od trajnih pridobitev narodnoosvobodilnega boja. Izrazil se je proti vnašanju »srbskega komandnega jezika« v NOV in POS. Titovo načelno in jasno stališče je bilo, da seveda slovenska vojska mora imeti tudi slovenski poveljevalni jezik na vseh ravneh, hkrati pa jih je opozoril, da bodo tudi na vojaškem področju potrebni prehodni centralistični ukrepi, tudi zaradi bojazni zaveznikov, da bo Jugoslavija zaradi samoodločbe narodov razpadla. Slovenska delegacija se je s temi zagotovili zadovoljila, formalnih pa očitno ni zahtevala. Pomembnejše pa je bilo Titovo zagotovilo, da za »osvoboditvijo slovenskega Primorja in Koroške ne stoji samo vaša slovenska vojska, ampak vsa naša armija«,⁸⁸ kar je izražal tudi sklep AVNOJ o za Slovence življenjsko pomembni priključitvi Slovenskega Primorja, Istre, Reke, Zadra in jadranskih otokov Jugoslaviji.⁸⁹

⁸⁴ DLRS 7, dok. 66, zapis sklepov seje IO OF 20., 23., 24. in 25. 5. 1943; E. Kocbek: Listina, dnevniški zapiski od 3. maja do 2. decembra 1943, II. natis, Ljubljana 1982, str. 51; T. Fajfar: Odločitev, II. dop. izd., Ljubljana 1981, str. 281–285.

⁸⁵ AINZ, fasc. 432/I, zapisnik seje IO OF 13. 7. 1943; E. Kocbek, Listina, str. 145–146.

⁸⁶ AINZ, fasc. 432/I, zapisnik seje IO OF 18. 8. 1943.

⁸⁷ Drugo zasedanje Antifašističnog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, Beograd 1953, str. 58–61.

⁸⁸ AINZ, fasc. 432/I, zapisnik sestanka slovenske delegacije s tov. Titom dne 1. XII. 1943.

⁸⁹ Glej op. 87, str. 26.

Opaziti je treba, da se je vprašanje slovenske vojske zvedlo od vprašanja razpolaganja z njeno silo (poveljevanja) na zgolj vprašanje jezika poveljevanja. Čeprav je to eno od pomembnih elementov vojaške strukture, pa je to vprašanje v primerjavi s prvim na povsem drugi ravni. Očitno je torej, da je vprašanje jezika začelo služiti kot metafora za vprašanje vojske sploh, saj je to vprašanje do tedaj moglo biti povsem samoumevno, ne glede na prakso, v kateri seveda večina vojaških poveljnikov ni imela druge vojaške izkušnje kot tiste v starojugoslovanski vojski, s srbskim poveljevalnim jezikom vred. Na drugi strani seveda komunistom z njihovo osnovno internacionalno orientacijo tako vprašanje ni bilo pomembno toliko, da bi ga postavili kot načelen problem, pač pa ga je postavljajl prav tisti, od katerega bi to najmanj pričakovali — generalštabni polkovnik bivše jugoslovanske vojske. Še bolj se je to pokazalo pol leta kasneje, ko je končno bil z odlokom uveljavljen slovenski poveljevalni jezik v NOV in PO Slovenije, ki je določal trimesečni prehodni rok za uvedbo slovenskih povelj.⁹⁰ Dejansko so nato izdelali verzijo slovenskih povelj vsaj za pehoto.⁹¹

Pomembno novo pristojnost je dobil Vrhovni štab z uvedbo oficirskih činov v partizansko vojsko.⁹² Imenovanje oficirjev je bilo pridržano zgolj Vrhovnemu štabu, čeprav je v praksi potekalo zgolj na predlog Glavnega štaba za poveljnike, ki so bili v NOV in PO Slovenije. Glavnemu štabu je ostalo zgolj imenovanje podoficirjev.⁹³

Imenovanje in napredovanje oficirjev je potekalo občasno, bilo pa je odvisno tudi od kvalitete zvez in pregleda nad lastnim kadrom. V slovenski partizanski vojski sta maja 1943 prva dosegla generalski čin Franc Rozman-Stane (od 1. 9. 1944 generallajtnant) in Jakob Avšič (generallajtnant),⁹⁴ nato s 1. 11. 1943 še Karel Marčič, Dušan Kveder-Tomaž in Lado Ambrožič-Novljan,⁹⁵ za njimi pa edini še Ivan Maček-Matija (1. 12. 1944) kot šef OZN za Slovenijo (ta je spadala pod poverjenišтво za narodno obrambo).⁹⁶

Z organizacijskim razvojem in boljšim poslovanjem Vrhovnega štaba je bila dejanska samostojnost slovenske vojske (kot nacionalne armade) vedno manjša. Tudi vedno bolj usklajeno poveljevanje je omejevalo izvedbo lastnih operativnih planov, in zahtevalo usklajevanje v vsem jugoslovanskem prostoru. Nesporazumi, ki so nastajali, so bili zgolj tehnične narave, bodisi da je šlo za različne poglede na operacije ali slabe zveze. Kljub temu pa se je ohranjal koncept vsaj navidez nacionalnih armad vse do sklepnih bojov za osvoboditev države.

1. marca 1945 je vodstvo DFJ preimenovalo Narodnoosvobodilno vojsko in partizanske odrede Jugoslavije v Jugoslovansko armado in Jugoslovansko mornarico, formiralo generalštab in na že osvobojenem delu ozemlja poleg prvih treh še četrto armado. Ta je posegla v enote pod poveljstvom GS Slovenije, saj je dobila z ukazom vrhovnega kamandanta v svoj organski sestav tudi 7. korpus.⁹⁷ Sledilo je preimenovanje Glavnega štaba NOV in PO Slovenije v Glavni štab JA za Slovenijo 1. aprila 1945. To je dejansko pomenilo definitivni konec posebne slovenske partizanske vojske. 18. maja, ko je bila

⁹⁰ AINZ, part. tisk, Vestnik Glavnega štaba NOV in POS, I, 4. 5. 1944, št. 3, str. 5.

⁹¹ AINZ, fasc. 311/I, slovenska povelja NOV in PO Slovenije, 31. 7. 1944.

⁹² Zbornik II/1, Bilten VŠ III, maj 1943, št. 28, Narodni oficiri i podoficiri.

⁹³ Glej AINZ, part. tisk, Vestnik GS NOV in POS, 1944–1945, št. 1–8.

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ Zbornik II/1, Bilten VŠ IV, februar–marec–april 1944, št. 29–30–31, Ukaz od 1. 11. 1943 o imenovanju in napredovanju oficirjev NOV in POJ.

⁹⁶ E. Kardelj je 5. 5. 1944 sporočil političnemu komisarju Glavnega štaba: »Kveder, Ambrožič in Marčič so postali generali. Zdaj imate dovolj in novih takih predlogov ne postavljajte.« (AINZ, fasc. 15/I).

⁹⁷ Zbornik II/1, Bilten VŠ III, maj 1943, IV, februar–marec–april 1944, št. 29–30–31, Ukaz od 1. 11. 1943 o imenovanju in napredovanju oficirjev NOV in POJ; IV, november–december 1944, št. 46–47, Ukaz od 1. 12. 1944 o imenovanju in napredovanju oficirjev NOVJ. Izven NOV in POS je generalski čin v vojnem času dosegel še Franjo Pirc, ki je bil poveljnik letalstva NOV in POJ.

⁹⁸ AINZ, fasc. 41, knjiga depeš, depeša 473, 3. 3. 1945.

tudi Slovenija že osvobodjena, je Generalštab z depešo razpustil še obstoječi Glavni štab JA za Slovenijo in »vojno območje Slovenije in Istre« podredil IV. armadi, vključno s Komando mesta Trsta.⁹⁸ Vojaške enote so bile že sredi reorganizacij; del so jih vključili v enote KNOJ (vso 30. divizijo), razpustili (18. divizijo), druge je pot zanesla kot organske dele večjih enot po Jugoslaviji (14. divizija).⁹⁹ Nerazporejenih je ostalo precej oficirjev in podoficirjev NOV in POS, ki so nato povzročali politikom v Ljubljani velike težave; dokazov o namenskem izpuščanju iz razporeda zaenkrat ni. Toda tudi razporejeni oficirji so bili v tem času zaskrbljeni zaradi hitrega prehoda v novo okolje in razpusta NOV in POS. Razumevanja zanje niti pri slovenskem političnem vodstvu ni bilo veliko.¹⁰⁰

Zusammenfassung

ROLLE UND BEDEUTUNG DER BEWAFFNETEN STREITKRÄFTE IM NATIONALEN BEFREIUNGSKAMPF IM SLOWENISCHEN RAUM

Damijan Guštin

Das politische Fundament des bewaffneten Aufstands im slowenischen Raum war die Antimperialistische Front (seit Juni 1941 Osvobodilna fronta slovenskega naroda «OF»/Befreiungsfront des slowenischen Volkes), zu der sich vornehmlich die in der Volksfrontbewegung zusammenarbeitenden Gruppen vereinigt hatten. Die neue Gruppierung hatte sich angesichts der Möglichkeit und Notwendigkeit einer nationalen Befreiungsaktion, einschließlich des bewaffneten Kampfs auf einer Plattform nationaler Konzentration vereinigt. Führend in den Vorbereitungsarbeiten zum bewaffneten Aufstand war die KP Sloweniens, die als intergraler Bestandteil der KPJ zur Vorbereitung des bewaffneten Aufstands gegen den Okkupanten verpflichtet war. Der Beginn des offenen bewaffneten Aufstands wurde mit dem deutschen Überfall auf die Sowjetunion eingeleitet.

Die militärische Organisation wurde sofort aufgebaut, und zwar parallel zur politischen, und gleich alle militärischen Ebenen und Ränge. Der Oberbefehl über die Armee lag formell in der Hand der Befreiungsfront, die über ihren Exekutivausschuß auch ihren Einfluß geltend machte. Die Partisanenarmee war eine politische Armee, jedoch versuchte ihr die Führung des Nationalen Befreiungskampfs vom Herbst 1941 an den Charakter einer nationalen Armee zu geben, was in der konkreten Situation eine Handlung der Auflehnung gegen die »jugoslawische Armee in der Heimat« — die Tschetniks von Draža Mihailović war. Die Mehrzahl der Positionen in der militärischen Hierarchie, auch alle Politikommissarposten, hielten die Mitglieder der KPS besetzt, die die einzige in den militärischen Einheiten organisiert operierende politische Kraft war. Die Frage der unproportionierten Repräsentanz der wichtigsten Gruppen an den befehlshührenden Stellen wurde 1942 aktuell, als die KPJ (KPS) begann, besondere »proletarische« Einheiten zu bilden. Die politische Kontrolle der Armee ermöglichte deren strategische Orientierung, nicht nur auf den nationalen Befreiungskampf, sondern ebenso auch auf die Vorbereitung von Ansätzen für die Revolution. Einige bewaffnete Gruppen, welche 1942 von der gegen die OF gerichteten Seite aufgestellt wurden, konnten angesichts der Ausschließlichkeit des Rechts zur Aufstellung bewaffneter Einheiten sich nur kurz als selbständiger Faktor behaupten und traten bereits im Sommer 1942 offen oder halblegal auf die Seite des Okkupanten über und wurden zu einem Bestandteil seiner Hilfsmiliz (MVAC).

Die militärischen Einheiten (Kompanien, Bataillone) waren 1941 rund 2000 Mann stark, in der großen Erhebungswelle im Frühjahr 1942 zählte die Armee mehr als 5500 Partisanen. Eine regelrechte Wende jedoch trat infolge der Kapitulation Italiens ein, bei welcher fast drei italienische Divisionen durch Partisanenverbände entwaffnet und rund 20.000 Mann (die Jahrgänge 1893—1926) mobilisiert wurden.

⁹⁸ AINZ, fasc. 41, knjiga depeš, depeša 89, 18. 5. 1945. Glavni štab je še marca 1945 izdeloval načrt za mirnodobno vojaško ureditev v Sloveniji (AINZ, fasc. 34/III, načrt Komanda Slovenije).

⁹⁹ Prim. L. Ambrožič-Novljan: Petnajsta divizija, Ljubljana 1983, str. 515—517.

¹⁰⁰ L. Ambrožič-Novljan: Po čem je zmaga, Maribor 1988, str. 38—41; AS (ZA CK ZKS), CK KPS, fasc. 1, zapis sej CK KPS 5. 6., 21. 6., 19. 8. 1945; AINZ, fasc. 18/I, odredba GS JA za Slovenijo vsem oddelkom, nedat.

Nach der deutschen Offensive im Herbst 1943 bewegte sich die Zahl der Soldaten zwischen 18.000 (Anfang 1944) und 38.000 (Anfang 1945). In den operativen Einheiten bildeten zwei Drittel die kämpfende Truppe und ein ganzes Drittel war in den rückwärtigen Stellungen tätig.

Bis zur Kapitulation Italiens erreichte die Nationale Befreiungsarmee und die Partisanenabteilungen Sloweniens (NOV und POS) die organisatorisch höchste Stufe im Sommer 1943, wo sie in zwei zahlenmäßig und materiell schwache Divisionen mit sechs Brigaden aufgegliedert wurde. Ende 1943 entstand eine Armee mit zwei Korpusen, mit Operationszone, rückwärtigen Kommandostellen und allen begleitenden Diensten. Die Stärke der Einheit entsprach nicht der Truppenbezeichnung, weder der Zahl noch der Kampfkraft nach.

Die slowenische Partisanenarmee war eine Territorialarmee und behielt diesen Charakter bis zum Kriegsende bei. Die Grundlage ihrer Kampftechnik war der Manöverkampf auf dem gesamten ethnischen Gebiet, ohne klar bestimmte Fronten und nur selten mit vollständigen großen Verbänden. Endgültiges Ziel der NOV und POS war die Befreiung des slowenischen Landes. Übergangsphasen dazu stellten die befreiten Gebiete dar, die gleichermaßen von militärischer wie politischer Bedeutung waren, da die nationale Befreiungsbewegung hier die neue »Volksherrschaft« etablieren konnte. In den abschließenden Operationen, die die Kraft der lediglich slowenischen Partisanenarmee überstiegen, waren erstmals auch andere Verbände der Jugoslawischen Armee in großem Stil beteiligt. Die slowenischen Partisaneneinheiten spielten hierbei eine wichtige, aber keine entscheidende Rolle, erreichten aber als Bestandteil der Jugoslawischen Armee wenigstens für einige Tage das strategische Ziel, wo sie das gesamte ethnische Gebiet einschließlich Triests beherrschten.

Bei seiner ersten Zusammenkunft am 26. September 1941 hatte der Slowenische nationale Befreiungsausschuß beschlossen, die slowenischen Partisanenverbände den Nationalen Befreiungstruppen Jugoslawiens anzuschließen, jedoch unter Wahrung der Autonomie und unter eigenem Befehl. Die erste Krise in den gemeinsamen Beziehungen entstand im Dezember 1942, bei der Ankunft des Befehlshabers des Oberkommandos Arso Jovanović. Mit Titos Ermächtigung versuchte er eigenmächtig die slowenische Partisanenarmee und ihren Kommandostab umzuorganisieren. Die Führung der OF lehnte dies betroffen ab. Aber im Mai 1943 schlug Boris Kidrič dem Ausschuß der OF vor, sein Recht auf Befehlsführung und Ernennung der höchsten Befehlsträger dem Oberkommando zu übertragen. In der Diskussion, welche die Marksteine des künftigen Verhältnisses zwischen der OF, dem slowenischen Volk und der neuen Staatsarmee setzte, einigte man sich dahin, eine »gemeinsame und einheitliche« Armee sei vornehmlich aus außenpolitischen Gründen notwendig, übertrug dem Oberkommando die Ernennung der Mitglieder des Kommandos und sprach sich aus für die Erhaltung einer besonderen NOV und POS als Bestandteil der jugoslawischen Armee, obwohl sich Differenzen in den Standpunkten der international ausgerichteten Kommunisten und der nichtkommunistischen Mitglieder zeigten. So blieb es auch nach der zweiten Zusammenkunft des AVNOJ in Jajce, die hinsichtlich der künftigen Armeeorganisation keinerlei Klärung brachte. Erst am 1. Mai 1944 führte das Kommando in NOV und POS offiziell eine rein slowenische Befehlsführung ein. Zugleich wurde die tatsächliche Selbständigkeit der slowenischen Armee (als Nationalarmee) immer geringer.

Am 1. März 1945 benannte der Oberste Befehlshaber die Partisanenarmee um in Jugoslawische Armee und Jugoslawische Marine. Damit war das bis dahin gültige Konzept der nationalen Armeen endgültig beseitigt, obwohl der Kommandostab der NOV und der PO Sloweniens in modifizierter Form als Kommandostab der Jugoslawischen Armee für Slowenien bis zu seiner Auflösung am 18. Mai, dem Tag der Befreiung Sloweniens, erhalten blieb.

ZAPISI

Marko Kambič

UNIV. PROF. DR. VLADIMIR MURKO KOT ZGODOVINAR

Smrt profesorja Pravne fakultete dr. Vladimirja Murka ni imela odmeva v Zgodovinskem časopisu. Očitno je njegova mnogostranska znanstvena usmerjenost vzrok, da se nihče ni čutil posebej poklicanega, podati kratek obračun Murkovega življenjskega dela na področju zgodovine. S precejšnjo zamudo smo se torej na Katedri za pravnozgodovinske vede odločili, da ob 85-letnici rojstva in 5-letnici smrti vendarle posežemo tudi v sosednja področja in predstavimo Vladimirja Murka kot zgodovinarja, predvsem kot vidnega predstavnika slovenske zgodovine znanosti. Po ožji stroki je bil Murko strokovnjak za finančno pravo. Finančna stroka je ena izmed tistih pravnih strok, ki se naglo spreminjajo, iz katerih so aktualni prispevki praktično lahko zelo pomembni, katere izdelki pa tudi izredno hitro zastarijo in zapadejo pozabi. Poleg kulturnih zanimanj, ki jih je pokojnemu profesorju Murku nedvomno vzbudil že njegov oče, je ta lastnost njegove ožje stroke gotovo tudi vplivala na to, da se je posebno v starejših letih čedalje bolj usmerjal v zgodovinske raziskave. Razumljivo je, da je kot finančni strokovnjak najprej stopil na tla ekonomske zgodovine s knjigo o denarju. Delo na njej ga je napotilo na obdelavo knjige Florjančiča de Grienfelda, s katero se je usmeril v zgodovino znanosti. Pri tem je od zgodovine ekonomskih znanosti prešel na zgodovino drugih, tudi naravoslovnih strok. Zgodovini znanosti se je posvetil z vsem entuziazmom, nasprotujoč mnenjem o neobstoju ali jalovosti starejše slovenske znanosti. Njegova dela so izhajala v najrazličnejših publikacijah, tako da je zelo težko imeti nad njimi pregled. Profesor Murko nedvomno zasluži, da dobi svoje mesto tudi v slovenskem zgodovinopisju, zlasti v zgodovinopisju znanosti.

Tu objavljena bibliografija, ki jo je sestavil Marko Kambič se omejuje na dela historiografskega značaja in na dela širše vsebine, ki imajo pomen tudi za zgodovinopisje.

Sergij Vilfan

I.

Prof. dr. Vladimir Murko se je rodil v Gradcu 4. marca 1906. leta znanemu slavistu, literarnemu zgodovinarju in etnografu Matiji Murku ter njegovi ženi Gabriji, roj. Sernec. Družina se je glede na kraj očetove zaposlitve nekajkrat selila, tako da je Murko že v zgodnji mladosti obiskoval dobre šole in se učil tujih jezikov, kar mu je pozneje zelo koristilo pri njegovem delu. Osnovno šolo in prvi razred gimnazije je končal v Gradcu, nato je od leta 1917 do 1920 živel v Leipzigu. Ko je bil oče imenovan za predstojnika katedre za južnoslovanske jezike in književnosti na Karlovi univerzi, se je družina preselila v Prago, kjer je Murko leta 1924 maturiral na Vinohradski gimnaziji. Nato je dve leti obiskoval praško pravno fakulteto, študij prava pa je končal v Ljubljani 28. oktobra 1928. Po doktoratu leta 1929 je bil krajši čas praktikant na sodišču v Celju, nakar je služboval v Jugoslovanski banki v Zagrebu in Ljubljani. Vmes je odslužil tudi vojaško obveznost. Za ekonomske vede, zlasti finančno stroko, se je specializiral leta 1930—1931 na pravni fakulteti v Parizu in na Institut superieur d'enseignement financier prav tam, leta 1933 pa na Univerzi v Berlinu. Pozneje je služboval pri Mestni hranilnici Ljubljanski, in do leta 1939 pri Zvezi jugoslovanskih hranilnic v Ljubljani.

Na ljubljanski Pravni fakulteti je kot privatni docent začel predavati finančno vedo s pozitivnim finančnim pravom že leta 1935. Leta 1939 je bil imenovan za univerzitetnega docenta, leta 1941 pa so ga izvolili za izrednega profesorja, vendar okupator imenovanja ni potrdil. Izredni profesor je Murko postal leta 1945, redni pa leta 1947. Predaval je javne finance, mednarodne finance in mednarodno finančno pravo. Krajši čas je predaval tudi politično ekonomijo, poleg financ pa je takrat izpraševal še statistiko in ekonomsko politiko. Predaval je na podiplomskih tečajih ljubljanske Pravne in Ekonomske fakultete ter na zagrebški Pravni fakulteti.

V študijskem letu 1950/51 je bil prodekan, v naslednjem pa dekan Pravne fakultete v Ljubljani. V letih 1954 do 1974 je bil predstojnik katedre za pravnoekonomske znanosti. Upokojil se je leta 1976. Leta 1980 mu je ljubljanska univerza podelila naziv zaslužni profesor. Dr. Murko je umrl 11. decembra leta 1986.

Murkovo znanstveno delo obsega 29 samostojnih publikacij (knjig, skript in študij) ter 141 člankov in razprav s področja ekonomije in financ,¹ kjer so pomembni predvsem njegovi prispevki iz teorije davščin, proračuna, javnega kredita, zgodovine denarja in bančništva. Napisal je tudi 91 del² z zgodovinsko tematiko, 44 člankov različne vsebine ter 38 ocen, recenzij in poročil.

O jugoslovanskih financah je Murko kot gost predaval na mnogih tujih univerzah.³ Aktivno je sodeloval na domačih in tujih simpozijih. Znanje nemščine, češčine, francoščine pa tudi italijanščine in angleščine mu je omogočilo objavljanje knjig in člankov v tujini, kjer so o njegovih delih objavili tudi številne recenzije. Bil je član več uglednih mednarodnih strokovnih organizacij.

Poleg svojega znanstvenega dela je bil Murko tudi izredno družbeno dejaven. Opravljal je najrazličnejše funkcije in dela na fakulteti, univerzi, v republiški komisiji za štipendije, sindikatu, nekaj društvih in Slovenski matici. Kot strokovnjak je sodeloval pri delu Republiške in Zvezne skupščine. Aktiven je bil tudi v Sekciji za pravno terminologijo pri SAZU.

Prof. dr. Murka upravičeno štejejo za utemeljitelja slovenske akademske javno-finančne in finančno-pravne vede.⁴ Za vse, ki so pisali o Murku,⁵ je značilno, da ugotavljajo tudi njegov pomen in zasluge na področju zgodovine slovenske znanosti, vendar nihče izčrpneje ne prikaže in analizira njegovega dela na tem področju.

II.

Murko že na področju svoje primarne stroke ni bil nikoli ozek specialist, ampak je v svojih delih obravnaval vsa pomembnejša področja finančne vede in finančnega prava. Bil je izredno izobražen in razgledan. Njegovo zanimanje in znanstvena žilica sta presegala hitro se spreminjajoče področje finančnega prava.

S svojimi deli je posegal na najrazličnejša področja.⁶ Iz tega sklopa izstopajo dela z zgodovinsko tematiko, predvsem s področja zgodovine slovenske znanosti.

Za razvoj Murkove osebnosti je gotovo zaslužen njegov oče, ki je bil znanstvenik evropskega formata. Mlademu sinu je vzbudil zanimanje za humanistične vrednote, znanstveno delo in nedvomno tudi narodno zavest. Že v mladosti je Murko s foto- in fonografskim aparatom spremljal očeta na potovanja v Novopazarski Sandžak (del v današnji Črni Gori), kjer mu je pomagal zbirati in opisovati srbohrvaško narodno epiko. Leta 1930 je bil z očetom na znanstvenem potovanju po zahodni Srbiji, vzhodni Bosni, Hercegovini in Črni Gori.⁷

Murkov odnos do zgodovine se je razvijal postopno, tako da lahko njegova dela, ki obravnavajo zgodovinsko tematiko, razdelimo na več skupin.⁸ Nagnjenje k zgodovini pisju je izstopalo že na začetku njegove znanstvene poti.

Kar simboličen je podatek, da Murkov prvi objavljeni članek (leta 1927) posega v zgodovino (Razvoj jugoslovanskih borz).⁹ Leta 1934 je Murko služboval v Mestni hranilnici ljubljanski. Razstava, ki jo je takrat priredila hranilnica, je bila verjetno povod za dva zanimiva članka, Pomen Mestne hranilnice Ljubljanske za gospodarski procvit Ljubljane¹⁰ ter Mestna občina in hranilnica ljubljanska.¹¹

¹ Prikaz njegovih najpomembnejših del s področja financ in finančnega prava: J. Rovnan: Ob sedemdesetletnici prof. dr. Vladimirja Murka, Zbornik znanstvenih razprav 37/1978, str. 24–26.

² Sem so všteta tudi dela drugih bibliografskih enot, ki posegajo v zgodovino.

³ Med najpomembnejšimi: Pravne fakultete v Hamburgu, Pragi, Varšavi, Gradcu, Fakulteta za gospodarske in socialne vede v Kölnu, Frankfurtu, Bochumu, Mannheimu in Tehniška fakulteta v Berlinu.

⁴ A. Bajt, Zaslužni profesor dr. Vladimir Murko, Pravniki, 42/1987, št. 3–4, str. 256.

⁵ Življenje in delo prof. dr. Vladimirja Murka obravnavajo: Jože Rovnan, Ob sedemdesetletnici (kot v op. 1), str. 23–26 (predvsem kot finančnega strokovnjaka), Aleksander Bajt, Zaslužni profesor (kot v op. 4), str. 255–266; Anton Slodnjak, Prof. dr. Vladimir Murko. Sedemdesetletnica, Naši razgledi, 25/1976, št. 5, str. 121 (v krajšem članku opozarja na Murkove študije o starejših slovenskih znanstvenikih ter na njegove članke in razprave življenjepisne, jezikovne in zgodovinske vsebine), Eman Pertl, Prof. dr. Vladimir Murko (1906–1986), Mohorjevo koledar 1988, Celje 1987, str. 144–145. V dnevnem tisku so o Murku napisali krajše sestavke ob njegovih jubilejih oziroma smrti: Jože Rovnan, Metka Vrtnjak, Božidar Borko, Sandi Sitar; ob donaciji Murkove knjižnice pa Mitja Novak.

⁶ Glej M. Kambič: Bibliografija dr. Vladimirja Murka – Različna tematika, Ljubljana 1990 (delo je skupaj s celotno bibliografijo na vpogled v knjižnici Pravne fakultete v Ljubljani).

⁷ »Murko je o očetovih raziskovanjih in študijah poročal in opisal bogato, dandanes poveličeno izgubljeno gradivo, ki ga Matija Murko ni docela izkoristil za svoje temeljno delo o srbsko-hrvaški narodni epiki Tragom srpsko-hrvatske narodne epike (Zagreb 1951). Opisal je tudi očetovo znanstveno korespondenco in prevedel njegove spomine ter sestavil bibliografijo njegovih del o srbsko-hrvaški narodni epiki.« (A. Slodnjak, Prof. dr. Vladimir Murko. Sedemdesetletnica, v: Naši razgledi, 5/1976, str. 121).

⁸ a) Zgodovinska tematika kot uvod ali posebno poglavje v delih ekonomske in finančne stroke; b) Samostojna zgodovinska dela s področja ekonomije in financ; c) Starejši slovenski znanstveniki in njihov prispevek k evropski kulturi; d) Josip Ressel; e) Različna tematika (s poudarkom na slovenstvu); f) Ocene del z zgodovinsko tematiko.

⁹ Glej bibliografijo na koncu članka (dalje Bibliografija), št. 1.

¹⁰ Bibliografija, št. 4.

¹¹ Bibliografija, št. 6.

Z zgodovinsko tematiko se je začel ukvarjati tudi v svojih delih iz finančnega prava, ko je moral tu in tam po načelih stroke in metodologije osvetliti zgodovinsko ozadje obravnavane snovi. Kot značilen primer iz zgodnje dobe Murkovega ustvarjanja navajam njegovo knjigo Vrednostni papirji (iz leta 1938),¹² katere zadnje poglavje še danes velja za zelo koristen prispevek k zgodovini vrednostnih papirjev.

Vesetje do zgodovinskega preučevanja in obilo zgodovinskega materiala, ki se mu je nabral ob študiju ekonomije in financ, je verjetno še povečalo njegovo zanimanje, tako da je leta 1943 pri Slovenski poljudnoznanstveni knjižnici »Svet« v Ljubljani izdal knjigo z naslovom Denar,¹³ ki je pri nas prvo večje delo, posvečeno zgodovini in tedanjemu stanju denarja in denarnišva na splošno, še posebej pa v Sloveniji. Knjiga ne prinaša bistveno novih ugotovitev, je pa še danes zanimiva in uporabna. V uvodu je naveden seznam (predvsem) Slovencev, ki so pisali o denarju. Tu je avtor postal pozoren na staro knjigo o narodnem gospodarstvu in numizmatiki Ivana Štefana Florjančiča de Grienfelda in jo leta 1946 obdelal v Zborniku znanstvenih razprav ljubljanske Pravne fakultete v študiji z naslovom K dvestopetdesetletnici pomembne narodnogospodarske knjige I. Štefana de Grienfeld: Bos in lingua sive discursus academicus de pecuniis vetero-novis.¹⁴

Prav ob študiju gradiva za ti dve knjigi je Murko naletel na še neodkrita slovenske pravnike in druge učenjake¹⁵ ter spoznal, da se Slovenci ne zavedajo dovolj bogastva svoje stare literature. Njegovo ugotovitev najbolje ilustrira citat iz omenjenega članka: »V svoji preveliki skromnosti smo imeli Slovenci o marsikateri panogi svojega kulturnega življenja prenizko mnenje. Morda je nekaj vplivala naša malostevilčnost, morda tudi nezadostno zanimanje tujine za naše literarne zaklade, da se nismo dovolj zavedali bogastva svoje stare literature. Pri tem seveda ne mislim le na dela, pisana v slovenščini, ki so v glavnem raziskana in znana, marveč predvsem na strokovna in znanstvena dela Slovencev, pisana v tujih jezikih, zlasti na začetku Novega veka tja do konca 18. stoletja, ko pač slovenski znanstvenik ni mogel računati z zadostnim zanimanjem svojih sonarodnjakov za znanstveno delo, ker pač ni bilo dovolj domačih interesentov. Če so tedaj pisali številni učenjaki Slovenci v tujih jezikih, zlasti v latinščini, nemščini in italijanščini, se tega dejstva ne smemo sramovati, ker so v istem času pisali v teh jezikih tudi člani drugih malih in večjih narodov; nasprotno se moramo zanimati za vse te ljudi in njih dela in jim priboriti ne le v lastni, marveč tudi v svetovni literarni zgodovini mesto, ki so ga s svojimi deli zaslužili.«¹⁶ Tako je Murko preko preučevanja zgodovine gospodarstva in financ prišel na široko in dokaj neraziskano področje zgodovine slovenske znanosti, kateri pa se je lahko popolnoma posvetil šele v sedemdesetih letih.

Med leti 1945 in 1970 je sicer zbiral podatke o slovenskih znanstvenikih, vendar jih je večino hranil za kasnejšo obdelavo. Kljub temu je bilo to obdobje njegovega zgodovinopisja zelo plodno. Murko je objavil nekaj člankov, ki so se v celoti ali pretežno ukvarjali s finančno in ekonomsko zgodovino (Zgodovina javnih denarnih zavodov,¹⁷ Nastanek državnih podjetij v Jugoslaviji,¹⁸ Zgodovina jugoslovanskih državnih dolgov,¹⁹ Die Entwicklung und der gegenwärtige Stand der jugoslawischen Einkommenbesteuerung).²⁰ Poleg tega je napisal več poljudnih zgodovinskih člankov: Oražnov dijaški dom, njegova zgodovina in delovanje,²¹ Zemeljski plin na Ljubljanskem barju,²² Čehi in naše planine,²³ Dokaz o starosti šentjernejskih konjskih dirk²⁴ in nekaj člankov s področja filatelije, ki pa tudi posegajo v zgodovino.²⁵

Več pozornosti moramo v tem obdobju Murkovega ustvarjanja posvetiti nekaterim njegovim delom, ki imajo pomen za slovensko narodnostno zgodovino ter njegovemu zagnanemu in izjemno natančnemu preučevanju življenja in dela izumitelja Josipa Resslera.

¹² Bibliografija, št. 7.

¹³ Bibliografija, št. 9.

¹⁴ Bibliografija, št. 10; v študiji o Florjančičevi knjigi je Murko objavil tudi naslove »domnevni« 45 pravniskih in deloma ekonomskih del iz 17. in 18. stoletja, ki so jih pripisovali Slovincem. Kasneje je odkril nekaj izmed teh pogrešanih knjig in še več njemu tedaj neznanih.

¹⁵ »Doslej je pri nas prevladovalo mnenje, da Slovenci po Pegiju, ki ga je odkril prof. Polec, v 17. in 18. stoletju nismo imeli nobenih pravnikov izvenzemski Pelzhofferja... Pri zbiranju gradiva za svojo knjigo »Denar« pa sem naletel na toliko del, ki govorijo o denarju, pa tudi o drugih gospodarskih in pravnih vprašanjih, da sem ves začuden ugotovil: Slovenci smo imeli v tem času celo vrsto pravnikov in drugih piscev, ki so obdelali tudi vse državoslovne in gospodarske vede.« Prav tam, str. 70, 71.

¹⁶ V. Murko, prav tam, str. 69.

¹⁷ Bibliografija, št. 11.

¹⁸ Bibliografija, št. 12.

¹⁹ Bibliografija, št. 27.

²⁰ Bibliografija, št. 28.

²¹ Na tem mestu opozarjam še na članek iz zgodnejšega obdobja Murkovega ustvarjanja: Kako so silili samce k ženitvi (1940) — Bibliografija, št. 8.

²² Bibliografija, št. 14.

²³ Bibliografija, št. 16.

²⁴ Bibliografija, št. 17.

²⁵ Bibliografija, št. 24.

²⁶ Bibliografija, št. 15, 25, (39).

Najpomembnejši članek iz prvega sklopa nosi naslov O neznanih in pozabljenih Slovencih na Madžarskem (objavljen leta 1961 v publikaciji Prekmurski Slovenci v zgodovini).²⁷ Že leta 1948 je Murka začudilo dejstvo, da so na madžarski obmejni postaji Murakeresztur kmetje govorili slovensko. Domneval je, da gre za prebivalce okrog bližnjega Surda. Poglobil se je v problematiko in ugotovil, da v tedanji literaturi (predvsem v delih J. Maučeca in V. Novaka) ni podatkov o »najdenih« Slovincih. Murko je o svojem odkritju sestavil poročilo za Inštitut za narodnostna vprašanja. Leta 1960 pa ga je vest, da žive na Madžarskem samo porabski Slovenci, spodbudila k podrobnejši zgodovinski, narodopisni in statistični raziskavi, katere rezultate je predstavil v omenjeni poglobljeni študiji. Delo je zanimiv prispevek k zgodovini slovensko-madžarskih nacionalnih odnosov.²⁸ K prvemu sklopu lahko prištejemo še članka Jugoslavlani med pobudniki tržaškega zavarovalstva,²⁹ Vloga posameznih narodnosti v gospodarski zgodovini Trsta³⁰ in še poznejši članek Slovenski meščani v Vidmu leta 1452 in pozneje,³¹ v katerem (po Antonu Urbancu) opisuje Slovensko bratovščino sv. Hieronima iz Vidma in z njo nekdanjo vlogo Slovencev v tem mestu.

O izumitelju Josipu Ressleru je Murko napisal kar 30 člankov in eno knjigo. Dobre je poznal nemško (oziroma avstrijsko), češko in slovensko kulturo, iz katerih je izhajal tudi Ressel. Poglobil se je v njegove gospodarske nazore, zaradi česar je verjetno tudi tako uspešno prikazoval in razlagal njegove izume. Ressler je Murko obdelal celovito in izredno izčrpno (kot vsestranskega izumitelja, gozdarja, ekonomista, ladjarja, njegovo življenje, prednike in potomce...). Prvi krajši članek o Ressleru je objavil leta 1953, leta 1957 pa je izdal knjigo z naslovom Josip Ressel — življenje in delo.³² Tudi po izdaji knjige je z objavami (do leta 1982) opozarjal javnost na Reslove zasluge, čeprav nove podatke prinaša le manjše število poznejših člankov.

Ko je Murko leta 1976 odšel v pokoj, se je skoraj popolnoma posvetil raziskovanju slovenske kulturne in znanstvene zgodovine. Že leto prej je ob petdesetletnici ljubljanske Univerze opisal pričetke pravnega študija in pravne znanosti pri Slovencih.³³ S krajšim člankom Delovanje Slovencev na tujih univerzah (do konca 18. stoletja)³⁴ ter Kepler in Slovenci³⁵ (drugi del članka nosi naslov Naša misel na tujih univerzah)³⁶ je pokazal, da se je odločil za resen študij snovi, katere skupni imenovalec je »Prispevek slovenskih znanstvenikov k Evropski kulturi«. Do leta 1980 je sledilo še več del,³⁷ s katerimi je osvetljeval to tematiko in ki so napovedovala kulminacijo po letu 1980. Med njimi je omembe vredna študija o starejših slovenskih astronomih.³⁸ V njej Murko po kronološkem redu obravnava 36 astronomov, rojenih na Slovenskem, od Hermana s Koroškega (12. stoletje) do Jurija Vege. Pomemben je tudi članek Slovenski predavatelji na tujih univerzah do leta 1800,³⁹ kjer je na kratko opredelil 205 slovenskih visokošolskih učiteljev (pravnikov, teologov, filozofov, filologov, matematikov, fizikov, medicincev, astronomov, slikarjev, glasbenikov), ki so delovali na tujih univerzah do konca 18. stoletja.

Največji strokovni pomen ima gotovo Murkovo nikoli objavljeno⁴⁰ Poročilo za Raziskovalno skupnost Slovenije⁴¹ (Starejši slovenski pravniki in visokošolski učitelji, Ljubljana 1980, 50 tipkanih strani). Tu je popisal rezultate svojega dotedanjega dela in novih raziskav na Dunaju (dva meseca), v Gradcu (14 dni), Innsbrucku in Salzburgu (14 dni). Pri študiju se ni omejil samo na pravnike iz slovenskih dežel, ki so delovali in ustvarjali v Avstriji, ampak je preučeval tudi učenje drugih strok.⁴²

²⁷ Bibliografija, št. 42; »Osvetliti skuša slovenske naselbine »onstran prekmurske meje« ob Porabju posebno v Zalski in Somodski županiji... Dandanes se uveljavlja mnenje, da ne gre pri tem za Slovence ampak za kajkavske Hrvate. Kljub temu bi bila naloga manjšinskega inštituta in drugih sorodnih institucij, da preiščejo, koliko je bilo v Murkovi razpravi resnice in koliko zmote.« Anton Slodnjak, op. cit., str. 121.

²⁸ Povzeto po: Metka Vrtnjak, Sedemdeset let dr. Vladimirja Murka, v: Vestnik, Murska Sobota 23/1976, št. 12.

²⁹ Bibliografija, št. 22.

³⁰ Bibliografija, št. 23.

³¹ Bibliografija, št. 85.

³² Bibliografija, št. 33.

³³ Bibliografija, št. 49.

³⁴ Bibliografija, št. 53.

³⁵ Bibliografija, št. 56.

³⁶ Bibliografija, št. 58.

³⁷ Bibliografija, št. 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 74.

³⁸ Starejši slovenski znanstveniki in njihova vloga v evropski kulturni zgodovini. Astro-nomi, Bibliografija, št. 67.

³⁹ Bibliografija, št. 74.

⁴⁰ Poročilo vsebuje mnogo ugotovitev, ki jih je avtor do tedaj že predstavil v tisku, vse nove izsledke pa je objavil v kasnejših delih.

⁴¹ Gre za poročilo o izvršitvi raziskovalne naloge Starejši slovenski pravniki in visokošolski učitelji in hkrati poročilo o porabi dvomesečne štipendije za izpopolnjevanje s temo Slovenski pravniki na pomembnih mestih; izvod je dostopen v NUK.

⁴² Nanje je postal pozoren že, ko jih je slučajno odkril ob iskanju starih pravnikov in ekonomistov. Mnogo učenjakov pa se je itak ukvarjalo z več znanstvenimi področji (npr. Bernhard Perger — humanist, matematik, astronom in pravnik).

Razveseljivo je, da so tu vsaj delno opisani tudi viri, ki jih Murko v bolj poljudno pisanih prispevkih ne navaja v tolikšni meri. Na Dunaju je gradivo preučeval predvsem v Univerzitetnem arhivu, kjer je prebiral razne publikacije o zgodovini dunajske Univerze, o njenih strokah oziroma fakultetah in profesorjih, o številnih disertacijah in tezah kandidatov iz Slovenije. Pregledal je tudi še neobjavljene matrice o vpisih študentov, kjer so navedeni poleg univerzitetnih funkcionarjev tudi študenti iz naših krajev ter podatki o študentih, ki so pozneje postali univerzitetni učitelji. Precej podatkov o slovenskih profesorjih je našel v univerzitetnih šematizmi in almanahih. V dunajski Univerzitetni in Nacionalni knjižnici je preučeval predvsem kataloge, kjer je iskal do tedaj neznana dela slovenskih avtorjev. Največ pozornosti je posvetil najdenim pravniskim spisom. Razno gradivo je preučeval tudi v knjižnici Theresianuma,⁴³ v knjižnici Škotske gimnazije, Inštitutu za klasično filologijo in Inštitutu za zgodovino medicine.⁴⁴ V Innsbrucku je odkril več do tedaj neznanih starih knjig. Omenimo samo Štrasburško pravniško disertacijo Bohoričevega sina Petra iz leta 1623. Nabral je tudi precej novega gradiva o profesorjih Jelencu, Lenacu, Pogacniku, Sorčanu, J. Kopaču in o pravniki Kopaču,⁴⁵ J. Kranjcu ter tehniku Klemenčiču. V Salzburgu je odkril več slovenskih profesorjev in disertacij Slovencev, pa tudi veliko študentov iz Slovenije. Obilo gradiva je Murko našel tudi v Gradcu. V poročilu so navedene zbirke matrik, knjige in drugo gradivo (skupaj s podatki, kje se kaj nahaja), ki vsebuje za Slovence izredno zanimive podatke, zato je koristen pripomoček za vse, ki bodo nadaljevali raziskave. Murko opozarja tudi na potrebnost podobnih raziskav v severni Italiji, na Češkoslovaškem in Madžarskem (od koder je tudi predstavil nekaj začetnih odkritij). Iz poročila vidimo, da je Murko dobro poznal vire in avtorje, ki so se s to tematiko ukvarjali že pred njim.

V nadaljevanju poročila se Murko ukvarja z udeležbo Slovencev pri ustanavljanju in delovanju visokošolskih zavodov.⁴⁶ Zadnja polovica poročila obravnava delež Slovencev v zgodovini posameznih znanosti po sistematiki: pravna znanost, ekonomske vede s financami, medicina, zgodovina naravoslovja in tehnike (astronomija, meteorologija, klimatologija, matematika, fizika, statika, mehanika, mineralogija), znanosti filozofske fakultete (filozofija, filologija, zgodovina, geografija in kartografija, latinska pesniška in ostala literatura, glasba,⁴⁷ stavbarstvo in slikarstvo, teološka literatura). Predstavljeni so znanstveniki, ki jih je Murko že obdelal, pa tudi do tedaj neznani znanstveniki, ki so delovali do leta 1800, predvsem na visokošolskih zavodih nekdanje Avstro-Ogrske, deloma že pri ustanavljanju, pozneje pa kot rektorji in univerzitetni učitelji. Gradivo zajema zlasti tiskana dela, nekaj rokopisov ter teze in disertacije kandidatov iz slovenskih dežel. Navedeni viri nudijo obilo snovi za zgodovinarje vseh naštetih strok.

Istega leta kot poročilo je Murko napisal za znanstveni simpozij v Zagrebu referat Razvoj ekonomske misli u Slovenaca od 15—20 stoljeća. Naslednje leto ga je znatno razširil in objavil v Ekonomski reviji.⁴⁸ Avtor najprej obdela ekonomske pisce iz 17. in 18. stoletja (J. Wohinz, I. Štefan Florjancič, A. Purgstall, Janez S. Breckerfeld, Franc H. Rakovec-Raigersfeld, Theodor von Cronstein), nato sledijo številni poznejši avtorji najrazličnejših ekonomskih del (ekonomski teoretiki v predvojni Jugoslaviji, ekonomska politika, ekonomska zgodovina, javne finance, denar, kredit, podjetništvo, zavarovalništvo...). Delo je prva celovita predstavitev zgodovine slovenske ekonomske teorije.

Ob obsežnem študiju starih slovenskih znanstvenikov je Murko naletel tudi na številna dela s področja kemije in farmakologije. Njihov seznam je predstavil v članku Starejša kemijska dela iz Slovenije.⁴⁹

Murko je bil tudi vnet zagovornik trditev, da slovenščina ni bila zaničevan jezik, ki so ga govorili samo kmetje in duhovščina. Zbral in objavil je do tedaj odkrita dejstva, ki so dokazovala, da je bila slovenščina cenjen jezik, ki »so ga uporabljali celo vladarji tja do nemškega cesarja...«.⁵⁰ To tematiko je predstavil samostojno,⁵¹ večkrat pa tudi kot uvod v članke in predavanja o starih slovenskih učenjakih.

⁴³ Tu je ugotovil, da je bil njegov rektor Theodor von Cronstein po rodu iz Slovenske Bištrice in da se je prej pisal Kravina.

⁴⁴ Tu je odkril, da univerzitetni šematizmi navajajo slavnega medicinarja J. K. M. Zagarja po letu 1785 pa vse do leta 1812 kot zdravnika v Jihlavi.

⁴⁵ O njem je pisal že leta 1977, glej Bibliografija, št. 70, 71.

⁴⁶ Celo v ameriškem Matapeju odkrije kot rektorja tamkajšnjega koleglja Slovenca Marka Antona, umrlega leta 1717.

⁴⁷ Na tem mestu opozarjam na članek »Neznani« skladatelj Gabrijel Plavec, Bibliografija, št. 75.

⁴⁸ Bibliografija, št. 81.

⁴⁹ Bibliografija, št. 87; 29 naslovov je navedenih iz knjige Primoža Simonitija, *Sloveniae scriptores Latini recentioris aetatis* (Zagreb—Ljubljana 1972); poleg teh navaja še 6 naslovov, ki jih je odkril sam. Naj na tem mestu povem, da Murko v svojih delih pogosto omenja obe Simonitijevi bibliografiji. Njegovo knjigo Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede 16. stoletja (Slovenska matica, Ljubljana 1979) je zelo pohvalno ocenil v domačem in tujem tisku (glej Bibliografija, št. 76 in 80).

⁵⁰ Murko v uvodu k članku Slovenski meščani v Vidmu, Bibliografija, št. 85.

⁵¹ Nekaj podatkov o nekdanji vlogi slovenščine, Bibliografija, št. 88.

Svoj zgodovinski opus je Murko sklenil leta 1985 z obširnimi člankom (v dveh delih) O starejših slovenskih pravnikih.⁵² V uvodu na splošno razpravlja o zgodovini slovenske znanosti in umetnosti ter navaja tudi najpomembnejša dela, ki jih je uporabil kot vodilo pri raziskavah. Sledi življenje in delo posameznih pravnikov. Drugi del predstavlja kanonsko pravo in njegove predavatelje, pravniške disertacije, ivoniste in za zaključek še slovenščino v raznih listinah s pravno vsebino.

Murko je napisal več gesel za Enciklopedijo Jugoslavije (predvsem o zgodovini slovenskih financ), za Slovenski biografski leksikon in Leksikon Cankarjeve založbe, sodeloval pa je tudi pri pripravi Enciklopedije Slovenije.⁵³

Prof. dr. Vladimir Murko se je s svojim bogatim in plodnim delom uvrstil med vidne predstavnike slovenske zgodovine znanosti. Uspelo mu je zbrati številne nove podatke o slovenski kulturni zgodovini in o slovenskih znanstvenikih številnih strok. Obdelava življenja in dela starejših slovenskih znanstvenikov je pripomogla k poznavanju starejše slovenske znanstvene in kulturne zgodovine, ki je bila do tedaj v številnih strokah zanemarjena ali celo neznana in zato napačno tolmačena.⁵⁴

Murkov namen ni bil raziskati celotno slovensko zgodovino znanosti. Pri preučevanju zgodovine slovenskih znanstvenikov⁵⁵ se je načelno omejil na čas do leta 1800.⁵⁶ Želel je opozoriti na bogato snov, ki čaka, da jo odkrijejo in obdelajo znanstveniki posameznih strok. Njegovo delo je spodbuda in izhodišče za zgodovinske raziskave na najrazličnejših znanstvenih področjih.⁵⁷

Murko je želel svoja odkritja predstaviti čim širšemu krogu ljudi. Zato člankov ni objavljajl samo v strokovnem tisku, ampak tudi v dnevnikih, revijah in sindikalnih glasilih po vsej Sloveniji. Predaval je v raznih klubih in društvih, na radiu in televiziji. Objavljajl in predaval je tudi v tujini (predvsem v zamejstvu) in s tem krepil slovensko narodno zavest. Zanos in želja po popularizaciji in iz tega izvira-joči poljudni način podajanja snovi so vzrok, da nekatere navedbe niso podkrepjene s citiranjem virov.⁵⁸

Zasluge prof. dr. Vladimira Murka na področju zgodovine so nedvomno velike. Pripomogel je k spoznanju, da je slovenski narod kljub izredno težkim razvojnim pogojem ustvaril številne kulturne in znanstvene vrednote, in s tem prispeval bogat delež k razvoju evropske kulture. Dr. Murka bomo cenili kot pomembnega ekonomskega in finančnega zgodovinarja, vzornega Resslerovega biografa ter navdušenega raziskovalca slovenske kulturne in znanstvene zgodovine.

Svoje delo s področja zgodovine je Murko želel zaokrožiti s knjigo o starih slovenskih znanstvenikih (predvsem pravniki in ekonomisti), v kateri bi zbral vsa dotedanja in dodal še nova (neobjavljena) odkritja. Ker je mnogo podatkov hranil samo v spominu, njegovega dela žal ne bo mogoče kmalu dovršiti. Možno in zaželeno pa bi bilo sistematično zbrati vse pomembnejše Murkove izsledke in jih izdati v posebni publikaciji.

⁵² Bibliografija, št. 90.

⁵³ Za pripravljano Enciklopedijo Slovenije je sestavil seznam 1100 (tisoč sto) slovenskih piscev iz ekonomskih ved. Z uredništvom za tehnične in naravoslovne vede enciklopedije je sodeloval tudi z nasveti o uvrstitvi starejših naravoslovcev in ekonomistov v alfabetařij.

⁵⁴ Nujno bi bilo, da najpomembnejše in zanesljive ugotovitve o vlogi Slovencev in njihovem prispevku k evropski kulturi dobijo svoje mesto tudi v učbenikih, enako podatki o nekdanji vlogi slovenščine.

⁵⁵ Za slovenske znanstvenike šteje Murko znanstvenike »iz naših krajev«, ki so pisali doma in na tujem v tujih jezikih. Ponekod je v razprave uvrstil tudi osebe, ki so bile v Sloveniji samo rojene.

⁵⁶ »Rad bi pripomnil, da se v svojih študijah omejujem zgolj na pisce do konca 18. stoletja, a je že to delo tako obsežno (deloma zaradi raztresenosti gradiva, deloma zaradi mnogo večjega števila avtorjev, kot pa sem domneval), da ga en sam človek ne zmore...«, Murko v Starejši slovenski znanstveniki in njihova vloga v evropski kulturni zgodovini. Astronomi, str. 14, glej Bibliografija, št. 67.

⁵⁷ Murkova odkritja dajejo mnogo snovi za seminarske, diplomske, magistrske naloge in disertacije, ki bi morale temeljiteje preučiti zgodovino posameznih strok.

⁵⁸ Viri, iz katerih je črpal snov, so še najbolj razvidni iz njegovega poročila Raziskovalni skupnosti. Osvetljuje tudi način in metodo njegovih ostalih raziskav. Kljub temu bo pri sprejemanju posameznih Murkovih odkritij potrebno pomisliti tudi na njegov lastni pridržek: »Zavedam se, da moji podatki niso morda vedno povsem natančni, ker se pač včasih tudi zanesljivi viri medsebojno razlikujejo, marsikaterega podatka pa v tem kratkem času ni bilo mogoče preveriti spričo raztresenega gradiva.« (Iz predavanja v PEN klubu v Ljubljani 25. 10. 1973.)

BIBLIOGRAFIJA DR. VLADIMIRJA MURKA

DELA Z ZGODOVINSKO TEMATIKO
(Samostojne publikacije so označene z zvezdico)

1. Razvoj Jugoslovanskih borz, v: Trgovski tovariš, Ljubljana 25/1928, št. 2, str. 42—45, št. 3, str. 64—65, št. 4, str. 89—90.
2. Pomembna 45-letnica. Ob priliki razstave Mestne hranilnice ljubljanske, v: Jugoslovanska propaganda, Ljubljana 2/1934, št. 3, str. 12.
3. Jadranska straža in njen oddelek na Jadranski razstavi, v: Ljubljana v jeseni — Jadranska razstava 1935 — katalog, Ljubljana 1935, str. 14—18.
4. Pomen Mestne hranilnice ljubljanske za gospodarski procvit Ljubljane, v: Kronika slovenskih mest, Ljubljana 2/1935, št. 2, str. 146—150.
5. Naše morje in Jadranska straža, v: Tehnika in gospodarstvo, Ljubljana 3/1935-36, št. 1-2, str. 30—33.
6. Mestna občina in hranilnica ljubljanska, v: Kronika slovenskih mest, 4/1937, št. 2, str. 21—24.
- 7.* Vrednostni papirji. Kaj je treba vedeti o njih, Ljubljana 1938, 135 str.
8. Kako so silili samce k ženitvi, v: Naša moč, Ljubljana 5/1940, št. 3, str. 33—35.
- 9.* Denar (= Slovenska poljudnoznanstvena knjižnica »Svet«), Ljubljana 1/1943, št. 1, 171 str.
10. K dvestopetdesetletnici pomembne narodnogospodarske knjige I. St. Florjancića de Grienfeld: Bos in lingua sive discursus academicus de pecuniis vetero-novis, v: Zbornik znanstvenih razprav, Ljubljana 21/1945-46, str. 69—88.
11. Zgodovina javnih denarnih zavodov, v: Zbornik znanstvenih razprav, Ljubljana 21/1945-46, str. 89—126.
12. Nastanek državnih podjetij v Jugoslaviji, v: Zbornik znanstvenih razprav, 22/1948, str. 111—170.
13. Bibliografija del M. Murka, posvečenih srbsko-hrvatski in slovenski narodni epiki, v: Matija Murko, Tragom srpsko-hrvatske narodne epike, Zagreb, 1951, str. 905—908.
14. Oražnov dijaški dom. Njegova zgodovina in delovanje, v: Tribuna, Ljubljana 1/1952, št. 8-9.
15. Plebisciti in znamenke, v: Nova filatelija, Ljubljana 4/1952, št. 4, str. 39—40, št. 8, str. 85—87, št. 10, str. 126—127.
16. Zemeljski plin na ljubljanskem barju, v: Proteus, Ljubljana 15/1952-53, št. 3, str. 76—79.
17. Čehi in naše planine, v: Planinski vestnik, Ljubljana 9/1953, št. 9, str. 501—513, št. 10, str. 595—600, št. 11, str. 652—658.
18. Izumitelj Josip Ressel, v: Tovariš, Ljubljana 9/1953, št. 28, str. 752.
19. Josip Ressel, v: Gospodarstvo, Trst 7/1953, št. 149, 150.
20. Josip Ressel in njegov vijak, v: Primorski dnevnik, Trst 9/1953, št. 153.
21. Josip Ressel kot gozdar in izumitelj, v: Gozdarski vestnik, Ljubljana 11/1953, št. 8-9, str. 225—231.
22. Jugoslovani med pobudniki tržškega zavarovalstva, v: Gospodarstvo, 7/1953, št. 148.
23. Vloga posameznih narodnosti v gospodarski zgodovini Trsta, v: Ekonomska revija, Ljubljana 4/1953, št. 5-6, str. 267—278.
24. Dokaz o starosti šentjernejskih konjskih dirk, v: Kronika, 2/1954, št. 2, str. 130.
25. Josef Hecht, ein vergessener Vorkämpfer des Weltpostvereins und seine Übersicht der europäischen Postgesetze, v: Berner Briefmarken-Zeitung, Bern 46/1954, št. 1, str. 2—3.
26. Josip Ressel — izumitelj i pobornik paroplovbe na Jadranu, v: Pomorstvo, Rijeka 9/1954, št. 3, str. 154—155.
27. Zgodovina jugoslovanskih državnih dolgov, v: Ekonomska revija, 5/1954, št. 2-3, str. 177—198.
28. Die Entwicklung und der gegenwärtige Stand der jugoslawischen Einkommenbesteuerung, v: Finanzarchiv, Tübingen 1955, bd. 15, str. 479—497.
29. Gospodarski nazori Josefa Ressler, v: Ekonomska revija, 6/1956, št. 1, str. 72—79.
30. Josef Ressel, v: Jednota, Daruvar 12/1957, str. 40.
31. Joseph Ressel 1793—1857. Inventor of the Vessel Screw, Forester and Economist, Ljubljana 1957, V. Murko: Biography, str. 9—23, Ressel's Economic Views, str. 59—66.
32. Josip Ressel, iznajditelj ladijskega vijaka, gozdar in ekonomist. 1783—1875, v: Naši razgledi, Ljubljana 6/1957, št. 24, str. 604—606.
- 33.* Josip Ressel. Življenje in delo (= Vodniki TMS), Ljubljana 1957, 208 str.
34. »Pleterski žolnir« Josip Ressel in Dolenjska v češkem leposlovju, v: Dolenjski list, Novo mesto 8/1957, št. 23 do 25.
35. Trnova pot izumitelja, v: Pomorstvo, 12/1957, št. 8-9, str. 375—367.

36. Moji spomini na očetova potovanja po sledovih srbsko-hrvatske narodne epike, v: Ptujski zbornik 1957, str. 76—81.
37. Novi podatki o Josipu Ressleru. Ob stoletnici smrti izumitelja ladijskega vijaka, v: Pomorstvo, 13/1958, št. 1-2, str. 48—50.
38. Ob proslavi stoletnice smrti Josipa Resslera, v: Nova proizvodnja, Ljubljana 9/1958, št. 1-2, str. 1—11.
39. Joseph Hecht — nepoznati pobornik Svetskega poštanskega saveza i njegova jugoslovenska poštanska mreža, v: Jugoslovenska revija za mednarodno pravo, Beograd 6/1959, št. 3, str. 453—455.
40. Ressel Josef, v: Pomorska enciklopedija, 6. zv., Zagreb 1960, str. 569—570.
41. Ressel Josef, v: Slovenski biografski leksikon, 9. zv., Ljubljana 1960, str. 87—90.
42. O neznanih in pozabljenih Slovenceh na Madžarskem, v: Prekmurški Slovenci v zgodovini, Murska Sobota 1961, str. 91—102.
43. Vzpomínky na cesty Matyáše Murka za jihoslovanskou epikou, v: Wollmanův Sborník, Praga 1961, str. 464—473.
44. Josip Ressel in Trst, v: Slovenski pomorski zbornik 1962, Koper 1962, str. 63—71.
45. Sudbina literarne zaostavštine i fonografskih snimaka srpsko-hrvatskih epskih pjesama Matije Murka, v: Narodna umjetnost, Zagreb 2/1963, str. 107—137.
46. Josef Ressel (1793—1857), v: Naši znameniti tehniki, Ljubljana 1966, str. 150—155.
47. Končna usoda literarne zapuščine Matije Murka, zlasti posnetkov srbsko-hrvaških epičnih pesmi, v: Slovenski etnograf, Ljubljana 20/1967, str. 181—184.
48. Josef Ressel — neizčrpen, v: Gospodarstvo, 22/1968, št. 715 do 717.
49. Pričetki pravnega študija in pravne znanosti pri Slovencih, v: Petdeset let Univerze v Ljubljani. 1919—1969, Ljubljana 1969, str. 285—286.
50. Josef Ressel. Wyznawca śrubby okretowe, lesnik i ekonomista, v: Nautologija, Gdynia 1970, št. 3-4, str. 30—46.
51. Ressleru spodobno ulico in spomenik, v: Gospodarstvo, 23/1970, št. 802.
52. Zasluge Josipa Resslera za hrvatske šume, v: Šumarski list, Zagreb 1970, št. 1-2, str. 42—61.
53. Delovanje Slovencev na tujih univerzah (do konca 18. stol.), v: Naši razgledi, 20/1971, št. 21, str. 635—636.
54. Josip Ressel. Ladjar na Krki, v: Delo, Ljubljana 13/1971, št. 95.
55. Ressel med Slovenci in Hrvati, v: Gospodarstvo, 24/1971, št. 838.
56. Kepler in Slovenci, v: Delo, 13/1971, št. 340.
57. Ladjar na Krki. Ob mednarodni razstavi v spomin Josipa Resslera, ki je, čeprav po rodu Čeh, živel na Slovenskem in Hrvaškem, v: Delo, 13/1971, št. 95.
58. Naša misel na tujih univerzah, v: Delo, 13/1971, št. 344.
59. Nové objevy a nevyřešené otázky o Josefu Ressleru, v: Lodní stavitelství, Praha 1971, št. 13, str. 47—51.
60. Novi podatki o Ressleru delovanju v naših gozdovih, v: Gozdarski vestnik, 29/1971, št. 9-10, str. 335—340.
61. Staro in novo o življenju in delu Josipa Resslera, v: Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, Ljubljana 1/1971, str. 135—136.
62. Josef Ressel. Neue Angaben und ungelöste Probleme, v: Blätter für Technikgeschichte, Wien 1972, bd. 34, str. 1—64.
63. Josip Ressel kot gozdar na Krasu, v: Jadranski koledar 1973, Trst 1973, str. 221—225.
64. Prispevek slovenskih znanstvenikov k evropski kulturi, v: Gospodarstvo, 27/1973, št. 972 do 975.
65. Starejši slovenski znanstveniki in njihov prispevek k evropski kulturi, v: Naša tovarna, Maribor 22/1973, št. 8, str. 17—18.
66. Starejši slovenski znanstveniki in njihov prispevek k evropski kulturi, v: 10. seminar slovenskega jezika, literature in kulture 1.—13. julija 1974, Ljubljana 1974, str. 169—178.
67. Starejši slovenski znanstveniki in njihova vloga v evropski kulturni zgodovini. Astronomi, v: Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 4/1974, zv. 2, str. 11—41.
68. Starejši slovenski znanstveniki in njihov prispevek k evropski kulturi, v: Jeklotehna, Maribor 3/1975, št. 2-3, str. 4.
69. Prispevek starejših slovenskih znanstvenikov k evropski kulturi, v: Slovenija-Paralele, Ljubljana 1976, št. 44, str. 63—66.
70. Univerzitetni profesor Janez Kopac, v: Zbornik občine Grosuplje, št. 9, Ljubljana 1977, str. 223—227.
71. Univerzitetni profesor Janez Kopac v vrsti uglednih slovenskih znanstvenikov, v: Gospodarstvo, 31/1977, št. 1172, 1173.
72. 3. zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike — Žagarjev zbornik, Ljubljana 1975, v: Proteus, 40/1977—78, str. 278—279 (ocena).
73. J. L. Crováth. Niektoré historické a teoretické aspekty rozpočtového hospodárství, Bratislava 1974, v: Finanсии, 33/1978, str. 225—226 (ocena).

74. Slovenski predavatelji na tujih univerzah do leta 1800, v: Slovenski almanah 1978, Ljubljana 1978, str. 138—149.
75. »Neznani« skladatelj Gabrijel Plavec, v: Naši razgledi, 28/1979, št. 4, str. 102—103.
76. Dr. Primož Simoniti: Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede 16. stoletja, Ljubljana 1974, v: Naši razgledi, 29/1980, št. 8, str. 226—227 (ocena).
77. Poročilo o porabi dvomesečne štipendije za znanstveno izpopolnjevanje na temo: Slovenski pravniki na pomembnih mestih, v: Raziskovalec, Ljubljana 10/1980, št. 6, str. 347—348.
78. Slovenec — pionir poštne znamke. Lovrenc Košir je prehitel Angleža Rowlanda Hilla, v: Gospodarstvo, 34/1980, št. 1280.
- 79.* Starejši slovenski pravniki in visokošolski učitelji, Poročilo za Raziskovalno skupnost Slovenije, Ljubljana 1980, 50 str. (tipkopis).
80. Der Humanismus in Slowenien und die slowenischen Humanisten bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts, v: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, Graz 72/1981, str. 236—237 (ocena).
81. Razvoj ekonomske misli pri Slovencih od 17. do 20. stoletja, v: Ekonomska revija, 32/1981, št. 1-2, str. 9—38.
82. Toussaint Hočevar: Slovenski družbeni razvoj. Izbrana poglavja, New Orleans 1977, v: Ekonomska revija, 32/1981, št. 1-2, str. 204—207 (ocena).
83. Josip Ressel in naši kraji. Ob 125-letnici smrti iznajditelja ladijskega vijaka, gozdarja, ekonomista, vsestranskega izumitelja in svetovnega genija, v: Slovenski koledar 1982, str. 79—82.
84. Josip Ressel, njegovi predniki in potomci, v: Naši razgledi, 31/1982, št. 21, str. 612—613.
85. Slovenski meščani v Vidmu l. 1452 in pozneje, v: Gospodarstvo, 36/1982, št. 1377—1380.
86. Višnjanka Terezija Kastelic — druga žena Josipa Resslera, v: Zbornik občine Grosuplje 1982, str. 169—178.
87. Starejša kemijska dela iz Slovenije, v: Življenje in tehnika, 34/1983, št. 11-12, str. 99—101.
88. Nekaj podatkov o nekdanji vlogi slovenščine, v: Glas Korotana, Dunaj 1984, št. 9, str. 53—60.
89. Razvoj ekonomske misli u Slovenaca od 17. do 20. stoljeća, v: Prilogi za Povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15.—20. stoljeća, Zagreb 1984, str. 149—171.
90. O starejših slovenskih pravniki, v: Pravnik, 40/1985, št. 5-7, str. 221—293, št. 8-10, str. 367—379.
91. Resslerovi načrti za izkoriščanje vetrne energije, v: Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 15/1985, zv. 8, str. 81—99.

Sestavil: Marko Kambič

Zusammenfassung

UNIVERSITÄTSPROFESSOR DR. VLADIMIR MURKO ALS HISTORIKER

Marko Kambič

Dr. Murko, der Sohn des bekannten Slawisten Matija Murko, wurde am 4. Mai 1906 in Graz Geboren. Bis zu seinem Diplom an der Rechtswissenschaftlichen Fakultät in Ljubljana erwarb er seine Ausbildung in Österreich, Deutschland und der Tschechoslowakei. Als Privatdozent las er an der Ljubljanaer Rechtswissenschaftlichen Fakultät Finanzwissenschaft mit positiven Finanzrecht. Im Jahre 1947 wurde er ordentlicher Professor für öffentliche Finanzen und internationales Finanzrecht. Die Universität in Ljubljana erteilte ihm 1980 den Titel 'verdienter Professor'. Er starb am 11. Dezember 1980.

Murko gilt als der Begründer der Wissenschaft von den öffentlichen Finanzen und des Finanzrechts in Slowenien. Als Verfasser war er fruchtbar, auf in- und ausländischen Fachtreffen wirkte er aktiv mit. Er versach verschiedene Funktionen und Tätigkeiten an der Fakultät und in anderen Institutionen.

Schon in seiner Jugend, begann er sich neben seinen engeren Fachgebiet auch mit Geschichte zu befassen, zunächst auf dem Gebiet der Finanzen und der Ökonomie, später aber, vor allem in seinen reiferen Jahren widmete er sich vollkommen der Erforschung der Geschichte der slowenischen Wissenschaft. Murkos Werke, die sich mit der Geschichtstematik befassen, lassen sich in mehrere Gruppen einteilen: die Geschichtsthematik als Einführung oder Sonderkapitel in Fachabhandlungen zur Wirtschaft und zum Finanzwesen; selbständige Geschichtswerke auf dem Gebiet der Wirtschaft und des Finanzwesens; die älteren slowenischen Wissenschaft-

ler (bis zum Jahre 1800) und deren Beitrag zur europäischen Kultur; Leben und Werk von Josip Ressel; unterschiedliche Themen (mit Betonung auf dem Slowentum); Rezensionen von werken mit geschichtlicher Thematik — insgesamt 91 bibliographische Einheiten (siehe die Bibliographie im Anschluß an den Beitrag). Von größter fachwissenschaftlicher Bedeutung ist sicherlich Murkos nie veröffentlichter Bericht für die Forschungsgemeinschaft Sloweniens unter dem Titel »Die älteren slowenischen Juristen und Hochschullehrer«, worin er die Ergebnisse seiner bisherigen Arbeit und der jüngeren Untersuchungen darlegte. Hier sind zum Teil auch die Quellen und Methoden seiner Forschungsarbeit beschrieben. Das Studium der Wirtschafts- und Rechtswissenschaftler führte Murko auch weiter zum Studium von Gelehrten anderer Fächer. Von seinen selbständigen Publikationen sei das Werk »Geld« aus dem Jahre 1943 erwähnt sowie eine Ressel-Biographie (Josip Ressel — Leben und Werk, 1957). In den zahlreichen Abhandlungen, Artikeln und Vorlesungen wies er auf populärwissenschaftliche, einem breiten Kreis zugängliche Weise nach, daß die Slowenen einen erheblichen Beitrag zur wissenschaftlichen Entwicklung Europas geleistet haben.

Es gelang Murko, zahlreiche neue Daten zur Slowenischen Kulturgeschichte und zu slowenischen Wissenschaftlern unterschiedlicher Disziplinen zu erbringen. Mit seinem reichen und fruchtbaren Schaffen reihte er sich ein unter die angesehenen Vertreter der slowenischen Wissenschaftsgeschichte.

Pri Slovenski matici je izšla knjiga

Božo Otorepec

Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem

S kritično študijo o srednjeveških grbih in pečatih naših starejših urbanih naselij smo dobili delo, ki smo ga zelo pogrešali, toda to dokaj obsežno delo prinaša v resnici več, kot obljublja naslovni okvir. Avtor je zbral domala vse dostopne arhivsko izpričane podatke o starejši zgodovini naših mest in trgov, ne samo tistih v današnjih političnih mejah Slovenije, marveč celotnega slovenskega etničnega ozemlja. Pri tem je kritično ovrednotil in mnogokrat tudi korigiral ali vsaj izpopolnil dosedanja zgodovinska spoznanja.

Otorepčeva študija je znanstveno pomembno delo, rezultat dolgotrajnega in zavzetega študija. S svojo akribijo in razgledanostjo presega marsikatero podobno tuje delo, pri nas pa je popolnoma pionirskega značaja. Lahko rečemo, da je to ena najpomembnejših edicij, kar smo jih za starejši čas naše zgodovine doživeli v zadnjih desetletjih. Delo spremljajo tudi reprodukcije ohranjenih pečatov.

Po dogovoru med Slovensko matico in Zvezo zgodovinskih društev Slovenije imajo člani zgodovinskega in muzejskih društev možnost kupovati knjige SM po posebnih članskih cenah, ki sicer veljajo samo za člane Matice.

Slovenska matica, Trg osvoboditve 7, 61000 Ljubljana
Telefon: (061) 214 190

JUBILEJI

OB OSEMDESETLETNICI JANEZA KRAMARJA

Pred meseci je prof. Janez Kramar praznoval osemdesetletni življenjski jubilej. Rodil se je 6. maja 1911 v Ljubljani. Še kot otrok je izgubil očeta v prvi svetovni vojni in nekaj let živel pri tujih ljudeh, ker je bila mati bolniška sestra na soški fronti. Mati mu je umrla, ko je bil v nižjih razredih klasične gimnazije; poslej se je večinoma preživljal z instrukcijami. Leta 1932 je maturiral in je nato v težkih razmerah študiral na Filozofski fakulteti v Ljubljani zgodovino in zemljepis ter diplomiral februarja 1940. leta. Že v jeseni istega leta je po sreči dobil honorarno zaposlitev (sicer je bilo treba na prvo zaposlitev čakati tudi po več let) na meščanski šoli v St. Lenartu v Slovenskih goricah, od koder je bil kmalu premeščen v Črnomelj. Ob prihodu okupatorja je leta 1941 ostal brez službe.

V maju 1942, v času prvega osvobojenega ozemlja, je odšel v partizane in bil med NOB v različnih vojaških enotah in na raznih dolžnostih (Belokranjski odred, Udarna brigada I. Cankar in T. Tomšič, predavatelj v vojaški oziroma oficirski šoli pri glavnem štabu NOV in POS) ter konec vojne dočkal v organizacijskem oddelku glavnega štaba. V JLA je ostal do leta 1948, ko je bil demobiliziran kot rezervni podpolkovnik. Najprej je bil šef zgodovinskega oddelka v štabu 4. armade v Ljubljani, nato pa v Beogradu v zgodovinskem oddelku generalštaba JLA in končno v vojnogodovinskem inštitutu.

Po odhodu iz vojske se je zaposlil najprej v Muzeju narodne osvoboditve v Ljubljani. Od leta 1956 do 1974 je bil ravnatelj Pokrajinskega muzeja Koper, nato pa je predčasno odšel v pokoj. Temu so sledila izredno delovna in plodna leta, v katerih je napisal svoje največje monografije.

Že v študentskih letih je kazal zanimanje in smisel za znanstveno dejavnost. Temu je bil zvest tudi med NOB, ko je zbiral spominsko gradivo borcev in aktivistov OF ter ga po vojni oddal Znanstvenemu inštitutu pri SNOS. Tudi po vojni je na svojih vojaških položajih zbral in rešil vrsto pomembnega zgodovinskega gradiva. Tedaj je napisal tudi več študij iz zgodovine NOB, ki pa so ostale neobjavljene v beograjskem vojnogodovinskem inštitutu. Njegovo do danes neprekinjeno zgodovinopisno delo pa je povezano z obema delovnima mestoma po odhodu iz vojske in je seglo na tri področja: na zgodovino narodnoosvobodilnega boja, na zgodovinsko problematiko Slovenske Istre v 19. in 20. stoletju ter na starejšo zgodovino Istre in posebej na zgodovino obalnih mest.

Med službovanjem v Muzeju narodne osvoboditve je sestavil pregled dogodkov narodnoosvobodilnega boja,¹ pisal o bolnišnici Franji in Osvobodilni fronti v letu 1941² ter nato, ko je že bil v Kopru, objavil številne članke in razprave o NOB v Slovenski Istri. Obsežni razpravi je posvetil prvim partizanom na Primorskem in v Brkinski četi.³ Pisal je o Oskarju Kovačiču,⁴ o vstaji na Primorskem in v Istri.⁵ Ob vsem tem je napisal še obsežne neobjavljene monografije o narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem v letih 1941–1943.⁶

Iz novejših zgodovine Slovenske Istre je obravnaval predvsem obdobje 19. stoletja in usodo slovenskega ljudstva pod fašizmom s poudarkom na prehodnem obdobju Napoleonovega časa, na narodno prebudnem in političnem gibanju pod avstro-ogrsko monarhijo in na času odpora proti fašizmu. Mogli bi reči, da je to slavljenčeva naj-

¹ Naši veliki dnevi, kronologija najpomembnejših dogodkov NOB, Borec 1953, objava v vseh številkah.

² Partizanska bolnišnica SCVPB Franja, Varstvo spomenikov 1951–1952; Razvoj OF v Ljubljanski pokrajini leta 1941, Borec 1961, št. 6–10.

³ Prvi partizani na Primorskem, Slovenski Jadran 1961, št. 6–14; Po stopinjah Brkinske čete, Slovenski Jadran 1961, št. 16–30.

⁴ Oskar Kovačič, organizator narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem, Primorski dnevnik 1963, dec. 24.

⁵ Vstaja na Primorskem in Istri, Jadranski koledar 1968; Vstaja v Brkinski in slovenski Istri, Večer 1968, sept. 14 in 17; Partizanska zibelka, Primorske novice 1963, avg. 23 in sept. 6; Predolg dan partizanske brigade Simon Gregorčič na Kovačičevi planini, Primorske novice 1963, maj 15, 22 in 31; Narodnoosvobodilni tisk v slovenski Istri od oktobra 1941 do maja 1943, Obala 1970, št. 5–6; KPS, organizator osvobodilnega boja v slovenski Istri, Obala 1973, št. 18; Partizansko šolstvo v slovenski Istri, Obala 1973, št. 18; Komanda mesta Koper, Obala 1973, št. 20–21; Narodnoosvobodilni odbori v Socerbskem okraju, Jadranski koledar 1970.

⁶ To so bile predvsem Situacija v okupirani Sloveniji aprila 1941, Prvo osvobojeno ozemlje na Slovenskem leta 1942 in Prikaz osvobodilnega boja na Slovenskem od septembra 1942 do julija 1943.

bolj podrobno in najobsežnejše obravnavana in opisana problematika. Zanja so izšla njegova doslej najobsežnejša dela.⁷

Za starejše obdobje Slovenske Istre in zgodovino mest ob slovenski obali je poleg posameznih člankov in razprav⁸ izdal obsežno monografijo o Izoli, mestu ribičev in delavcev. Z njo smo dobili prvo celostno opisano zgodovino Izole, ki je Koper in Piran še nimata.⁹ Vse Kramarjeve samostojne, v knjižni obliki izdane monografije prinašajo veliko novega gradiva, saj je mnogokje oral povsem v ledino, in so pomemben prispevek k poznavanju zgodovine Slovenske Istre.

Z naštetimi objavami nismo zajeli vsega slavljenčevega dela. Krajše sestavke je objavljaj tudi še drugje; med drugim je samo za prvi del Krajevnega leksikona Slovenije napisal okoli 40 prispevkov. Zelo delaven je bil tudi na strokovnem področju. Sodeloval je v raznih institucijah muzejske stroke v republiških in zveznih merilih. Bil je tudi iniciator republiškega Društva muzealcev in konservatorjev in njegov prvi predsednik. Napisal je vrsto člankov o muzejih in muzejski stroki, zlasti o muzejih NOB. Reševal je arhivske probleme in se ukvarjal tudi z vprašanjem spomeniškega varstva, še posebej z zaščito spomenikov NOB.

Ob visokem življenjskem jubileju želimo profesorju Kramarju v imenu prijateljev in zgodovinarske družine še mnogo krepkih let, da bi zmožgel uresničiti vse svoje načrte in zlasti napisati oziroma dokončati monografije, ki jih je zasnoval.¹⁰

Ferdo Gestrin

⁷ Leto 1932, revolucionarno leto slovenske Istre, Obala 1969, št. 1—2; Prvi tabor v Istri, Koper 1970; Pinko Tomažič, Ob 30-letnici 2. tržaškega procesa, Obala 1971, št. 12; Slovenska Istra pod Napoleonom, v Vodič Pokrajinskega muzeja Koper, Koper 1973; Narodna prebujala v Slovenski Istri (Dekani v preteklosti in danes), Koper 1979; Marezige so se uprle, v Zborniku Marezige 1921—1981, Koper 1981; Marezige, trdnjava slovenstva v Istri 1861—1930, Koper 1982, str. 400; Narodna prebujala istrskih Slovencev, Koper 1991, str. 465, v kateri je avtor obdelal zgodovino istrskih Slovencev od druge polovice 19. stoletja do konca prve svetovne vojne.

⁸ Zgodovina Kopra, Jadranski koledar 1969; Zdravstvo v Kopru pod Benečani, Zdravstveni vestnik 1971.

⁹ Izola, mesto ribičev in delavcev, Izola 1987, str. 630.

¹⁰ To so: Izola od osvoboditve do Osima, Narodnoosvobodilni tisk Slovenske Istre in Zgodovina osvobodilnega boja primorskih in istrskih železničarjev.

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

SIMPOZIJ JEZUITI NA SLOVENSKEM

Ljubljana, sv. Jakob, 9. in 10. 4. 1991

Inštitut za zgodovino cerkve Teološke fakultete v Ljubljani in provincialat slovenske province Družbe Jezusove sta priredila mednarodni znanstveni simpozij ob 500-letnici rojstva svetega Ignacija Lojolskega in 450-letnici ustanovitve Družbe Jezusove. Jezuiti so člani reda, ki ga je ustanovil Ignacij Lojola ter ga potrdil papež Pavel III. leta 1540. Od začetka so bili apostolski cilji tega reda: pridiganje, duhovne vaje, karitativno delo, poučevanje in dušno pastirstvo. Čeprav so bili jezuiti ustanovljeni neodvisno od začetkov reformacije, so zaradi svoje usmerjenosti v šolstvo postali najvplivnejši branitelji in širitelji katoliške vere v času katoliške reforme in protireformacije. Dosegli so pomembno mesto v šolstvu, predvsem višjem in visokem, za vzgojo v katoliškem duhu pa so skrbeli v svojih kolegijih.

Jezuiti so prišli kmalu po ustanovitvi v stik tudi s slovenskimi deželami. Ustanovitelj Ignacij je bil v pismenih stikih z ljubljanskim škofom Textorjem (1543—1558). V Ljubljano so prišli jezuiti leta 1597, leta 1604 so se naselili v Celovcu, leta 1615 so prišli v Gorico in leta 1617 v Trst. V Maribor so prišli šele leta 1757, vendar so štajerski Slovenci tudi že prej obiskovali jezuitske šole, predvsem v Gradcu in v Varazdinu. Od tega časa pa do ukinitve jezuitskega reda leta 1773 so jezuiti v teh mestih vodili gimnazije in na njih poučevali, ob tej glavni dejavnosti pa so opravljali tudi dušno pastirstvo.

Na simpoziju se je zvrstilo 25 referatov, večina v slovenskem jeziku, nekateri pa v hrvaškem, italijanskem, nemškem in angleškem.

Zgodovinsko okolje ob nastopu jezuitov v slovenski družbi je osvetlil akademik prof. dr. Bogo Grafenauer, cerkvene razmere ob prihodu jezuitov na Slovenskem je predstavil prof. dr. Metod Benedik, cerkveni in politični okvir delovanja jezuitov na Slovenskem v 17. in 18. stoletju pa dr. France Dolinar. O odnosu jezuitov do humanizma je govoril p. dr. Charles E. O'Neill iz jezuitskega zgodovinskega inštituta v Rimu, dr. Gernold Heiss z Univerze na Dunaju pa o stereotipih predstav o jezuitih v 16. stoletju. O prvih stikih Slovencev z jezuiti je govoril p. dr. Lojze Kovačič. Glavni jezuitski dejavnosti, šolstvu, sta bila posvečena dva referata: prof. dr. Rudolf W. Keck je razpravljal o pomenu vzgoje v posodobljenem jezuitskem pojmovanju v nemško govorečem prostoru 16. in 18. stoletja, Jože Ciperle pa o jezuitskih učnih programih in njihovih študijih v Ljubljani. Dr. Janez Juhant je predstavil filozofsko in teološko misel jezuitov, dr. Marijan Smolik slovenske katekizme sv. Petra Kanizija, dr. Branko Reisp pa delež jezuitskega reda v slovenski literaturi 17. in 18. stoletja.

Akademik dr. Emiljan Cevc je predstavil jezuitsko umetnost, prof. Ana Lavrič in prof. Blaž Resman sta podala novo interpretacijo oltarja sv. Frančiška Ksaverja v cerkvi sv. Jakoba, dr. Lev Menaše pa pod naslovom »Vojna podob« dogajanja v likovni umetnosti in vlogi bratovščin pri tem po ukinitvi jezuitskega reda. O vlogi in pomenu jezuitskih gledališč je predaval dr. Marko Marin, dr. Edo Škulj pa o odnosu jezuitov do slovenske cerkvene glasbe. Dr. Darja Mihelič je predstavila jezuitskega zgodovinarja Marka Hanziča v luči njegove Koroške zgodovine.

P. dr. Mijo Korade iz Zagreba je govoril o jezuitskih ljudskih misijonih v 16. in 17. stoletju, dr. Zmago Šmitek o slovenskih jezuitskih misijonarijih v 17. in 18. stoletju. Mag. Marija Stanonik je predstavila življenjsko pot nekdanjega jezuita Martina Nagliča po ukinitvi reda, dr. V. Rajšp pa ukinitve jezuitskega reda leta 1773 na primeru ljubljanskega jezuitskega kolegija. V dobo po vrnitvi jezuitov na slovensko ozemlje v 19. stoletju sta posegla dr. Luigi Tavano iz Gorice z referatom o vrnitvi jezuitov v Gorico in njihovem delovanju v letih 1866—1918 ter prof. dr. Vasilij Melik o odnosu do jezuitov ob ponovni naselitvi na Kranjskem, v Repnjah na Gorenjskem (1870), in ob njihovem izgonu (1873).

Simpozij je uspešno predstavil posamezna poglavja iz delovanja jezuitov na Slovenskem v njihovi domala 450-letni zgodovini na tem področju. Poudarjam, posamezna poglavja, ker so se organizatorji sami zavedali, zlasti pa je prihajalo to na dan ob bogatih in plodnih diskusijah, da so ostajala številna vprašanja in številni problemi ob strani, tako na primer na področju šolstva, saj so imeli jezuiti na slovenskem ozemlju od prihoda pa do ukinitve, razen nekaj izjem, srednje in višje šolstvo v svojih rokah. Veliko bi bilo mogoče povedati še o jezuitskem znanstvenem delu, o jezuitskem dušnem pastirstvu, njihovih ljudskih misijonih, o kongregacijah in vpli-

vu kongregacij na družbeno življenje, o jezuitski katehetiki in tako dalje. Te teme bodo morale počakati na kakšno prihodnje znanstveno srečanje.

Predavatelji na simpoziju so z različnih gledišč osvetlili delo jezuitov predvsem v Ljubljani, le deloma v Trstu in Gorici, medtem ko o delovanju jezuitov na Koroškem, kjer so bili med drugim močno angažirani pri ljudskih misijonih med Slovenci, in o delovanju v Mariboru, kjer so bili res le kratek čas, ni bilo nobenega referata.

Na tem simpoziju so bili jezuiti na Slovenskem prvič deležni celostne obravnave od njihovega prihoda pa do ukinitve. Na novo so bila osvetljena dosedanja nazoranja o kulturni vlogi jezuitov na Slovenskem, predvsem pa bo zbornik referatov tega simpozija odlično izhodišče za nadaljnje proučevanje delovanja jezuitov na Slovenskem, pa sploh duhovne in kulturne podobe 17. in 18. stoletja.

Vinko Rajšp

SIMPOZIJ O PRAZNOVANJU PRVEGA MAJA — FESTA DEL LAVORO

Milano, 9.—11. aprila 1990

S simpozijem z veliko mednarodno udeležbo je v Milanu v Villa Comunale, v kateri je rezidiral Napoleonov pastorek Eugène Beauharnais, petdeset let za njim pa maršal Radetzky, v dneh od 9. do 11. aprila 1990 izzvenel velik mednarodni projekt pod naslovom *Il primo maggio tra passato e futuro*, projekt, ki je trajal pet let in katerega zadnje dejanje bo publikacija simpozija, o katerem poročam. O tem velikem mednarodnem projektu doslej v našem strokovnem tisku še ni bilo nič napisanega in ni odveč, če spregovorim nekaj besed. Mandat za izvedbo številnih akcij iz naslova tega projekta je dobil milanski Fondazione Giacomo Brodolini, največ zaslug za nemoten potek pa ima vodja projekta Andrea Panaccione, ki je bil vsa leta pravi spiritus agens. Spomladi 1986 smo se v Parizu sešli predstavniki različnih institucij iz Evrope in z drugih kontinentov. Sklenjeno je bilo, naj bi ob 100-letnici praznovanj prvega maja izšel pregled o prvih dveh praznovanjih, s sorazmerno kratkim prikazom po državah in z bogatim ilustrativnim gradivom o tem dogodku. Ta na moč lukusna publikacija je v letu 1989 tudi izšla z naslovom *The Memory of May Day, An Iconographic History of the Origins and Implanting of a Workers' Holiday*, in sicer pod patronatom združenih italijanskih sindikalnih central CGIL, CISL in UIL pri založbi Marsilio v Benetkah na kar 773 straneh. Knjiga je razdeljena na tri dele, od katerih prvi del govori o začetkih v ZDA (zlasti o dogodkih v Chicagu), drugi del o začetkih prvomajskih proslav v Evropi (predstavljene so Velika Britanija, Francija, Belgija, Nizozemska, Španija, Portugalska, Nemčija, Danska, Norveška, Švedska, Finska, Italija, Avstrija, Švica, Češkoslovaška, Madžarska, Jugoslavija, Grčija, Turčija, Bolgarija, Romunija, Poljska in Rusija). V tretjem delu je najprej predstavljena Afrika, nato države Latinske Amerike (Argentina, Brazilija, Guatemala, Mehika, Peru in Portoriko), potem pa še Kitajska, Japonska, Indija, Indonezija in nazadnje še Avstralija in Nova Zelandija. Pri tej razdelitvi je bilo nekaj problemov z državami, ki ob prvih praznovanjih še niso obstajale. Najbolj značilen primer je bila prav Avstro-Ogrska. Sprejet je bil princip narodov, pa tudi tukaj ne docela, kajti Italija je obravnavana v današnjih mejah s Trstom, Makedonija pa je vključena v Turčijo ali v Grčijo. Pri publikaciji se je Jugoslavija spet slabo izkazala, kajti kljub velikemu trudu organizatorjev se nista vključili ne Bosna in Hercegovina in ne Hrvatska, čisto nazadnje je prišel prispevek iz Srbije, in tako je bila edinole Slovenija vseskozi prisotna (sodeloval sem podpisani). Omeniti je vsekakor, da so sicer vse udeležene dežele angažirale svoje najboljše poznavalce in da je publikacija prav gotovo edinstven prispevek na to temo, zlasti z ikonografskega stališča in ob dejstvu, da je dejansko predstavljen ves svet. Izrazit poudarek je bil namenjen fotografiji, slikam in publikacijam, razlagalni teksti pa so zelo kratki in sintetični.

Naslednji rezultat petletnega projekta je izdaja referatov z mednarodnega simpozija v Lecceju, ki je bil konec aprila 1989 na temo *Storie e Immagini del 1° Maggio*. Problemi della storiografia italiana ed internazionale, ki je pod tem naslovom izšla leta 1990 v Rimu in Bariju na spoštljivih 824 straneh s prispevki 50 avtorjev. Poleg tega je Fondazione Brodolini izdala več števil posebnega biltena, ki je informiral o trenutnem stanju raziskav o prvem maju v različnih državah in o publikacijah, ki so ob stoletnici izšle. Iz te pobude je izšla sicer skromna, pa vendarle, publikacija Praznovanje 1. maja na Slovenskem F. Rozmana, M. Stiplovška in J. Kosa. S tem, ko bodo v letu 1991 izšli še referati simpozija, o katerem govorim, bo ta mednarodni projekt, ki je stal menda dva milijona nemških mark, zaključen.

Simpozij v Milanu je poleg fundacije Brodolini finančno najbolj podprlo mesto Milano, pa milanska provinca, dežela Lombardija, evropsko združenje sindikatov, UNESCO, ki je tudi sicer podprla projekt, kot patroni pa so se podpisali tudi predsednik italijanske republike, italijanski ministrski predsednik in evropski parlament. Zadnje naštetih na samem simpoziju res ni bilo, zato pa smo udeleženci stanovali v enem najbolj luksuznih milanskih hotelov Duca di Savoia in bili deležni redkega, vsaj za zelo veliko večino humanističnih simpozijev prav neobičajnega komforta. Izbrane jedi in pijače so pač nadomestile za zgodovinarje skoraj običajno ekskurzijo. Kakšnih drugih prireditev, ki bi spremljale simpozij, tudi ni bilo.

Na samem simpoziju je bilo prebranih trideset referatov in koreferatov, nekaj referentov pa v Milano ni prišlo. Uvod v simpozij so bile pozdravne besede milanskega župana Paola Pillitterija, za njim pa je Alceo Riosa, profesor milanske univerze, pregledno orisal delovanje projekta o prvem maju. Za tem je bila na programu prva od štirih glavnih tem simpozija, in sicer Prvi maj v narodnih kulturah in elementi internacionalnosti. Referenti so podali pregled prvomajskih praznovanj od začetkov do druge svetovne vojne, nekateri tudi v času po 1945, nekateri pa so segli samo v čas pred prvo svetovno vojno. Maurizio Antonioni (Milano) je govoril o 1. maju v Italiji, Madeleine Rebérioux (Pariz) o Franciji s posebnim ozirom na kulturo, Beatrix Bouvier (Bonn) o vplivu francoske revolucije na prvomajsko praznovanje v Nemčiji, Peter Friedemann (Bochum) o značilnosti prvega maja v delavski kulturi v Porenju in Westfaliji do leta 1933, Carlos Fonseca (Pariz) o Portugalski, Vjačeslav Kolomic (Moskva) in že omenjeni A. Panaccione pa o Rusiji do oktobrske revolucije. Timur Timofejev (Moskva) je govoril o vplivu prvega maja na mednarodno delavsko solidarnost, Luigi Cortesi (Napoli) o internacionalizmu in mirovnih prizadevanjih v okviru 1. maja, Gianni Donno (Lecce) pa o raziskovanju prvega maja. V koreferatih smo o posameznih problemih ali deželah razpravljali Dieter Fricke (Leipzig) o Nemčiji, Inge Marssolek (Bremen) o severni Nemčiji, Cris Wrigley (Nottingham) o Veliki Britaniji in podpisani o značilnostih prvomajskih praznovanj na Slovenskem.

Naslednja tema je bila ikonografija in historiografija o prvem maju, kjer je Feliks Tych (Varšava) govoril o ikonografiji na splošno, Giovanna Ginex (Milano) o ikonografiji prvega maja z umetnostnozgodovinskega vidika, Antonio Elorza (Madrid) pa o politični kulturi glede na prvi maj. Na to temo so koreferate o posameznih deželah pripravili Jan Gielkens (Amsterdam) za Nizozemsko, Janos Jemnitz (Budimpešta) za Madžarsko, Miguel Rodriguez (Reims) za Španijo in Berthold Unfried (Dunaj) za Avstrijo.

Zelo zanimiva je bila tretja glavna tema, posvečena prvomajskim praznovanjem med sezonskimi delavci. Tu sta bila glavna referenta José Luiz del Roio (Milano), ki je govoril o korenih emigracije in Latinski Ameriki, Marc Vuillemier iz Ženeve pa o prvem maju med emigranti in sezoni v Švici. Kot pri ostalih temah so prispevke o posameznih deželah prispevali Michel Cordillot (Besançon) za Francijo, Hubert Perrier (Grenoble) za južno Francijo, Giuseppe Giacoia (Stockholm) za Skandinavijo, Orhan Silier (Zwolle) za Turke v Nemčiji in Geert van Goethem (Gent) za sezono v Belgiji. Četrta in zadnja tema je segla v sedanost in je razpravljala o strukturnih spremembah v delavskem gibanju. Tu sta bila le dva referata, pri čemer je Adolfo Pepe (Rim) govoril o tradiciji 1. maja v modernem sindikalnem gibanju, Günter Köpke (Bruselj) pa o prihodnosti delavskega gibanja in dela sploh. Med koreferenti so bili pa v veliki večini predstavniki evropske skupnosti, torej profesionalni sindikalisti in zastopniki delavskih strank. Diskusija o tej problematiki se je nadaljevala popoldne, ko je bila okrogla miza, ki je bila posvečena izključno debati o prihodnosti sindikalnega gibanja, vodil pa jo je Alain Touraine iz Pariza.

Tridnevni simpozij je potekal zelo delovno, diskusija je bila živahna. Pri tem se je pokazalo, da je večina udeležencev iz zahodne Evrope, in ta del sveta je bil tudi v središču razpravljanj. Zelo opazni so bili tudi nastopi predstavnikov neevropskih držav, kjer se raziskave te problematike pravzaprav šele začene, medtem ko je politični vidik prvomajskih praznovanj za tradicionalne države že raziskan in je bilo težišče tu na ikonografiji, na obravnavi umetnostnih vidikov in literature. Pokazalo pa se je, da so ta praznovanja kljub internacionalni noti imela v posameznih deželah veliko krajevnih in nacionalnih posebnosti, ki so izhajale iz različnih političnih, kulturnih in socialnih tradicij ter so s tem napravile prvomajsko praznovanje manj enobarvna, kot bi sicer bila in morda celo morala biti, izvzemši seveda izključno politični vidik.

Franc Rozman

Slovenska matica

61001 Ljubljana, Trg osvoboditve 7, pp. 458, tel.: (061) 214 190

Sredi decembra 1990 je izšla knjiga

Fran Zwitter

O SLOVENSKEM NARODNEM VPRAŠANJU

Razvoj slovenskega narodnega vprašanja in dozorevanje slovenskega naroda od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne je ena izmed poglobitnih, če ne sploh najvažnejša tema znanstvenega dela pokojnega akademika in zaslužnega univerzitetnega profesorja dr. Frana Zwittra.

Izbor Zwittrovih razprav ni pomemben le za spoznavanje naše najnovejše zgodovine in za zgodovinarje, marveč za široko kulturno občinstvo, ki ga zanimajo še danes žgoča slovenska narodna vprašanja in še posebej za vsakogar, ki ga zanima predvojna pot v vstajo 1941. Knjigo je uredil in s komentarjem opremil prof. dr. Vasilij Melik.

Maja 1991 sta izšli še dve zgodovinski deli

Ferdo Gestrin

SLOVENSKE DEŽELE IN ZGODNJI KAPITALIZEM

16. stoletje ni le čas reformacije in kmečkih uporov, temveč tudi čas naglega porasta prehodnega in izvoznega trgovanja ne le z nemškim severom, temveč tudi z Italijo. Ob agrarni dejavnosti so nastajale nove zvrsti obrti, napredovalo je rudarstvo ter fužinarstvo, kjer je idrijski rudnik imel v razvoju kapitalizma evropski pomen. V novih oblikah proizvodnje se kažejo elementi kapitalizma, v povezavi s tem je prihajalo tudi do »komercializacije« zemljiškega gospostva. Gestrinovo delo pojasnjuje tudi sočasne kulturne vplive in stike.

Vasko Simoniti

VOJAŠKA ORGANIZACIJA NA SLOVENSKEM V 16. STOLETJU

Knjiga predstavlja vojaško in obrambno organizacijo slovenskih pokrajin v času najintenzivnejših turških vpadov. Ob plemiški konjenici in »črni« kmečki vojski je predstavljen delež najemnikov, obveščevalna in signalna organizacija, orožarna v Ljubljani, tabori, vojaška preskrba in pomen Vojne krajine. Simonitijeva knjiga je »slovenskemu strahu pred Turki« dala realnejši zgodovinski okvir in obogatila sicer skromno vojaško zgodovino slovenskega ozemlja.

OCENE IN POROČILA

Rüdiger vom Bruch, Rainer A. Müller, **Historikerlexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert.** Augsburg—München : Beck, 1991. 379 strani.

V velikem številu najrazličnejših priročnikov je zdaj zapolnjena še za zgodovinarje pomembna vrzel, namreč leksikon zgodovinarjev. Založba Beck je v začetku letošnjega leta v redakciji dveh nemških zgodovinarjev srednje generacije vom Brucha in Müllerja izdala priročni leksikon zgodovinarjev od antike do danes, ki obsega na 379 straneh 540 historikov od Homerja in Hekataja iz Mileta do Michela Foucoult, ki ima kot najmlajši rojstno letnico 1926. Takoj naj omenim, da sta avtorja upoštevala le že umrle zgodovinarje, od katerih so zadnji 1989 umrli utemeljitelj slovaške historične šole Daniel Rapant, nemški zgodovinar starega veka Hermann Bengtson in zgodovinar starega Rima Ronald Syme, po rodu iz Nove Zelandije. Vmes so zgodovinarji različnih narodnosti in kulturnocivilizacijskih krogov.

Potreba po priročniku, ki bi posredoval kratke informacije z bibliografijo za podrobnejše iskanje, je bila že dolgo aktualna in oba avtorja sta zbrala 28 sodelavcev večinoma mlajše srednje generacije profesorjev nemških univerz, poleg pa še dva Američana ter po enega Francoza, Japonca, Norvežana in Tržačanko. Iz Trsta je Maria Rosa di Simone, ena od štirih žensk sodelavk, na kar v uvodu opozarjata tudi redaktorja, s čemer hočeta ilustrirati situacijo v historiografiji, ki je še vedno pretežno moška znanstvena veda. Več kot tristo v knjigi omenjenih zgodovinarjev je živelo in delovalo po letu 1800, torej je težišče na novejšem času, pač tudi v skladu z razvojem zgodovinske vede, ki se, mimogrede rečeno, kot termin prvič omenja v delu Johanna Martina Chladeniusa v delu *Die allgemeine Geschichtswissenschaft* iz leta 1752.

Posamezni historiki so obdelani v pregnantnih geslih, v katerih je opisana njihova življenjska in znanstvena pot, opredeljeno in ocenjeno znanstveno delo v originalnem jeziku, na koncu gesla pa je dodana dovolj obsežna bibliografija in podpis avtorja članka. Redaktorja sta skušala čimbolj enakomerno zajeti ves svet, pri čemer je sicer poudarek na evropskih zgodovinarjih. Reči je tudi treba, da je domačim, torej nemško piščim zgodovinarjem namenjeno več prostora kot nekaterim drugim. Z našega zornega kota gledano je prav gotovo premalo upoštevana vzhodna in jugovzhodna Evropa, marsikakšna nacionalna historiografija pa je sploh brez predstavnika, npr. Hrvatska. Srbe predstavlja samo Jovan Radonić, Slovence pa zastopa Milko Kos, ki mu je članek napisal Horst Glassl, profesor Münchenske univerze. Geslo o Milku Kosu je dovolj natančno in obsežno in tudi brez napak pri slovenskih naslovih del. Vsekakor pogrešamo vsaj še Frana Zwitterja in Ljudmila Hauptmana, ki sta oba pokojna že od začetka projekta, saj sem že omenil tiste, ki so umrli šele 1989. Med to najizbranejšo elito zgodovinarske vede sta našli mesto le dve zgodovinki: Hedwig Hintze, prva ženska, ki se je v Nemčiji habilitirala iz zgodovine (1923) in je bila strokovnjak za francosko revolucijo, žena znanega profesorja za ustavno, gospodarsko in politično zgodovino Otta Hintzeja, ki ga je v času nacizma zapustila in 1942 napravila samomor. Druga je Lilly Ross Taylor, ameriška zgodovinkarica rimske zgodovine. Južnoslovanski zgodovinarji so torej na moč slabo zastopani, po mojem mnenju neupravičeno, čeprav je bil izbor ob relativno majhnem prostoru, ki je bil na voljo, resnično težak. Zato bomo za naš prostor morali podatke še vedno iskati v naših enciklopedijah. V celoti pa lahko rečemo, da je *Historikerlexikon* delo, ki ga je vredno vzeti v roke, solidno delo s točnimi podatki in bogato bibliografijo predvsem za zahodnoevropski prostor in tamkajšnjo historiografijo ne glede na idejno usmeritev.

Franc Rozman

Perry Anderson, **Prehodi iz antike v fevdalizem.** Ljubljana : Studia humanitatis, 1989. 350 strani.

Avtor je knjigo označil kot prolog k daljšemu delu z naslovom *Rodovniki absolutistične države*, ki bo še letos v prevodu izšla v isti zbirki. Zahvaljujoč tej zbirki imamo v slovenskem prevodu nekaj pomembnih del, ki jih brez nje najbrž ne bi imeli. Pred leti, ko so izšle prve knjige zbirke, je marsikdo dvomil v uspeh. Letos šteje že peto leto. Vsako leto je izšlo 10 knjig. Založnika zbirke, ŠKUC in Znanstveni inštitut filozofske fakultete, sta študentom do letošnjega letnika nudila knjige s popustom. Žal sta ga morala zaradi denarnih razmer opustiti. To je bila dobra naložba.

Zato bi bilo zaželeno, da bi skromna dodatna sredstva pridobila in začetno prakso do študentov nadaljevala. Naslovi knjig prvih letnikov pričajo, da so v večji meri zastopani francoski avtorji. To je, tako menijo v uredniškem odboru, pogojeno s praktičnimi razlogi. Upajmo, da se bo krog prevodov v večji meri razširil na pisce iz drugih dežel, zbirka pa na krizno razdobje založništva preživevala.

Spremno besedo h knjigi je napisal Miha Kovač. Naslovil jo je Vzhodno od Berlina, na drugi strani Labe. Namenil jo je Andersonovim pogledom, predvsem pa razlikam med vzhodnim in zahodnim marksizmom. Pri tem je uporabil tudi pred leti objavljeno Andersonovo besedilo. Tej spremni besedi bi kazalo dodati prikaz razpravljanja o antiki in fevdalizmu v preteklosti in sodobnem času vsaj v marksistični literaturi, če razpravljamo o razlikah med vzhodnim in zahodnim marksizmom. Tega pa ni mogoče ločiti od splošnega prikaza razpravljanja o teh razdobjih v razvoju človeške družbe. Tako razpravljanje bi nas prisililo k izostritvi specifične marksističnega pojmovanja v razlagi antične in srednjeveške fevdalne družbe. V tem okviru bi lahko razpravljali tudi o možnih razlikah med marksističnimi avtorji tostran in onstran Labe. To ne bi bilo lahko opravilo, a nujno potrebno dejanje, ki bi najbrž pokazalo, da marsikatero besedilo, ki je uvrščeno med marksistična, za tako ni mogoče označiti. Ne kaže prezreti, da ima vsak »izem« obeležje ne le kraja, ampak tudi časa. V marsičem pa se sodbe avtorjev razlikujejo ne glede na kraj in čas.

V literaturi velja, da je za sužnjelastniški in fevdalni način proizvodnje značilna neekonomika prisila. Nekateri jo imajo za sestavni del produkcijskega načina, drugi za pojav nadstavbe. Pritrjujem prvim. Raziskovalci fevdalne družbe večkrat enačijo fevdalno zemljiško rento s presežnim produktom fevdalnega načina proizvodnje, tudi pisec spremne besede. V splošnem je presežni produkt tisti del produkta, ki ostane po pokritju proizvodnih stroškov. Ti obsegajo stroške za nadomestilo potrošenih produkcijskih sredstev in stroške za reprodukcijo delovne sile. Zadnji obsegajo proces nastajanja in obnavljanja telesnih in umskih delovnih sposobnosti človeka, tvarne in netvarne življenjske potrebe. Tako pojmovan presežni produkt je bil osnova razvoja človeške družbe, njenega gospodarskega, socialnega, političnega in duhovnega razvoja. Prilaganje in razpolaganje s presežnim produktom je bilo v zgodovini odvisno od vsakokratnega zgodovinsko določenega načina proizvodnje. Nastal je že v arhaični družbi. Pri fevdalnem načinu proizvodnje so bila tudi podložniška gospodarstva lastniki produkcijskih sredstev in so na zemlji, ki jim je bila dodeljena, gošpodarila. Skrbela so za obnavljanje in po možnosti tudi za razširitev gospodarstva. Zato so tudi ona lahko razpolagala z delom presežnega produkta, ki so izpolnila obveznosti do fevdalca, popravila in nadomestila produkcijska sredstva in zadovoljila lastne življenjske potrebe. Tako je pri fevdalnem načinu proizvodnje presežni produkt poleg fevdalne zemljiške rente, ki si jo je prilagajal fevdalni razred, obsegal tudi tisti del presežnega produkta, ki je ostal podložniškim gospodarstvom po pokritju proizvodnih stroškov. Zato sodim, da ni mogoče fevdalne zemljiške rente enačiti s presežnim produktom fevdalnega načina proizvodnje. Ta je bil enak fevdalni zemljiški renti le takrat, kadar so podložniška gospodarstva premogla le enostavno reprodukcijo. To se je večkrat dogajalo. Podložniška gospodarstva so lahko zaradi naravnih in družbenih vzrokov tudi propadla. Od presežnega produkta, s katerim so podložniška gospodarstva razpolagala, je bil odvisen ne le njihov razvoj, ampak razvoj fevdalne družbe. Fevdalec si je prilagajal ves presežni produkt na dvoru živčih podložnikov. Tem je bilo celo prepovedano, da bi si ustvarili premoženje. Ponekod so za lastne potrebe obdelovali košček pridvorne zemlje, a to ni vplivalo na njihov položaj. Dohodek oziroma presežni produkt podložniških gospodarstev ni bil odvisen le od poljedelstva in živinoreje, ampak tudi od drugih dejavnosti, s katerimi so se ukvarjala, obrti, trgovine in denarno-kreditnih poslov.

Andersonova knjiga ne prinaša novih podatkov o zgodovini antike in srednjega veka, prinaša pa nekatere nove poglede in razlage, ki so vzbudile pozornost. Med njimi najbrž največ razlaga o vzrokih nastanka in značaju absolutizma. Avtor je v knjigi zapisal, da mu manjka znanja in izvedenosti profesionalnega zgodovinarja, ki je povezano z neposrednim študijem originalnih zapisov iz preteklosti. Njegova analiza, tako je zapisal, se opira le na poznavanje dosegljivih del sodobnih zgodovinarjev. Uspelo pa mu je prikazati družbeni in politični svet klasične antike, naravo njegovega prehoda v srednjeveški svet in iz tega izhajajočo strukturo in evolucijo fevdalizma v Evropi. V tem prikazu so regionalne delitve Sredozemlja in Evrope ves čas osrednja tema raziskovanja. To je odlika knjige, ki zasluži bralčevo pozornost. V tem okviru je nakazal razlike tudi med vzhodnim in zahodnim fevdalizmom. O njih so avtorji večkrat razpravljali ali jih vsaj nakazovali. Iz avtorjeve razprave je razvidno, da so bili vzroki, ki so vplivali na razvoj fevdalizma v vzhodnoevropskih deželah različni (Baltik, Rusija), kakor so bili različni vzroki njegovega zaostajanja v primerjavi z razvojem na Zahodu. Pri tem je za Rusijo posebej poudaril vloga nomadskih vdorov in njihovo gospodstvo v deželi. Avtor vseh dilem v razvoju vzhodnoevropskega fevdalizma ni razrešil. To tudi ni bil njegov namen. Navedel pa je vzro-

ke, ki jih ni mogoče prezreti. Raziskovalci antike in fevdalizma bodo marsikateremu podatku ali razlagi nasprotovali ali podvomili v resničnost. To pa ne velja samo za to knjigo. Način podajanja snovi v knjigi je tekoč, jasen, tudi polemičen. Marsikatero razlago iz obsežne literature, ki jo je uporabil, s pojasnjevanjem zavrača, tudi zato je branje knjige privlačnejše. Anderson omenja tudi slovenske kraje, a ne slovenske literature. Najbrž bi že bil čas, da bi kratko zgodovino Slovencev izdali vsaj v enem od svetovnih jezikov. Zdi se, da misel ni nova, njena uresničitve pa bi bila koristna.

Ludvik Čarni

Maria Luisa Rizzatti, **Leonardo**. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1991. 128 strani.

(Pre)obilju člankov in knjig o Leonardu da Vinciju (1452—1519) se pridružuje v slovenskem izboru »Geniji v umetnosti« Maksa Veselka prevod italijanskega originala Marije Louise Rizzatti iz leta 1975. Ta količina nastaja in se neprestano povečuje zaradi seznanjanja novih generacij z »najbolj univerzalnim človekom renesanse«, pa tudi zaradi trajnega problema, ki je očitno v »fenomenu Leonardo«. V glavnem gre za dela dveh smeri: prva ponujajo vedno nove formule, kako bolje razložiti ta fenomen, druga poskušajo obstoječe znanje pa tudi neodgovorjena in nezadovoljivo odgovorjena vprašanja povezati v mozaični portretni sestav. Takšna je knjiga »Leonardo« M. L. Rizzattijeve, namenjena predvsem prvemu bližnjemu seznanjanju z genijem iz Vincijske, vendar tudi dovolj izčrpna v odpiranju problematike, ki jo bo zainteresirani študiral po strokovni literaturi in predvsem neposredno iz Leonardovih del.

Obravnavana knjiga je umetnostnozgodovinsko delo, druga področja Leonardove univerzalnosti le bolj omenja in podreja svojemu osnovnemu vidiku. Drugi pol njegove genialnosti je predvsem na področju naravoslovnih opazovanj ter raziskav in tehničnih izumov, kjer je Leonardo gradil in nadgrajeval svojo veliko sintezo z mnogimi originalnimi prispevki ter spoznanji. Rizzattijeva nekatere omenja, vendar pa je težišče modernih prizadevanj šlo dalje in skuša ne le enakovredno obravnavati pola umetnost-znanost, marveč se veliko ukvarja tudi z obojestranskim vplivanjem obeh sfer. Kdor skuša globlje v Leonardov fenomen, se ne more izogniti študiju s tega vidika.

Takšen je — v najkrajšem — domet avtoričinega koncepta in ambicioznosti, velja pa še kratko pogledati, kaj knjiga ponuja. Ob obilici zares kakovostnih barvnih reprodukcij si sledi biografski del, poskus človeškega približanja iz večinoma drobnih anekdot, sprehod skozi idealizirano (vsa dela na enem mestu!) galerijo in komentar k njegovemu umetniškemu opusu. Ta poglavja uokvirja spredaj izbor iz Leonardovih zapisov, zadaj pa iz zapisov njegovih in naših sodobnikov. Uvodoma je dodana zgodovinska skica Leonardovega časa, predvsem razmer na dvoru družine Sforza v Milanu. To so mozaične sestavine, ki naj se povežejo v portret velikega umetnika visoke renesanse s sokreativnim bralčevim deležem.

Zgodovinar bo pri svojem strokovnem delu verjetno segel mimo takšne knjige v znanstveno literaturo. Kadar pa si bo zaželel manj zahtevnega vodstva skozi svet Leonardove umetnosti, mu bo dobrodošla tudi ta knjiga. Morda bo ob njej razmišljal o problemu populariziranja zgodovinskih dogajanj in osebnosti, kar zahteva določeno odstopanje od stroge metodologije zgodovinopisja. Vsekakor pa bi polemika z Rizzattijevo lahko boljše osvetlila problem zgodovinskosti oseb, ki tako prehitvejo svoj čas in izstopajo iz njega ter žive še stoletja kasneje, kakor je to pri Leonardu.

Sandi Sitar

Jože Pogačnik, **Starejše slovensko slovstvo**. Ljubljana : Znanstveni inštitut FF, 1990, 392 strani.

Med izdajami znanstvenega inštituta Filozofske fakultete v Ljubljani je zagledala luč sveta tudi obširna študija Jožeta Pogačnika z naslovom *Starejše slovensko slovstvo*. Ker gre za uglednega slovenista, ki je prinesel mnogo novega v našo vedo, pravega ambasadorja te stroke z objavami praktično po celi Evropi, so bralčeva pričakovanja, ko vzame njegovo delo v roke, razumljivo, visoka. Toda: kdor pričakuje, je dostikrat razočaran; zato tu ne bom govoril o dobrih straneh knjige, ki jih je seveda veliko, ampak le o stvareh, ki so me iritirale.

Sokantno je označevanje H. Bullingerja za Kalvinovega naslednika (sic! — str. 153), ko vendar že vsak povprečno razgledan razumnik vé, da je bil Zwinglijev dedič.

Škandalozno je govorjenje o kmečkem uporu leta 1635, ki naj bi zajel »Gornjo Štajersko in Koroško« (str. 242 — slovenski kmečki upor je tega leta zajel Spodnjo Štajersko — še to ne celotne — in del Gorenjske). Ni res, da je Bohorič navajal kot svoje ciljno bralstvo »mladino Kranjske, Koroške in Štajerske«, temveč plemiško mladino teh treh dežel, kar pomembno govori o naravi stanovske družbe 16. stoletja v Notranji Avstriji (glej str. 188 in 199, kjer je praktično identična formulacija: navedanje iste formulacije se Pogačniku sicer dogodi zelo mnogokrat); nekaj povsem novega je trditev, da je v 17. in 18. stoletju Pomurje spadalo pod Ogrsko (str. 241). Ogrska je od slovenskih pokrajin od srednjega veka do trianonske mirovne pogodbe obsegala le Prekmurje s Porabjem, ne pa tudi štajerskega dela Pomurja.

Koliko se je J. V. Valvasor enačil z Nemci, kar je po Pogačnikovi misli delal zelo enoumno in neproblematično (str. 292), naj pokaže sledeči citat iz Valvasorjevega pisma angleški Royal Society med 7. in 17. novembrom leta 1687 (citiram po prevodu P. Simonitija): »To jezero / = Cerknško / je bilo starim Lugea palus, novejšim Lacus Lugeus, današnjim Latincem je Lacus Cirknizensis, Nemcem (!) Zirkmitzer See, in nam (!) Kranjcem je Cerknško jezero / ... Germanis vero Zircknitzer See, et nobis (!) Carniolis est Zirkniško jezero — povsem pravilno napisano po post-trubarjanskem slovenskem »pravopisu«, kar je razvidno zlasti pri distribuciji znakov za glasove c in z/.« V nadaljevanju citiranega pisanja Valvasor tudi izvaja ime Cerknica iz cerkvice. To tudi problematizira Pogačnikovo zatrjevanje, kako Valvasor za narodnost ne uporablja jezikovnega kriterija (str. 271). Pogačnik skoraj obtožuje imenovanega polihistorja in njegovega predhodnika Schönleba za separatizem, kot da je znanost sodni tribunal; nemščino pri nas ima za tujejezičništvo (str. 292): kratko in malo zanj ne obstajajo strukture mogočega in nemogočega v nekem historičnem času, temveč se vse meri le po merah sedanjosti, saj zgolj na enem mestu (str. 308) zelo mimogrede omenja delo našega največjega poznavalca podvigov tega našega odličnika duha Branka Reispa.

Da bi Franc Krištof Frankopan vzel slovenščino le za »smešni jezik« v svojem fragmentu o Jarnetu Bogatem (str. 256), je silovito sporna trditev; vsekakor je to le eden mogočih, dasi manj verjetnih odgovorov na vprašanje, zakaj je v prevodu Molierjevega Georgesa Dandina uporabljen slovenski jezik, saj govore v odlomku vse osebe le slovensko, hrvaške interference pa so ravno tako prisotne v govoru vseh: to jasno govori o tem, da ni smešnja enega jezika s stališča govorcev drugega, je pa seveda znak nekoliko pomanjkljivega znanja našega jezika s strani F. K. Frankopana: kombiniranje brez dokazov in brez verjetnosti v znanstvenem delu pač nima prostora. Naravnost groteskna je trditev, da slovenska zemlja ni premogla lastnega plemstva (str. 201): premogla ga je, in ni bilo niti po krvi niti po jeziku izključno neslovensko; da bi bil Trubar ideolog meščanstva (str. 201), je naravnost smešno misliti. V kolikor je bil Trubar ideolog, je bil kvečjemu ideolog protestantizma, točneje: protestantizma na Slovenskem. Celó še razsvetljenstvo ni bilo nikakoli ideologija meščanstva, ne pri nas, še manj drugod po svetu, toliko bolj nemogoče je torej za kaj takega razglasiti trubarjanski protestantizem. O naravi plemstva pri nas pa pričujejo podpore Trubarjevemu književnemu delu, obramba pred Turki: saj je vendar iz teh vrst prišla misel, kako se je Turkom bolje na tuji, hrvaški, kot pa na svoji, kranjski, zemlji v bran postaviti! Naprej: kako je mogoče iz obravnave slovenskega srednjega veka izpustiti Oswalda Wolkensteinskega?! Plemiška (= laična) učena kultura je nespregljiv in pozitivno dokazan predel slovenskega srednjeveškega slovstva. Turjaškega rokopisa verjetno ni pisal grajski kuhar; skoraj 30 izpričanih slovenskih verzov Oswaldovih in enega citatnega Lichtensteinskega ter hvaljenja Wolkensteinskega z obvladovanjem slovenščine pa tudi ne gre spregledati, saj slovenskih tekstov in drobcev v srednjem veku ni ravno na pretek! Čez Franceta Kidriča je sicer lahko besedovati, ni pa prav nič lahko dosegati njegove natančnosti in temeljitosti: ne glede na metodološko zastarelost med sočasniki!

Zgodba o Ingu iz spisa o spreobrnjenju Bavarcev in Karantancev se najverjetneje ne nanaša na kneza, temveč na klerika (glej str. 42) — to tezo prepričljivo zagovarja H. Wolfram, pridružuje pa se ji kot zelo verjetni celo B. Grafenauer. Nadalje Pogačnik mimogrede omenja, da v nekakšnih »kvalificiranih strokovnih krogih obstaja resen dvom v pravilnost datiranja Brižinskih spomenikov« (str. 22). Kje so ti krogi?! Lahko je sejati takšne alarmantne govorice — ki so zares zgolj govorice, kajti v literaturi k zadevnemu poglavju ne navaja nikakih tozadevnih spisov. Prisiljeni smo verjeti ali ne verjeti. Toda: vsaj datacijo nastanka ohranjene verzije II. in III. spomenika bo zelo težko omajati (vsaj spričo zamenjalne listine Abraham-Ruodharjeve, ki jo je spisala ista roka kot II. in III. Brižinski spomenik) — in o tem je praktično vse produktivno povedal že Milko Kos. Ko bo kdo ovrgel njegova spisa Paleografske in historične študije k freisinškim spomenikom in Nove študije k freisinškim spomenikom, se bo mogoče začeti pogovarjati z od Pogačnika omenjenimi »strokovnimi« krogi.

Pogačnik zapiše trditev, da vrste srednjeveških tujejezičnih (sploh je problem, kaj je po pojmovanjih srednjega veka pri nas tujejezično!) tekstov »enostavno ni mogoče prebrati, ker nimamo za to ustrezno šolanih ljudi«!?! Ustrezno morda res niso šolani, toda marsikaj le zmoremo prebrati; če nihče drugi, vsaj dr. Božo Otopec. Pogačnik urbi et orbi piše o paleografskih rečeh, na katere se ne razume — tako označuje pisavo Brižinskih spomenikov še vedno kot karolinško minuskulo, kar je zastarelo (je pa pri takšni oznaki vztrajal Viktor Novak): izven kroga vpliva beneventane je povsem dovolj reči kar minuskula tega in tega stoletja, kajti karolina je dandanes oznaka samo za najzgodnejšo fazo minuskule evropskega Zahoda, ki je nastala nekako v dobi Karla Velikega (in morda imamo njen zgodnji spomenik izprisan že za naš prostor iz leta 819 — glej sliko 64 v Viktorja Novaka Latinski paleografiji, Beograd 1952, 212; tudi sloviti Franz Steffens je reproduciral ta spomenik v svojem delu *Lateinische Paläographie*!), torej: karolina je oznaka za zadnjo četrtino 8. stoletja in za 9. stoletje, medtem ko se za poznejše čase tej pisavi reče minuskula 10., 11. oziroma 12. stoletja, saj se od prvotne, ki je postala zgled za našo humanistiko, že opazno razlikuje. Poleg knjižne minuskule obstaja tedaj še diplomatska (označuje se kot diplomatska minuskula 9., 10., 11., 12. stoletja). O tem se je mogoče v temeljnih črtah poučiti že iz tako splošnega priročnika, kot so Jakova Stipišića Pomodne povijesne znanosti u teoriji i praksi (Zagreb 1985², 86, 87), ki ga mora obvladati vsak študent zgodovine v Ljubljani! Ljudje, ki znajo brati stare pisave, na Slovenskem vsekakor obstajajo.

O hipotezi Ivana Grafenauerja moremo ob poznavanju dela paleografa Frobeniusa Forsterja iz 18. stoletja že mnogo trdneje govoriti. Sopostavitve spisa o spreobrnjenju Bavarcev in Karantancev ter razprave Črnorizca Hrabra O pismenkah pa tudi pove svoje: ker salzburska spomenica govori o tem, kako so iz Spodnje Panonije (prav nič pa ne iz Moravske!!!) bile »po filozofsko« izgnane »ugledne latinske črke«, in razprava o tem, da so Slovani pisali pred Konstantinovim izumom njihove posebne pisave brez ustroja s črticami in nato z grškimi ter latinskimi črkami, ni prav nič neverjetnega, da je Črnorizec Hrabr to svojo vednost črpal iz izročila cirilometodijevcev, ki so se z latinskimi črkami na slovanskem področju srečali v Spodnji Panoniji — da so bile pred Konstantinovimi tam, priča Spreobrnjenje Bavarcev in Karantancev, ki — še enkrat — ničesar ne ve o latinskih črkah na Moravskem, ali v katerikoli drugi slovanski deželi, s katero bi bili cirilometodijevci v stiku do generacije Črnorizca Hrabra. Dikcija spisa o spreobrnjenju Bavarcev in Karantancev je zelo natančna: govori posebej o izgonu latinskega jezika in posebej o izgonu »uglednih latinskih črk«, kar pomeni ločevanje jezika od besedil v latinici, ki bi mogla biti tudi nelatinska.

Namesto o reformaciji in protireformaciji je po moji misli tudi na Slovenskem ustrezneje govoriti o protestantski in katoliški reformaciji: katolicizem Urbana Tectorja in še bolj Tomaža Hrena je nekaj drugega kot srednjeveški katolicizem, samo da je katoliška reformacija ubrala evolucijsko, protestantska pa revolucijsko pot preobrazbe starih struktur verovanja in organizacije le-tega v nove.

Pogačnik skupaj z delom slovenističnega občestva govori o nekakšnem »Kalobskem rokopisu«. Ta rokopis je lahko le »Kalobški« z naglasom na prvem zlogu. Imena pač imajo svojo poetiko in svoj zven, v katerega naj — če so tako stara in utrjena kot v tem primeru — slovenistična znanost nikar ne posega s svojevoljno normo.

Igor Grdina

Vasko Simoniti, **Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju**. Ljubljana : Slovenska Matica, 1991. 311 strani.

Petinštirideset let po objavi prvega dela in triinštirideset let po objavi drugega dela monografije Stanka Juga o turških vpadih na Kranjsko in Primorsko, v kateri Jug obravnava predvsem kronologijo turških vpadov, imamo pred seboj novo delo, ki je usmerjeno na drugo pomembno vprašanje te problematike, na obrambo pred turškimi napadi. V. Simoniti je upošteval primerjalni pristop in zajel v obravnavo vse tri notranjeavstrijske dežele, ki so zajemale slovenski prostor, Kranjsko, Štajersko in Koroško. Zaradi lažje dostopnosti arhivskih virov je še posebej skrbno obdelal razmere na Kranjskem. Z ozirom na ohranjenost arhivskega gradiva se je časovno omejil na 16. stoletje. Kjer je bilo potrebno, je segel tudi v predhodni čas. Pristop k obravnavani problematiki je po svoji širini nov v slovenski historiografiji in v veliki meri grajen na novem arhivskem gradivu.

Vojaško organizacijo na Slovenskem v 16. stoletju je obdelal V. Simoniti v 12 poglavjih. Tekst je opremljen s številnimi opombami. Nekatere preraščajo v krajše študije, polemične zapise ali objavo arhivskega gradiva. Med tekstom so slike orožja,

utrd, letakov, osebnosti in dokumentov, pa tudi številne skice in zemljevidi, kar daje knjigi še posebno privlačnost.

V uvodnem poglavju daje avtor strnjen prikaz slovenske historiografije, ki se neposredno ali posredno ukvarja s problematiko vojaške organizacije, turških vpadov in obrambe pred njimi. Upoštevanji so tudi tuji avtorji, ki so pisali o tej problematiki v revijah, izdanih na slovenskem ozemlju, in slovenski avtorji, ki so pisali v tuje ali druge jugoslovanske revije. Pregled je razporedil po vsebinskih sklopih, vezanih na določena vprašanja. Pregled literature je zelo popoln, čeprav bi bila koristna tudi podrobnejša ocena njihove vsebine in navedba odprtih vprašanj. Sledi kratka analiza uporabljenega gradiva. Največ gradiva je iz Arhiva Slovenije, v manjši meri pa tudi gradivo iz dunajskih arhivov.

Težišče Simonitijske knjige je na prvih štirih poglavjih, medtem ko so ostala poglavja podrejena. **Obrambni redi** predstavljajo eno osrednjih vprašanj obrambne tematike. Ob prikazu historiat obrambne organizacije je avtor opozoril, da je šla reorganizacija deželnega poziva skozi več faz, in se je posebej zaustavil ob mejnikih tega razvoja. S »pozivnim redom«, ki je bil izdan leta 1423, je bila nakazana notranja ureditev deželnega poziva. Načrt deželnega poziva, ki ga je Friderik IV. izdal leta 1431, označuje V. Simoniti za prvi primer, ki je vključeval tudi podložnike. Spremembe, ki so nastale konec 15. stoletja, so povezane z Maksimilijanovimi reformami. Novosti, ki jih srečamo leta 1518 v temeljnem obrambnem redu, so sestavni del tako imenovanega »Innsbruskega libela« in s tem tudi »deželnih ročinov«. Uveljavljen je bil nov vojaški koncept, ki je postal podlaga vsej obrambni organizaciji 16. stoletja. Povečan turški vojaški pritisk v drugi polovici 16. stoletja je vzpodbujal k nadaljnji izpopolnitvi organizacije obrambnega sistema. Eden mejnikov pri dokončnem oblikovanju obrambne organizacije je bil leta 1574 sprejeti Schwendijev obrambni predlog. O tem, kdo je dober vojak, citira V. Simoniti razmišljanja N. Machiavellija in Lazarja von Schwendija. Za oba so lahko dobri vojaki predvsem domači vojaki. Ti so zanesljivi in odgovorni do domovine, ki jo branijo. Pri osvajačni vojski ni prisoten psihološki motiv pripadnosti. Osvajalno vojno je namreč težko predstaviti kot obrambno, če gre vojska preko meje. Takšna vojska je bila praviloma uspešna le kratkotrajno, za nekaj bitk, ni pa bila pripravljena za dolgo vojno. Pri Machiavelliju in Schwendiju je predpogoj za dobrega vojaka moralna stabilnost, ki je ni bilo pri najemnikih, pri domačih vojaki pa je bila najzanesljivejša. To, kar je bilo vojaškim teoretikom 16. stoletja popolnoma jasno, sodobni generali ne razumejo več.

Posebej se je V. Simoniti dotaknil raziskave notranje vojaške organiziranosti dežel. Gre za razdelitev dežel na četrti kot finančna, vojaška ter operativna področja, ki pa se niso v vseh notranjeavstrijskih deželah uvajala istočasno. Razvoj vojaške organizacije, ki je potekal v 15. stoletju od lokalnih obrambnih oblik do obrambne organizacije na nivoju posameznih dežel, je konec drugega desetletja privedel do dejanske meddeželne obrambne povezave, ki se je kazala v meddeželni vojaški koordinaciji in skupnih naporih za zagotovitev obrambnega zidu na Hrvaškem. V obrambni koncept notranjeavstrijskih dežel je bila takrat dokončno vključena Hrvaška.

Vodilna vloga v obrambnih redih je pripadala **konjenici**, zato jo V. Simoniti obdela v posebnem poglavju. V deželnem pozivu se je plemstvo omejevalo na udeležbo v konjenici in na vojaško vodstvo. Imenjska konjenica, sestavljena na podlagi višine dohodkov plemiške imenjske posesti, v 16. stoletju ni bila več popolnoma identična s prejšnjo viteško konjenico, čeprav je plemstvo tudi v novih družbeno ekonomskih razmerah ohranilo vodilno vlogo na vojaškem področju. Pri tem je imela pomembno vlogo institucija t. i. čakarine (Wartgeld), ki jo je V. Simoniti obdelal zelo podrobno. Dežela je naložila davek vsem imenjskim posestnikom glede na število konj, ki so jih morali zbrati na podlagi velikosti posesti. To je pomenilo večjo profesionalizacijo konjenice. Plemstvu se je obetal nov vir dohodka. Dejanski odziv na sklic v vojaškem pozivu prikazuje avtor v tabeli, iz katere je razvidno, da so se fevdalci le redkokdaj odzvali v polnem številu. Zelo podrobno se ukvarja z opisom konjeniške opreme ter s cenami za konje in oborožitvijo konjenikov. Podrobno sliko o vojaškem vodstvu dajejo namestitvena pisma.

Kmečkemu pozivu pešcev posveča V. Simoniti posebno pozornost in ugotavlja, da je bilo sodelovanje podložnikov na vojaškem področju v 16. stoletju večje kot kdajkoli prej ali kasneje. Najširša vojaška organizacija, ki so jo sestavljali podložniki, je bila »črna vojska«. V 15. stoletju je bila organizirana v okviru deželskih sodnih okrajev s samozaščitno nalogo. Vendar se je kmalu pojavila tendenca, da bi se v črno vojsko vključilo čim manjše število podložnikov. V drugi polovici 15. stoletja so dvignili obrambno organizacijo iz lokalnega na deželni nivo. Leta 1522 predstavlja pomemben mejnik pri vključevanju podložnikov v obrambno organizacijo. Izvedli naj bi splošen nabor, napravili naj bi sezname obveznikov in podložnika dobro oborožili. Vpoklic precizirata obrambna reda iz leta 1530 in 1531. Pogosto spreminjanje načina vpoklica (vsak 10., 5., 3. ali samo 30. mož) je imelo za posledico, da se je po-

ziv skrčil na manjše število obveznikov. Vpoklic podložnikov v posameznih letih 16. stoletja je avtor ponazoril s tabelo. Odgovarja tudi na vprašanje, s koliko vojaškimi obvezniki je razpolagala posamezna dežela in kolikšen delež obveznikov je bil vključen v različne stopnje vpoklica. Avtor obravnava tudi oborožitev in način vzdrževanja. Ker je bila »črna vojska« sestavljena pretežno s slovenskimi podložniki, to dokazuje, da se je naš človek že takrat usposabljal na vojaškem področju. Zato lahko razumemo, da je znal uspešno sukati meč v kmečkih uporih.

Poleg domače vojske je razvoj orožja in uveljavitev nove vojaške taktike vedno bolj postavljajal v ospredje stalno plačano vojsko, ki so jo sestavljali **najemniki**. Avtor je posvetil najemnikom posebno pozornost, vendar je v poglavju premalo jasno poudaril ločitev med stalnimi najemniki in lokalnim vpoklicem. Kljub temu prinaša v tem poglavju nekaj izvirnih rešitev. Najemniška vojska, ki jo je vzdrževal deželni knez, ni bila namenjena le obrambi pred turškimi napadi, ampak je sodelovala tudi v raznih drugih vojaških spopadih. V najemniški vojski so v začetku sodelovali tujci, pomembno mesto so imeli pešci-landsknehti. V času turškega pohoda proti Dunaju leta 1529 so prišli na Kranjsko španski najemniki. Ker so najemniki neredno prejemali plačilo, so postali za prebivalstvo velika nadloga. Prav tako niso bili v bojih s Turki preveč uspešni. Predstavniki dežel so se vedno bolj zavzemali za vključitev domačih najemnikov. Pomembno vlogo so odigrali martolozci. Naziv je bil prevzet od podobne turške polvojaške organizacije, sestavljene iz vrst krščanskega prebivalstva. Sprva so bile najemniške martološke enote sestavljene predvsem iz vrst domačega prebivalstva, kasneje so v to službo sprejemali uskoke. Razporejeni so bili po gozdovih in prelazih. Preprečevali so vpade turškim martolozom. Ko se je začelo premikati težišče obrambe z boji vred na hrvaško ozemlje, tujih najemnikov na našem ozemlju, ki bi bili postavljeni izključno z namenom protiturške zaščite Kranjske, ne srečamo več. Iz ohranjenih nabornih popisov najemnikov je razvidna sestava posameznih čet. Najemnikov položaj (pravice in dolžnosti) so opredeljevali vojaški pravilniki. Na koncu poglavja navede V. Simoniti še nekaj zanimivih podatkov o oborožitvi najemniške vojske.

Uspešno obrambo pred turškimi napadi povezuje V. Simoniti z dobro **obveščevalno in signalno organizacijo**, ki ji posveti posebno poglavje. Centralno obveščevalno službo in z njo povezano diplomacijo avstrijskih Habsburžanov do Osmanske države v 16. stoletju je v knjigi obdelal Josip Žontar. Obmejna vojaško-obveščevalna služba je bila prikazana predvsem ob obravnavi turških vpadov (Fr. Levce, S. Jug in deželne zgodovine), zato je V. Simonitija zanimala predvsem organizacijska stran obveščevalne službe na meji. Obdelal je organizacijo prenašanja vesti, pisna poročila ali tako imenovane »turške glase« (gehaimer Kundschaftten). V to organizacijo so bili vključeni sli na lahkkih konjih ali sli tekači. Vesti, ki so jih prenašali sli, so bile namenjene vojaškim poveljnikom, zato je bila ta dejavnost tajna. Obveščanje preko signalne organizacije pa je bilo javno in namenjeno vsemu prebivalstvu. Začetki signalnega sistema v slovenskih deželah segajo v čas turških vpadov v drugi polovici 15. stoletja. O med seboj povezani, sistematično organizirani signalni službi pa lahko govorimo od 1522. leta dalje. Priložen zemljevid zelo nazorno prikazuje točke izstrelišč in kresišč na Kranjskem in spodnjem Štajerskem. Poročila posebnih komisij govorijo tudi o oborožitvi signalnih postojank.

Spoznanje, da zagotavlja stalno in kvalitetno preskrbo vojske z orožjem le koncentracija orožarske obrti in skladiščenje orožja na nekem določenem ogroženem ali upravno političnem področju, je privedlo do gradnje **orožarn**. Posebej se V. Simoniti omeji na nastanek in vlogo deželno knežje orožarne v Ljubljani. S hrambami za orožje, strelivo in smodnik ter s poklici, službami in delavnicami (npr. livarji) je predstavljala osrednji preskrbovalni center z orožjem v 16. stoletju za Kranjsko in Hrvaško krajino. O preskrbovalni funkciji oziroma skladiščnem sistemu orožarne so zelo ilustrativni inventarni popisi, ki jih V. Simoniti posebej navaja.

Med glavne kmečke samoobrambne objekte V. Simoniti uvršča **tabore**. Kljub temu, da se nasloni na rezultate F. Pistrca, doda tudi nekatere nove poglede na to obliko obrambne organizacije. Predvsem obravnava odnos deželnega kneza do gradnje taborov.

Ker je bila oskrba vojske z živežem in ostalimi življenjskimi potrebščinami (med njo sodi tudi oskrba s suknom) zelo pomemben dejavnik uspešne obrambe in vojskovanja nasploh, V. Simoniti podrobno razčlenjuje organizacijsko oblikovanje **vojaške proviantne službe**. V okviru celotne strukture vojaške preskrbe je imel enakovredno mesto tudi transport živeža, streliva, artilerije in drugega vojaškega materiala v utrdbe in vojaške postojanke.

V sklepnem delu zanima V. Simonitija najprej **položaj Hrvaške in vloga notranjeavstrijskih dežel pri nastajanju Vojne krajine**. Posebej se zaustavlja pri ugotavljanju števila utrdb, ki so jih prevzele v oskrbo Štajerska, Koroška in Kranjska. Zelo podrobno je proučil finančno udeležbo omenjenih dežel pri zagotavljanju obrambe v hrvaški in slavonski krajini. Stroški so ob koncu 16. stoletja rapidno naraščali. V

obravnavi pa vendar manjka analiza načina pobiranja davkov v posameznih deželah ob upoštevanju pravnega sistema.

V zaključnem poglavju se je V. Simoniti dotaknil še psihološkega vidika oblikovanja **protiturskega razpoloženja**, tako imenovanega »turškega strahu«, ki je vplival na razpoloženje vseh plasti prebivalstva. Protitursko razpoloženje opredeljuje kot eno od sestavin obrambne organizacije pred Turki. Posebej razčlenjuje vpliv protestantov na splošno protitursko razpoloženje med našim ljudstvom.

Knjigi so dodana običajna pomagala, kot je navedba primarne in sekundarne literature ter uporaba tiskanih virov, imensko in krajevno kazalo ter povzetek v nemščini.

S Simonitijevim delom je vojaška zgodovina slovenskega ozemlja bogatejša še za eno raziskavo, ki je toliko pomembnejša, ker prikazuje vojaške razmere v 16. stoletju. V sklepnih besedah zaključuje avtor: »Če mi je to uspelo doseči v posameznih poglavjih, lahko trdim, da razprava v celoti ponuja novo spoznanje in posebnosti značilne za slovenski prostor, hkrati pa je omogočena s tem tudi lažja vključitev pričujočega dela v evropski prostor tistega časa.«

Ignacij Voje

Adelslexikon des österreichischen Kaisertums 1804—1918. Herausgegeben und kommentiert von Peter Frank-Döfering. Wien : Herder, 1989. 710 strani z barvnimi in črno-belimi ilustracijami.

Znana založba Herder se ni pomišljala izdati to obsežno delo, kajti iskanje prednikov, zlasti pa tistih plemiških, je po Evropi v zadnjih desetletjih zelo priljubljeno in arhivi se komaj ubranijo številnih »raziskovalcev« oziroma njihovih topoglednih dopisov v zvezi z genealoškimi in heraldičnimi vprašanji.

Ta obsežni priročnik posreduje bralcu osnovne pojme o vodenju plemiških naslovov, zgodovino plemstva, informacije o sestavi plemstva in pridobivanje plemstva, osnovne pojme iz heraldike in grbovnega prava in — kar predstavlja večino knjige — vse podelitve in povišanja v višji stan v letih 1804—1918, t. j. v času obstoja avstrijskega cesarstva.

Prvi del knjige zavzema plemiški leksikon: najprej za obdobje od 1804 do 1822 (str. 21—217) s 4891 podelitvami, potem pa za obdobje od 1823 do 1918 (str. 219—580) s 10.745 podelitvami ter dostavkom za to obdobje (str. 581—597) s 296 podelitvami. Med tistimi, ki so bili povišani v plemiški stan, so tudi številni prebivalci iz naših dežel, mnogi znani iz javnega življenja:

- Andrejka Jernej, konjeniški stotnik pri c. kr. gardi je postal plemič s predikatom »von Livnograd« leta 1901;
- Arzenšek Franc, c. in k. major, plemič »von Bierenkron« 1890;
- Bleiweis Janez, dr. med., namestnik dež. glavarja na Kranjskem, je prejel Red železne krone III. stopnje ter zato postal »vitez Tersteniški« 1881;
- Brilli Ivan, c. kr. stotnik je kot plemič dobil predikat »Edler von Santhal« 1879;
- Črnač Franc, c. kr. kapetan fregate v rezervi, je dobil predikat »Edler von Hochwellen« leta 1900;
- Detela Oton, dež. glavar na Kranjskem, predikat »plemeniti« 1898;
- Gajšek Anton, c. kr. major v rezervi, predikat »Edler von Sotladol« 1902;
- Globočnik Anton, c. kr. vladni svetnik v pokoju, predikat »Edler von Sorodolski« 1890;
- Grasselli Peter, bivši ljubljanski župan, je prejel Red železne krone III. stopnje ter bil povišan v viteza 1883;
- Jelovšek Anton, protomedicus v Ljubljani je postal vitez »Edler von Fichtennau« 1805, kar mu je bilo potrjeno 1845;
- Kavčič (Caučig) Jakob, c. kr. stotnik, predikat »Edler von Krasnidol« 1888;
- Klodič Anton, c. kr. dež. šolski inspektor je dobil Red železne krone III. stopnje in postal »vitez Sabladolski« 1880;
- Komel Andrej, c. kr. stotnik, predikat »Edler von Sočebnan« 1879;
- Kremžar Jožef, polkovnik, je dobil oktobra 1918 predikat »Edler von Felskamp«;
- Lavrič Janez, c. kr. gen. major je postal plemič »von Zaplas« 1910;
- Levičnik Albert, predsednik dež. sodišča je bil povišan v plemiča 1910, predikat »Edler von L.« pa je dobil 1911;
- Lučovnik Jožef, polkovnik 24. pešpolka je prejel viteški križ Reda Marije Terzije, ko je bil povišan v baronski stan s predikatom »von Felsenhof«;

Lušin (Luschin) Andrej, dr. juris, predsednik dež. sodišča je 1873 dobil Leopoldov orden in s tem postal vitez »von Ebengreuth«;

Miklošič Franc, dr., član gosposke zbornice, c. kr. profesor, je 20. 8. 1864 bil povišan v viteza, ker je 1863 prejel Leopoldov red;

Močnik Franc, dež. šolski inspektor v pokoju je prejel 1871 Red železne krone III. stopnje in postal vitez;

Polajnar Janez, c. kr. polkovnik v rezervi je bil 1905 povišan v plemiča s predikatom »von Kankenburg«;

Preschern Franc, rentnik v Trstu, je dobil potrjeno plemstvo s predikatom »Edler von Heldenfeldt« 1861;

Tomše Jožef, c. kr. polkovnik, je 1907 kot plemič dobil predikat »von Savskidol«;

Tuma Anton, c. kr. gen. major, je dobil predikat »von Waldkampf« 1895;

Ulepič Karel, c. kr. ministerialni svetnik, je prejel 1855 kot predikat »von Krainfels«;

Winkler Andrej, dež. predsednik, je prejel 1883 Red železne krone II. stopnje in bil povišan v barona;

Wurzbach Maksimilijan, dež. advokat v Ljubljani, je 1854 postal »Edler von Tannenberg«;

Zerjav Robert, c. kr. polkovnik, je 1896 postal »Edler von Kranichshain«;

Zolger Ivan, dr., sekcijski šef v predsedstvu vlade, je postal vitez 10. 6. 1917.

Od 29 primerov je polovica oficirjev, ki so plemstvo dobili po 30 letih službovanja, ostali pa so bili deželni in mestni funkcionarji, šolski inspektorji in podobno. Od okrog 12.000 imen v tej knjigi torej zelo majhen delež.

Drugi del knjige je posvečen vedi o plemstvu in heraldiki (str. 599—710). V poglavju o nekaterih osnovnih pojmih podaja avtor podatke o vodenju plemiških naslovov po letu 1919, ko so bili prepovedani, o zgodovini plemstva, o praplemstvu, »pismemskem plemstvu«, visokem in nižjem plemstvu, načinu pridobivanja plemstva (podelitev je bila izključna suverena pravica cesarja), pridobivanju s podelitvijo odlikovanj, izgubi plemstva, o inkolatu ali indigenatu, o plemiških matrikah, ukinitvi plemstva, dokazilih o plemstvu, označbah plemstva, naslovih in predikatih, genealoških priročnikih »Gotha«, morganatskih zakonih in inozemskem plemstvu.

V poglavju o virih za to knjigo je kot glavni naveden fond »Plemiški akti« (Adelsakten) Splošnega upravnega arhiva na Dunaju o dednem avstrijskem plemstvu po letu 1804, z nastankom avstrijskega cesarstva, oziroma 1806 z razpustom »svelega rimskega cesarstva nemške nacije«. Poleg tega je kot vir služil tudi fond o podelitvah Reda Marije Terezije in Leopoldovega reda, s katerimi je bila vezana podelitev plemstva. Seznam je bil znatno dopolnjen ter presega druge plemiške leksikone (Alt-Österreichischer Adels-Lexikon iz 1928; K. F. Frank, Standeserhebungen... bis 1806, Senftenegg 1961—1975; Genealogisches Taschenbuch, 19 zvezkov, Brno 1870—1894).

Naslednje poglavje je posvečeno avstrijskemu plemstvu (str. 628—655), kjer je govora o državnem in dednem plemstvu, plemstvu Galicije in Bukovine, Lombardo-Venecije, Salzburga, Tirolske, Primorja in Dalmacije. Temu sledi poglavje, ki obravnava pravna vprašanja v zvezi s plemstvom: nobilitacijo vojaških oseb (po odredbi iz 1757 so imeli vsi oficirji po 30 letih službovanja pravico na dedno plemstvo, po 1810 pa je bil še pogoj, da so se udeležili vsaj enega vojaškega pohoda »z dotikom sovražnika«), nobilitacijo civilnih oseb (ki so morali biti seveda zaslužni za Avstrijo in habsburško hišo, o čemer je odločalo mnenje dvorne pisarne potem, ko so bile izvedene poizvedbe o življenjskih okoliščinah prosilca; zahtevano je bilo ne samo določeno materialno blagostanje, ampak tudi moralni in predvsem politični nazori, ki so se ujemali z uradno linijo). Z redom Železne krone III. stopnje je bila povezana podelitev naslova »vitez«, z redom II. stopnje »baron«; tudi mali križec Leopoldovega reda je dajal pravico do naslova »vitez«.

Naslednji oddelki knjige obravnavajo vprašanja priznavanja eventualnega starega plemstva, podelitve tega inozemcem; zlasti zanimivo je poglavje o predpravicah plemstva (uporaba plemiških naslovov, privilegirano sodstvo, pravica do osvoboditve od vojaške službe, predprava do gotovih cerkvenih uradov, z inkolatom pa pravica do nakupa posestev, navedenih v deželni deski, nošenjem stanovske uniforme in drugo. In končno so tako imenovane »viteške fevde« mogli dobivati samo plemiči, enako kot vzpostavljati tako imenovane »fideikomise«).

Kar se tiče taks za izdajo raznih diplom, so bile te precej visoke: za povišanje v kneza 12.600 fl., grofa 6300 fl., barona 3150 fl., viteza 1575 fl. in za enostavno plemstvo 1075 fl. Poleg tega je bilo treba plačati še posebne pristojbine za izdajo diplom, od pisarniške pristojbine preko kolacionirske in pečatne pristojbine, do stroškov za grbovne cenzorja in seveda slikarja grba, vse odvisno od tega, za kakšno podelitev je šlo.

Zadnje poglavje je posvečeno heraldiki; to obravnava na kratko zgodovino heraldike, grbe (opise, heraldično izrazoslovje, blazoniranje s primeri), ščite in njihove oblike, posebej obravnava poljske in italijanske grbe, barve, šleme, pokrivala in okrase, označbe rangov in dostojanstev ter grbovno pravo.

Knjigo zaključuje obsežen seznam kratic ter bogat seznam uporabljane literature o plemstvu in heraldiki. Za raziskovalce zlasti 19. stoletja bo knjiga nedvomno dragocen priročnik glede plemstva v tem času, medtem ko imamo o heraldiki kar nekaj bolj temeljitih del (O. Neubecker, F. Gall, G. Seyler itd.).

Božo Otorepec

Karl Hasel, *Forstgeschichte. Ein Grundriss für Studium und Praxis*. Hamburg und Berlin : Verlag Paul Parey, 1985. 258 strani. (Schriftenreihe »Pareys Studententexte« ; Nr. 48)

Ta knjiga je neke vrste povzetek del sorazmerno dobro obdelane nemške gozdne zgodovine. Izšla je pol stoletja po zadnjem sintetičnem delu. Avtor je emeritirani profesor in prejšnji direktor Inštituta za gozdno politiko, nauk o lesnem tržišču, gozdno zgodovino in varstvo okolja na univerzi v Göttingenu. Čeprav knjiga po zasnovi ni strogo znanstvena, pa je kljub temu dobrodošla, ker omogoča globlje razumevanje gozdne problematike skozi čas, kar je zlasti pomembno v zadnjem desetletju, ko je odmiranje gozdov postalo prvorazredni naravovarstveni problem. Gozd je do nedavnega veljal kot zadnji kolikor toliko naravni ekosistem. Ko je pred našimi očmi začel propadati, se je prebivalstvo vznemirilo in vlade so morale začeti ukrepati za njegovo varstvo, kar seveda pri takem polifaktorialnem pojavu, kot je odmiranje gozdov, ni posebno uspešno. Zanimanje za gozdove je dodatno porastlo pri nas v zvezi z odpravo gospodarjenja (družbenih) gozdnih gospodarstev z zasebnimi gozdovi in denacionalizacijo gozdov.

Gozdna zgodovina je pravzaprav sestavljena iz naravoslovne in družbene (gospodarske) komponente. V tej knjigi je predstavljena predvsem druga, kar bo razvidno iz pregleda poglavij, kar še bolj opravičuje njen prikaz v ZČ in ne morebiti v Zborniku za zgodovino naravoslovja in tehnike. To je pravzaprav tudi edina pomembna hiba knjige, kar pa je očitno v zvezi z njeno zasnovo in založniškimi zahtevami. Ko je knjiga nastajala, je bilo zanimanja za naravoslovni del gozdne zgodovine gotovo veliko manj kot za družbeni del. Zdaj bi bilo najbrž prav nasprotno.

Ceprav si je pisec prizadeval obravnavati vse nemške pokrajine, se vendarle zdi, da so severne in srednje nemške dežele obdelane izčrpnije kot Bavarska, kljub njenemu velikemu gozdnemu bogastvu. Avstrija je omenjena le, če gre v tej državi za drugačen razvoj kot v Nemčiji, npr. pri prodaji samostanskih gozdov. Pri branju knjige, zlasti pri vzpostavljanju povezav s sedanostjo in primerjavi nemških razmer z našimi se moramo zavedati dveh velikih razlik: 1) da pri nas prevladujejo zasebni kmečki (maloposestniški) gozdovi in 2) da se delež gozdov pri nas od 1. polovice 19. stoletja povečuje in je dosegel že več kot polovico vsega našega teritorija. Večjo gozdnatost ima menda le še Finska.

Knjiga ima deset poglavij, od tega so uvodno in zadnji dve prav kratki. V uvodnem poglavju pisec razčleni pojma *Waldgeschichte* in *Forstgeschichte*. V slovenščini tega besedno ne razlikujemo. Prvi pojem strogo ustreza zgodovini gozda, na katerega človek še ni vplival v omembe vrednem obsegu, drugi pa je zgodovina gozda zadnjih tisočletij. Pisec tudi opozarja na metodične pasti, če se pri zgodovinarskem delu preveč upoštevajo listine, gozdni redi in razna deželno knežja navodila, premalo pa akti in drugi viri. Zadnji dajejo mnogo bolj verno sliko dogajanj kot prvi, ki so pogosto bili bolj deklaracije in želje, kot pa odsev stvarnosti.

V poglavju o zgodovini gozdnih površin je še največ naravoslovnih dejstev. Obravnavan je gozd od najstarejših časov v ledenih dobah, ponovna naselitev drevesnih vrst po koncu zadnje ledene dobe, gozd v germanski in rimski dobi, gozd med preseljevanjem narodov in pred začetkom srednjeveškega krčenja. Obdelana sta krčenje in kolonizacija v zahodni in vzhodni Nemčiji, obdobja, organizatorji in izvajalci krčenja, pustote poznega srednjega veka, krajevna imena kot kazalci krčenja in naselitve, spreminjanje površin pod gozdom od konca obdobja velikih krčenj do začetka 19. stoletja ter isto v 19. do začetka 20. stoletja. V tem poglavju so opisani tudi prvi poskusi za ohranitev gozdov.

V poglavju o zgodovini lastnine nad gozdovi so obravnavane prve oblike lastnine od začetka, ko je gozd bil še prosta dobrina, podobno kot voda, svetloba, zrak (*res communes omnium*). Gozda niso šteli za lastnino, temveč le že za uporabo pripravljen les. Lex Ribuariorum pravi: »*Quia non de re possessa, sed de ligno agitur.*« Naslednji dve obliki sta bili kraljevi in državni gozd. Ti dve lastnini so označevali s *Forst*, po naše boršt. Opozoriti velja na razhajanje pojma *Wildbann* v obravnavani knjigi in v Zgodovini agrarnih panog I, str. 483. Po slednji naj bi bil *Wildbann* kra-

lju pridržana lovsko pravica in zlasti pravica kaznovanja lovskih deliktov in sicer od 12. stoletja, zlasti pa ob koncu srednjega veka. Po Haslu pa je Wildbann (tudi Forstbann) v vsem srednjem veku od kralja predana ali od njega izpeljana vrhovna gozdna pravica (Forsthoheit). Ta izraz se torej ni nanašal na gozdno divjad (Wild) in na lov, temveč na divja (wilde), neobdelana zemljišča brez lastnika, ki so spadala pod kraljevsko *ius eremi*. Wildbann je bilo izhodišče za Bannwald, kot pri nas npr. gozd Panovec pri Gorici. Sele od začetka novega veka naj bi se spremenil pomen pojma wild in bi se začel nanašati na divjad in lovske pravice.

Precej izčrpno je obdelana drobitev kraljevih in državnih gozdov z darovnicami cerkvenim in posvetnim veljakom. Ti obsežni podarjeni gozdovi so bili podlaga za nastanek teritorialnih zemljiških gospostev, pozneje deželskih sodišč in neredko tudi deželnih kneževin. Na njih se je opravila tudi glavna kolonizacija. Iz gozdov deželnih knezov je nastala kameralna posest. Prikazani so spori, zlasti v 18. stoletju, ali naj se šteje omenjena posest za zasebno last deželnih knezov ali za državno last. Obdelana je razlastitev cerkvenih in samostanskih gozdov v severnih deželah že po uveljavitvi reformacije, v južnih in zahodnih (katoliških) deželah pa s sekularizacijo duhovnih kneževin in samostanov v začetku 19. stoletja. V državni lasti se je tako nakopičilo ogromno gozdov, ki so jih v nasprotju z Avstrijo samo deloma razprodali, sprostili celo tudi še za krčenje in za širjenje industrije (»Potrebujemo ljudi, dejavnost in živahnost, ne pa večne noči gozda.«). Prikazani so še kmečki gozdovi in njihov nastanek, ki pa v nemških deželah večinoma niso tako pomembni kot pri nas, ter razne redkejšje lastninske oblike kot so fideikomisni gozdovi in gozdovi raznih skupnosti.

Poglavje o gozdni zakonodaji obravnava čas lokalnih gozdnih redov, zlasti pa obdobje pravnih napotil. Izčrpnije je obdelano obdobje deželnoknežjih gozdnih redov, oblikovanje gozdne vrhovnosti in seveda čas nove deželne gozdne zakonodaje najnovejše dobe. — Poglavje o upravljanju z gozdovi je zanimivo bolj za ožje gozdarske kroge in ga tu ne kaže podrobneje prikazovati.

Pač pa je pomembno poglavje o Zgodovini izrabe gozdov, saj, je ta zlasti v novem veku bila vir neprestanih sporov med zemljiškimi gospodi in podložniki. Gozd je namreč bil ob skromno razvitem kmetijstvu nepogrešljiva sestavina tako podložniških kmetij kot tudi gosposčinskih pristav. Zlasti veliki zemljiški gospodje pa so ga hoteli ohraniti zase, v začetku za lov, v protoindustrijskem obdobju pa kot dobavitelja lesa in oglja za fužine, glažute, pridobivanje pepelike in podobno. V gozdu so dolgo poleg oskrbe za lesom bile pomembne (so prevladovale) zdaj tako imenovane stranske funkcije. Najpomembnejša je dolgo bila svinjska paša. Domala le od svinj so ves srednji vek in še pozneje dobivali meso. Ta paša za uspevanje gozda ni bila škodljiva. Bila je za zemljiške gospode pomemben vir dohodkov, ki so neredko presekali denarne dohodke od lesa, tako npr. pri nas na gospostvu v Studenicah še ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja. Za gozd škodljiva pa je bila paša govedi, konj, zlasti pa drobnice in grabljenje stelje. Pri tem gotovo ne more biti pravilna trditev v knjigi, da se je odvzem stelje iz gozdov začel s hlevsko živinorejo. Saj je tudi pri pašni živinoreji živina bila dolge zimske mesece v hlevih in ji je bilo potrebno nastiljati. Gotovo pa se je steljarjenje s hlevsko živinorejo intenziviralo. Za gozd neškodljivo, čeprav neželeno, je bilo gozdno čebelarstvo, ki je v posameznih predelih bilo močno razširjeno. Različne oblike menjave gozda in kmetijskih posevkov na istem zemljišču, dosežene večinoma s požigalništvom, so tudi bile, zlasti v goratem svetu, kar precej razširjene. Neposredna izraba drevja je bila za stavbni les, oglje, smolo, pepeliko in seveda les kot dejansko edini energijski vir do 18. stoletja. Zanimiv je tudi oddelek o odpiranju velikih gozdnih kompleksov z graditvijo gozdnih poti in cest. Seveda so obdelane tudi oblike lesnega transporta.

Poglavje Zgodovina gospodarjenja z gozdovi — začetki in razvoj, obravnava razne oblike gojenja gozdov in njihove lesne eksploatacije. To je bolj zanimivo za gozdarske strokovnjake, zato ga tukaj ne kaže podrobneje prikazovati.

V poglavju o nastanku gozdne znanosti so zajeti predhodniki nauka o gozdovih: antični zapisi, pravna napotila, razni gozdni redi, strokovni zapisi deželnoknežjih uradnikov 16. stoletja, splošni spisi o podeželskem gospostvu (Hausväterliteratur) s konca 16. in 17. stoletja. Pri nauku o gozdovih v 18. stoletju je zanimivo, s kako težavo se je uveljavljalo gozdarstvo v nasprotju z lovstvom in s kakimi težavami so visoke položaje v upravljanju z gozdovi dosegali neplemiški šolani strokovnjaki, v primerjavi s plemiškimi.

Vsaj zelo sporno, če ne nesporeljivo, je šteti kameraliste za začetnike znanosti o gozdovih, kakor to dela Hasel. Gozdarstvo je hkrati naravoslovna in po svojih odnosih z ljudmi družboslovna disciplina. Znanost skuša razvozlati kavzalnost, torej razmerje med vzroki in posledicami. Tega pa kameralisti niso delali, saj tedaj naravne vede še niso bile toliko razvite. Kameralisti so predvsem opisovali in dajali nasvete za gospodarstvo. Deskripcija pa še dolgo ni znanost. Opisani so najpomembnejši nemški gozdarski strokovnjaki, ki pa so hkrati večinoma kar evropski, ker je

bila nemška gozdarska stroka vodilna v Evropi in s svojim vplivanjem tudi drugod, npr. v ZDA.

V poglavju o Zgodovini gozdnostvarstvenega izobraževanja so v preglednici prikazane vse izobraževalne ustanove, od nižjih gozdarskih šol do fakultet od 1763 naprej, ko je bila ustanovljena prva mojstrska šola v Wernigerode. Pred tem in še dolgo za tem so opravljali neposredne gozdarske funkcije lovci, ki so po učni dobi morali opraviti pomočniški izpit.

V sklepnem razmišljanju je dan povzetek knjige, kjer skuša pisec zgodovinski razvoj povezati z zdajšnjim stanjem in problemi.

Jože Maček

Rolf Peter Sieferle, *Der unterirdische Wald. Energiekrise und Industrielle Revolution*. München : Beck, 1985. 284 strani. (Die Sozialverträglichkeit von Energiesystemen ; Band 2)

Ceprav s precejšnjo zamudo, velja vseeno predstaviti to delo, seveda predvsem zaradi vsebine, nič manj pa zaradi načina njegovega nastanka. Pisec, ki je študiral zgodovino, politične vede in sociologijo, je namreč v letih 1980—1983 sodeloval pri raziskovalnem projektu Socialna sprejemljivost energijskih sistemov, ki ga je izvajalo Združenje nemških znanstvenikov na univerzah v Essnu in Frankfurtu. Svoje raziskave je zastavil v daljnji preteklosti in jih nadaljeval do sedanjosti, kar je glede začetka pri takih, v sedanjost usmerjenih projektih, zelo redko. Tako je nastalo eno prvih obsežnejših del tako imenovane »zgodovinske ekologije«.

Naslov za knjigo si je pisec izposodil v popularnem spisu, ki ga je leta 1693 izdal J. H. Bünting, predsednik brandenburške vrhovne dvorne komore, v katerem je propagiral uporabo premoga namesto lesa. Bünting je menil, da je pod zemljo še en gozd, ki ga velja izrabljati namesto navadnega nadzemjskega, ki je bil v 17. stoletju marsikje res močno izčrpan. Pojem »podzemeljski gozd« je bil pač piščeva duhovitost, saj tedaj naravoslovno še ni bilo znano, da je premog nastal iz drevja oziroma lesa v davni zemeljski zgodovini.

Sieferle deli zgodovino človeštva glede na izrabo energije v tri obdobja: 1. modelirani sončni energijski sistem zbiralec sadežev in lovcev, 2. modelirani sončni energijski sistem predindustrijskih agrarnih družb, 3. fosilni energijski sistem industrijskih družb. Ta splošna zgodovinska periodizacija po energijskih sistemih, ki se prav dobro ujema z ekološkimi zmogljivostmi človeških družb za spremembe, pa ni povsem v skladu s posameznimi fazami družbeno-ekonomskih formacij, še najmanj kar zadeva razvoj v zadnjih stoletjih. Že v okviru modeliranega sončnega energijskega sistema so bile mogoče različne oblike gospodarjenja, tako azijski produkcijski način, fevdalizem, subsistenčno gospodarjenje majhnih kmetij, protoindustrijska drobna obrt in podobno.

Avtor zavrača tezo, da se je industrijska revolucija začela z uporabo premoga kot energijskega vira, prav tako kot razmah industrije v 19. stoletju brez njega ne bi bil mogoč.

V prvem poglavju o Energijskem sistemu in družbenem razvoju je obdelana organska in kulturna evolucija, sorazmerno izčrpno pa neolitska revolucija, ki jo avtor primerja z industrijsko. Glede vzrokov za nastanek neolitske revolucije se pisec nagiba k novejšemu mnenju, da obstaja tesna zveza med njo in porastom ljudi v tedanjih družbah zbiralec sadežev in lovcev, v nasprotju s starejšo tezo, ki je močno zaznamovana z evforijo napredka iz 19. stoletja, po kateri je »iznajdba« kmetijstva rezultat avtonomnega povečevanja in izboljševanja agrikulturnega znanja. Vprašanje o vzrokih in zakaj se ni že prej zgodila neolitska revolucija, seveda ostaja še naprej odprto. Vsekakor pa je vzrok zanjo morala biti neka stiska, kajti tedanji ljudje so dajali prednost zbiranju sadežev in lovu pred obdelavo zemlje, kar je primerljivo z odgovorom poznejšega časa, ki ga je dal neki Kung Bušman na vprašanje, zakaj njegovo plemo le lovi in zbira. »Zakaj bi obdelovali zemljo, ko raste na svetu toliko orehov«. Obdelano je tudi vprašanje agrarnih presežkov in nastanek razrednih družb ter socialne spremembe v njih.

V 2. poglavju o Gozdovih in lesu v predindustrijski Nemčiji so obdelane naravne razmere za uspevanje gozdov, oblike njihove izrabe, problem transporta, poraba lesa za obrtne namene, fužinarstvo in za gospodinjstva. V tem poglavju je posebne pozornosti vredna ugotovitev, da v zadnjih stoletjih fevdalnega reda ni šlo za resnično pomanjkanje lesa, kljub mestoma degradiranim skupnim gozdom, temveč le za pomanjkanje v bližini porabniških središč (mest, fužin, glazut in podobno). Pomanjkanje lesa, ki se tudi za srednjeevropske razmere ter seveda pri nas močno poudarja, torej ni bilo resnično pomanjkanje, temveč transportni problem, dostava iz bolj oddaljenih gozdov, kar je bila ob tedanjem slabem stanju cest in sorazmerno nizki vrednosti dobrine — lesa — seveda domala neresljiva težava.

V 3. poglavju Anglija: Premog v industrijski revoluciji je obdelana nadomestitev lesa s premogom, les in premog v produkciji železa ter premog v transportu ter parni toplotni energiji.

V 4. poglavju Nemčija v 18. stoletju: Kriza z lesom in strategija njene rešitve je prikazano varčevanje z lesom, med drugim tudi z uvedbo štedilnikov namesto odprtih ognjišč in problemi pri tem na obrtnem področju. Izčrpno je obdelana funkcionalna ločitev gozdarstva od kmetijstva oziroma nastanek gozdarstva kot samostojne narodnogospodarske panoge, utemeljene na strokovnih podlagah in separacija kmečke rabe gozdov od lesno pridobitvene. Veliko prostora je namenjenega opisu nadomestitve lesa s premogom, med drugim z državnimi pospeševalnimi ukrepi, uporom in predsodkom, ki so to preprečevali, in naposled uveljavitvi premoga kot energijskega vira.

V 5. poglavju Fosilna energija in meje rasti pisec opozarja na končnost fosilnih energijskih virov, na stacionarno stanje gospodarstva po Ricardu, na Jevonsa in kontrakcijo industrijskega sistema ter na jedrsko energijo in socialne harmonije v industrijskem sistemu.

Na koncu je še sklepna beseda Združenja nemških znanstvenikov. V obravnavani knjigi je obilje manj znanih, zlasti pa v splošni zavesti premalo zastopanih dejstev iz mejnega področja med družbo in gospodarstvom oziroma tehniko.

Jože Maček

»Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück«. Frauen an der Universität Wien (ab 1897). Herausgegeben von Waltraud Heindl und Marina Tichy. Wien : Universitätsverlag, 1990. 261 strani. (Schriftenreihe des Universitätsarchivs Universität Wien ; 5. Band)

Arhiv dunajske univerze je izdal knjigo o ženskah, ki so študirale na dunajski univerzi od začetka v letu 1897 pa do danes, ko predstavljajo študentke več kot polovico vpisanih. Za naslov knjige so vzeli geslo Splošne avstrijske ženske družbe — kaže nam upanje, s katerim je prvo žensko gibanje gledalo na izobrazbo. Zbornik sta uredili zgodovinki Waltraud Heindl in Marina Tichy. Waltraud Heindl je že predavala v Ljubljani. Je docentka za novejšo zgodovino na dunajski univerzi in vodi izdajo Protokolov ministrskega sveta pri Avstrijskem inštitutu za vzhodno in jugovzhodno Evropo, o kateri smo v Zgodovinskem časopisu že poročali. Heindlova se največ ukvarja z zgodovino uradništva in ženstva.

V uvodu govorita urednici o metodah dela in o virih. Glavni vir so bili vpisni listi (v Avstriji das Nationale v ednini, die Nationale v množini), ki so jih vsak semester morali izpolniti redno ali izredno vpisani slušatelji s podatki o rojstni deželi ali državljanstvu, materinem jeziku, veroizpovedi, poklicu očeta ali varuha, prejšnjih šolah in še drugih stvareh. Vpisnice hrani univerzitetni arhiv.

Knjiga ima 13 razprav. Waltraud Heindl govori o razvoju ženskega študija v Avstriji, Marina Tichy o odporu temu študiju in o argumentih in dokazih, ki so jih navajali, Irene Bandhauer-Schöffmann o bojih in akcijah ženskih društev za ženski študij, Renate Tuma o naraščanju števila študentk na dunajski univerzi, Marina Tichy o njih socialnem izvoru, Waltraud Heindl o regionalnem izvoru in narodnosti, potem pa tudi o verski sliki (o judovskih in katoliških študentkah), poseben ekskurz pa je posvetila ruskim študentkam pred prvo svetovno vojno na Dunaju. Razen tega ekskurza se vse razprave ukvarjajo samo s študentkami avstrijskega državljanstva. V posebnem dodatku so številne tabele in grafikon, ne manjka pa jih tudi pri posameznih razpravah. Splošno sliko razvoja ženskega študija in uveljavljanja žensk v univerzitetni znanosti dopolnjujejo življenjepisi štirih pionirk. Pred nas stopajo Gabriele Possaner von Ehrenfels (1860—1940), prva doktorica; Elise Richter (1865—1943), prva docentka na filozofski fakulteti; Lise Meitner (1878—1968), vrhunska znanstvenica na področju jedrske fizike in radioaktivnosti; Sibylle Bolla-Kotek (1918—1969), prva profesorica na pravni fakulteti. Življenjepise so napisale (po istem vrstnem redu) Marcella Stern, Elisabeth Andraschko, Gertrude Enderle-Burcel in Ursula Floßmann.

Skrbno urejena knjiga z zelo zanimivimi podatki in množino podrobnosti je zelo koristna tudi za nas, ki smo v prvem, herojskem, za bralce in bralke najbolj zanimivem obdobju ženskega študija živeli v isti državi in v istem okolju. Naj tu posnamemo po knjigi nekaj podatkov za ta čas.

Ženski študij je bil zelo zgodaj mogoč v Zürichu. Ko je carska vlada prepovedala svojim državljanom zaradi zvez s socialisti in anarhisti študij v Zürichu, so se nekatere Rusinje obrnile s prošnjo za vpis na graško univerzo. Graški rektor je vprašal za svet ministrstvo, to pa se je obrnilo na akademski senat dunajske univerze. Ta je leta 1873 izdal o ženskem študiju popolnoma negativno mnenje. Med drugim je bil senat mnenja, da bi bilo treba predavanje, ki so namenjena moškim ušesom,

popolnoma preurediti. Za znanstveno in nravno resnost študentov in študentk bi zrasle velike nevarnosti. Potrebni bi bili povsem novi disciplinski predpisi, ki pa verjetno ne bi dali željenih rezultatov. Sprememba značaja univerze v prid žensk (radovednic in takih, ki bi rade moteče vstopile v moški delokrog) ni v interesu znanosti. Dokler družba nima potrebe, da bi sprejela ženske za duhovnike, sodnike, advokate, zdravnike, učitelje, vojskovodje, vojsčake, dokler je težišče vodstva socialnega reda še pri moškem spolu, ni tudi nobene potrebe, dajati ženskam prostor na univerzi (str. 19). Prusija in Avstrija sta bili zadnji evropski državi, ki sta se odprli ženskemu študiju (str. 17). Niso pa bili vsi avstrijski profesorji proti ženskemu študiju. Med zagovorniki ženskih študijskih pravic navaja Heindlova na prvem mestu Edmunda Bernatzika, profesorja ustavnega prava, avtorja tudi pri nas močno uporabljanega priročnika *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*, ki je prvič izšel 1906, drugič pa 1911 (str. 20).

29. aprila 1890 je predložil v poslanski zbornici parlamenta češki poslanec Adamek prvo peticijo za ženski študij na filozofskih in medicinskih fakultetah. To je bila peticija praškega ženskega izobraževalnega društva Minerva. Žensko gibanje na Češkem je bilo vodilno v monarhiji in (petrazredna) ženska gimnazija je prej nastala v Pragi kot na Dunaju (str. 49). Na Dunaju je začela z delom 1892; smela pa je imeti le 6 razredov in naziv *Gymnasiale Mädchenschule* (str. 54). Naj tu omenimo, da je bil v Ljubljani leta 1907 odprt šestrazredni mestni deklinski licej.

Leta 1890 je cesar milostno dovolil v Švici promovirani zdravnici Rosi Kerschbaumer, ki je že enajst let z možem vodila očno kliniko v Salzburgu, da lahko samostojno deluje kot zdravnica (str. 53). Rosa Kerschbaumer je bila Avstrijka po možu, sicer pa je bila rojena v Moskvi kot Raisa Putjata (str. 192). Skupni finančni minister Kállay, ki mu je bila podrejena Bosna in Hercegovina, je 1891 razpisal dvoje ženskih zdravniških mest, ker se muslimanke načelno niso pustile preiskovati zdravnikom. Naslednje leto je prišla prva zdravnica v Donjo Tuzlo, leta 1903 jih je bilo v Bosni že pet (str. 53). Naj tu opozorim na dve majhni napaki v knjigi. Prav se piše Donja Tuzla (tako tudi v *Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895, Sarajevo 1896*), ne Dolna-Tuzla. Pri naštevanju dežel na str. 18 manjka Bukovina, nekoliko nerodno pa je zapisano »Istrien mit Küstenland und Triest«. Avstrijsko-ilirsko Primorje (*Oesterreichisch-illyrisches Küstenland*) s c. kr. namestništvom (*Statthaltereie*) v Trstu je obsegalo tri dežele s tremi deželnimi zbori: Goriško (Goriško-Gradiščansko), Istro in Trst. V državno-neposrednem mestu (*reichsunmittelbare Stadt*) Trstu je občinski svet, kadar je bil v to sklican, opravljal funkcije deželnega zbora.

19. marca 1896 je minister za bogočastje in uk dovolil ženskam nostrifikacijo v inozemstvu doseženih medicinskih doktoratov, zahteval pa je od njih ponovno opravljanje rigorozov, kar moškim ni bilo treba (str. 64). Baronica Gabriele Possanner von Ehrenthal je bila 2. aprila 1897 prva v Avstriji promovirana za doktorico medicine, v maju pa je kot prva zdravnica odprla prakso na Dunaju (str. 65). Possannerji so izvirali iz koroškega kraja Possau (str. 189), slabe 4 km severovzhodno od Gospe Svete. Bili so uradniki, pa tudi graščaki na Štajerskem in Kranjskem. Gabrielin stari oče je bil okrajni komisar in je umrl v Ljubljani leta 1845, njegov sin, Gabrielin oče, pa je bil rojen v Radovljici 1822 (str. 214). Kot finančni uradnik se je precej selil iz kraja v kraj. Tako je bila hči rojena v Budimpešti, v letih 1869–1878 pa je živela družina v tivolskem gradu v Ljubljani. 1880 je prešla na Dunaj (str. 191).

23. marca 1897 je minister za bogočastje in uk odprl ženskam filozofsko fakulteto: nad 18 let stare avstrijske državljanke z maturo so mogle postati redne slušateljice. Jeseni so se vpisale prve tri (str. 65). Leta 1900 se je na podoben način odprl študij medicine in farmacije. Pred prvo svetovno vojno, v študijskem letu 1913/14, je bilo na filozofski fakulteti 606 študentk, od teh 314 rednih, na medicinski fakulteti pa 190, od teh 184 rednih (str. 80). Med avstrijskimi državljankami so prevladovala študentke z Dunaja, sicer pa je bila pred vsemi deželami Galicija, na tretjem mestu pa med filozofkami Moravska, med medicinkami pa še pred to Bukovina (str. 114). Kot materinščina je prevladovala nemščina (79 % med filozofkami, 61 % med medicinkami), na drugem mestu je bila z nekako desetino študentk poljščina, potem jidiš, nato italijanščina s približno 3 odstotki. Če sem prav preračunaval podatke v odstotkih za vsako fakulteto posebej (str. 116), je bilo Slovenk 11, na filozofski fakulteti 9, na medicini pa dve, kar bi zneslo skupaj 1,5 % vseh avstrijskih dunajskih študentk. Za primerjavo: med avstrijskimi državljani je bilo leta 1910 4,5 % Slovencev. Še manj kot Slovenk je bilo med dunajskimi študentkami v letu 1913/14 Čehinj in Hrvat. Zbornik *Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück* je zelo vreden branja. Lepo bi bilo tudi, da bi med nami spodbudil večjo željo po raziskovanju začetkov ženskega študija med prebivalstvom na naših tleh, raziskovanju, ki bo gotovo precej zamotano, pa tudi vredno truda.

Les nationalités de l'Autriche-Hongrie et la paix de 1918—1919. Actes du colloque franco-autrichien des 1er et 2 décembre 1988 à Paris réunis et présentés par G. Castellan. Paris : Institut Autrichien avec le concours de l'Université de Paris III, 1990. 128 strani.

Publikacija o narodih Avstro-Ogrske in miru 1918—1919 je plod francosko-avstrijskega kolokvija, ki sta ga priredila Avstrijski inštitut (Institut Autrichien) v Parizu in Center za raziskovanje civilizacij srednje in jugovzhodne Evrope (Centre d'Etude des civilisations de l'Europe centrale et du Sud-Est, z nekoliko čudno kratko C. E. C. E. C. E. S. E.) 1. in 2. decembra 1988 v Parizu. Publikacija obsega osem razprav. Avstrijo predstavljajo Hanns Haas iz Salzburga, Gerald Schöpfer in Stefan Karner iz Gradca ter Claudia Fraess-Ehrfeld iz Celovca; Francijo Antoine Marès, Bernard Lory in Catherine Durandin iz Pariza; osmi sodelavec pa je Slovenec Janko Pleterski.

V članku Avstrija na pariški mirovni konferenci 1919 (str. 9—21) ugotavlja Haas, da je pariška mirovna konferenca zavzemala stališča demokracije in nacionalnih držav ter jih branila proti grozečim socialnim revolucijam (str. 9). Wilson je bil, toda ne brezpogojno, za etnične meje. Obenem je bil velik pristaš naravnih mej po gorskih grebenih in razvodnicah. Celovško kotlino je označil kot težko razdeljivo. Sprejel je plebiscit, ker je upal, da bo odločitev dala mejo na Karavankah. Glede Južne Tirolske plebiscit sploh ni prišel v poštev, ker bi bil proti naravni meji na Brennerju (str. 11). Zgodovinske meje češke krone so bile tako rekoč nedotakljive, le iz praktičnih prometnih razlogov so jih nekoliko popravili. Na Štajerskem in proti Madžarski je bilo (z določenimi popravki) uporabljeno etnično načelo (str. 12). Da bi bila Avstrija odporna do boljševeške nevarnosti, je dobila od antante znatno pomoč, zlasti v živilih, tako kot nobena druga država (str. 17). Morala pa se je odreči anšlusu, ki ga je mirovna pogodba tudi prepovedovala (str. 18). Prvotne strožje mirovne pogoje so zaradi obrambe pred revolucijo ter ob Rennerjevi spretnosti, precej omilili (str. 12). V mnogonacionalnem konglomeratu srednje Evrope ni bilo mogoče potegniti splošno sprejemljivih mej. Naloga mirovne konference je bila nerešljiva. Nemško govoreče prebivalstvo, ki se je znašlo zunaj Avstrije, ni sprejemalo degradacije v narodne manjšine. Nenemško prebivalstvo v Avstriji se je pritoževalo zaradi asimilacijskih teženj države. Nobena evropska država ni vodila tolerantne politike do svojih manjšin (str. 13).

V prispevku Mirovno gibanje in vojno navdušenje ob koncu habsburške monarhije (str. 23—36) govori Schöpfer o notranjih in zunanjih konfliktnih Avstro-Ogrske, o mirovnem gibanju pred vojno (zlasti o Berthi von Suttner) in o vojnem navdušenju po začetku vojne, pa tudi o nasprotnih gibanjih.

Od cesarstva do republike (str. 37—52) je naslov Karnerjevega članka. Leta 1918 je bilo rojeno geslo o Lebensunfähigkeit (življenjski nezmožnosti) Avstrije. Ta legenda, povezana z idejo anšlusa, ki jo je oznanjala večina avstrijskih političnih sil, je povzročila veliko politično in gospodarsko škodo (str. 39), krepila nemški nacionalizem in v veliki meri pripomogla k uspehu nacistov (str. 37). Zelo zanimivo primerja Karner gospodarske možnosti Avstrije pred vojno in po njej.

Marèsova Historiografija o rojstvu Češkoslovaške (str. 53—74), najdaljši prispevek v knjigi, govori o odnosih Čehov do Avstrije pred prvo svetovno vojno in med njo, nato pa daje sistematičen prikaz češke historiografije o tej problematiki. Vloga historiografije v srednji Evropi in posebno pri Čehih je taka, da se politika polašča zgodovine in da je zgodovinar sredi politike, pravi ob tem. Historiografija rojstva Češkoslovaške je torej spremenljivo in zapleteno besedilo, v katerem se kažejo dve svetovni vojni, tri republike, ljudska demokracija in socialistična država (str. 64).

Najkrajši članek, Jugoslovansko-romunska rivaliteta okrog Banata (str. 75—84), ki ga je napisal Lory, razpravlja o vojnih ciljih glede Banata, kakor sta jih formulirala srbska vlada in jugoslovanski odbor, pa o usodi Banata od 3. novembra 1918, ko ga je začela zasedati srbska (in antantna) vojska, pa do romunsko-jugoslovanske pogodbe o obrambni zvezi 7. junija 1921. Članek temelji skoraj v celoti na srbski literaturi. Avtor pripominja, da je bila Srbija detonator svetovnega konflikta in da kaže jugoslovanska historiografija zelo razumljivo tendenco precenjevanja vloge Srbije v vojni (str. 75).

Janka Pleterskega članek Italijansko, nemško in slovensko (jugoslovansko) stičišče (str. 85—102) smo objavili v prvi letošnji številki Zgodovinskega časopisa (str. 55—63).

Claudia Fraess-Ehrfeld daje v članku Koroško vprašanje (str. 103—113) ob zgodovinskem uvodu o koroški deželi pregled dogodkov in problemov v zvezi s plebiscitom. Koroški plebiscit je bil edini, ki je prišel v avstrijsko mirovno pogodbo. Zasluge za to ima delegacija Združenih držav in osebno predsednik Wilson (str. 107). Koroški plebiscit je bil tudi edini, za katerega se je Wilson, oče načela o pravici do samoodločbe narodov, zavzel (str. 109). Vzrok temu je »v ameriški komisiji na Koro-

škem, ki se je rodila s pogumnim dejanjem dveh Američanov, in je bila v svoji zvrsti edinstvena v zgodovini mirovne konference» — torej v Milesovi komisiji, ki je izjavila, da želi velika večina prebivalstva ostati v Avstriji (str. 110).

Članek Nasproti novi romunsko-madžarski vojni? (str. 115—126) je najbolj »sodoben«. Avtorica Catherine Durandin mu je dala, kot sama pravi, nekoliko napadalen in pesimističen naslov. Časovno zadnji citat nosi datum 20./21. novembra 1988, deset dni pred kolokvijem. Vsebinska prispevka je ne ravno globoka primerjava položaja v sedanjosti (v času članka) in po prvi svetovni vojni, ko se je Romunija (ki je bila sicer le napol zmagovita, saj je bila v vojni podlegla centralnim silam in sklenila z njimi maja 1918 neugoden mir) začela širiti na škodo Ogrske.

Kakor smo že navajeni in kakor skoraj ni mogoče drugače, tudi ta kolokvij in publikacija nista zajela svoje problematike v celoti. Trije referati so posvečeni celotni Avstriji, eden politični (Haas), eden gospodarski problematiki (Karner), eden pa se ne tiče pariškega miru, ampak le predvojnega in vojnega časa (Schöpfer). Še posebej dva referata opisujeta problematiko Koroške (Fraess-Ehrfeld, Pleterski), ki je tako predstavljena z dveh strani, najbolj natanko v vsej publikaciji. Zelo obsežno, s stališčem slovenskih strank do Avstrije pred vojno in med vojno, je prikazan slovenski problem (Pleterski). Za isti čas, toda na drug način, so razčlenjeni češki odnosi do Avstrije (Marès). Mnogo šibkeje kot koroški sta prikazana banatski (Lory) in madžarsko-romunski problem (Durandin).

Bolj kot so navadno zgodovinske knjige, je naša publikacija povezana s sodobnimi dogodki. Na eni strani se govori o dogajanju v času kolokvija in še pozneje: omenjajo se demonstracije v Jugoslaviji in romunski buldožerji, ki naj bi uničili madžarsko manjšino (str. 35), uvod pa omenja leto 1989. Na drugi strani gre za nove, zelo kritične poglede na Evropo, kakor so jo ustvarile mirovne pogodbe po prvi svetovni vojni. Urednik knjige, Georges Castellan, direktor Centra za raziskovanje civilizacij srednje in jugovzhodne Evrope, poudarja v svoji predavitvi, da so bile mirovne pogodbe po prvi svetovni vojni glede narodov nekdanje Avstro-Ogrske trikrat dezavuirane, z dogodki v letih 1938/39, 1944/45 in 1989. Ne nacionalizem dvajsetih let, ne diktature tridesetih let, ne internacionalistični komunizem po drugi vojni niso rešili problemov teh narodov (str. 5). Ganljivo in nekoliko smešno je sanjati o obnovi Avstro-Ogrske — toda poskusiti si je treba zamisliti konfederalne in federalne strukture, ki bi bile sposobne zagotoviti vsem narodom srednje Evrope nacionalni razvoj v svobodi in harmoniji. Država, kot posameznik, je resnično svobodna samo, če omeji svoje pravice in suverenost v korist plodnega, na zaupanju utemeljenega sodelovanja (str. 7). Pozorna preiskava rešitev po prvi vojni nam bo dovoljevala, meni Castellan, razumeti vzroke neuspehov in videti smer mogočih rešitev (str. 5).

Vasilij Melik

Dragana Gnjatović, **Stari državni dugovi**. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862—1941. Beograd : Ekonomski institut, Jugoslovenski pregled, 1991. 206 strani.

Pred nami je sila zanimivo delo dr. Dragane Gnjatović, mlade znanstvene sodelavke Ekonomskega inštituta v Beogradu. Gnjatovićeva si je zastavila cilj, skozi državne dolgove Srbije in kasnejše Jugoslavije obdelati finančno politiko omenjenih držav, pri čemer je politično plat vključevala le toliko, kolikor je bilo potrebno za razumevanje snovi. Že na začetku moramo poudariti, da je to ena zelo redkih knjig, ki je pretežno posvečena analizi finančne politike prve jugoslovanske države, poznavanje katere je nujno za razumevanje razvoja celotnega gospodarskega kompleksa v času med obema vojnama. Vedeti moramo, da države z zadolževanjem angažirajo velika sredstva, nujno potrebna za uresničevanje visokih ciljev, kar vedno ne drži, saj so s posojili financirali tudi vojne, prvo svetovno na primer. Državni dolgovi so skratka pomemben vzvod usmerjanja razvoja nacionalnega gospodarstva.

Glede na podnaslov bi pričakovali razdelitev knjige na dva dela. Vendar se tisti trenutek, ko pričnemo knjigo listati, naše pričakovanje razblini. Avtorica je poglavja, katerih je devetnajst, razdelila tako, da ne postavlja ostre zarezne med srbsko in jugoslovansko dobo, temveč zgodba neopazno preide iz enega prostora v drugi. To opravičuje s stališči mednarodnega prava, ker naj Kraljevina SHS ne bi bila nova država. Podedovala je vse stare dolgove Kraljevine Srbije in Črne Gore, v skladu z določili mednarodnih mirovnih pogodb pa je morala prevzeti še ustrezen del dolgov razpadle Habsburške monarhije.

Mlada doktorica, rojena leta 1955, prične zgodbo o dolgovih v letu 1862, ko se je vlada Kneževine Srbije prvič zadolžila v tujini, vendar je dolg že čez pol leta odplačala. Dejansko pa se neskončna »jara kača« oziroma zgodovina državnih dolgov začneja v letu 1867 z drugo zadolžitvijo Srbije v tujini. Poslej je institucija državnega oziroma javnega dolga odigrala eno ključnih vlog v političnem in ekonomskem živ-

ljenju Srbije in Jugoslavije do druge svetovne vojne. Prvi srbski dolgovi so bili namenjeni financiranju priprav na vojno proti Turkom v letih 1876—1878. Sredstva, ki so jih pridobili z zadolževanjem v naslednjih letih, so bila namenjena financiranju gradnje železnic, formiranju in vzdrževanju stalne mirnodobske sestave armade in odkup »spahilukov in čiflukov«. Vsa ta posojila je Srbija najela pri bankirjih v zahodnoevropskih prestolnicah. Obenem je iz lastnih sredstev, kot delniško družbo, ustanovila nacionalno emisijsko ustanovo, Privilegirano Narodno banko, ki je kasneje igrala pomembno vlogo pri financiranju proračunskih primanjkljajev in kreditiranju države tudi za druge potrebe.

Za dolgove v tujini je srbska država jamčila s pomembnejšimi viri državnih dohodkov, kot so bile carinske dajatve, pristojbine, monopoli soli in tobaka, dohodki železnic, zastavili pa so tudi železniško omrežje. Šeasoma so ugotovili, da zastava vseh pomembnejših državnih virov dohodka vodi v izgubo nacionalne ekonomske suverenosti. Zato so z najetjem novih kreditov v tujini (!) odkupili monopole soli, tobaka in železnice. Pomembna prelomnica za srbske državne finance so bile balkanske vojne. Ker so srbske vlade približno na prelomu stoletja uspele uravnotežiti proračun, to je prihodke z izdatki, obenem pa imele sloves dobrega in zanesljivega dolžnika zaradi vestnega odplačevanja starih dolgov, so v Franciji brez težav dobile upnike, ki so bili pripravljeni financirati te vojne. V prvi svetovni vojni so se dolgovi srbske države še povečali, saj so zavezniki vso pomoč, dodeljeno tekom vojne, po njej enostavno spremenili v dolg. Srbski vladi je kljub izgnanstvu uspelo ohraniti nacionalno emisijsko ustanovo, lastno valuto, nacionalno hipotekarno ustanovo in kompletno finančno in davčno zakonodajo. Obenem so redno, vendar pretežno z novim zadolževanjem, izpolnjevali tudi vse dolžniške obveznosti.

Po koncu vojne in nastanku Kraljevine SHS je na jugoslovanskem ozemlju valudala prava valutarna zmeda, saj je krožilo kar nekaj vrst denarja, bolj ali manj razvrednotenega. Nova država je sorazmerno hitro, s pomočjo posojila pri domači emisijski ustanovi, izvedla unifikacijo valute in že 1922 je bil dinar potrjen za državno denarno enoto. Vsled pomanjkanja kapitala doma je država posegla po posojilih v tujini za obnovo v vojni razrušenih zmogljivosti in odkup železnic od dotedanjih lastnikov. Obenem so s temi sredstvi pričeli graditi nove proge, kar pa je v veliki meri onemogočila velika gospodarska kriza. Ravno tako so s posojili preko obveznic nadoknadili vojno škodo in izvajali agrarno reformo.

Vemo, da je za stabilen razvoj vsakega gospodarstva nujno potrebna tudi stabilna valuta. Tega so se ravno tako zavedale vlade tega časa in so se zato lotile stabiliziranja domače valute. V prvi polovici dvajsetih let so jugoslovanske vlade vodile inflacijsko politiko, saj so se za kritje proračunskih potreb zadolževale brez jamstva pri Narodni banki. To je seveda vplivalo na tečaj dinarja v tujini. Nižanje je posredno vplivalo tudi na gospodarske razmere v državi. Tak način financiranja države je prenehal sredi dvajsetih let, ko so zašli v drugo skrajnost in pričeli izvajati precej restriktivno monetarno in proračunsko politiko, ki je ravno tako imela negativne posledice za gospodarstvo. Vsemu navkljub je oblastem uspelo utrditi vrednost dinarja in obdržati enak tečaj vse do leta 1931. Dotedaj so izpolnili tudi večino pogojev za zakonsko stabilizacijo dinarja. V ta namen so se precej zadolžili v tujini, da bi okrepili devizne rezerve. Smola snovalcev zakonske stabilizacije dinarja je bila v sočasnosti izvajanja projekta z veliko gospodarsko krizo, ki je s posledicami hitro porušila razmerje dinarja do tujih valut. Vlada je takoj reagirala in z ustreznimi ukrepi devizne politike uspela ponovno stabilizirati tečaj dinarja, vendar na nekoliko nižjem nivoju.

Posledica kriznih razmer v gospodarstvu je bila enormna rast kmečkih dolgov, ki so zaradi obsega grozili paralizirati vse gospodarske in finančne tokove v državi. Tudi proglašeni moratorij za kmečke dolgove v letu 1932 ni, razen zmede in dodatnega poslabšanja položaja, omogočil pričakovanega izboljšanja. Končno so ta problem rešili z novim zadolževanjem države v letu 1936. Odločili so se za javni dolg z emisijo obveznic za likvidacijo kmečkih dolgov, katere so dali upnikom za nadoknaden nastalih izgub in izboljšanje njihovega likvidnostnega položaja.

Zgodovina predvojnih jugoslovanskih dolgov pa se ne neha na tem mestu, temveč se nadaljuje tudi v letih po drugi svetovni vojni, kar Gnjatovičeva obravnava v zadnjem poglavju. Nova oblast je morala, tako kot leta 1918, priznati in prevzeti tudi stare dolgove. Notranje so regulirali že 1946 s poenotenjem in konverzijo v novo posojilo, ki smo ga odplačevali do 1. oktobra 1977. Zunanji dolgovi pa so bili dokončno regulirani s sporazumi z upniki v letih 1958, 1959, 1960, 1962 in 1967. Do danes je Jugoslavija večino predvojnih dolgov odplačala, razen nekaterih iz let 1927, 1936 in 1938, ki naj bi bili odplačani konec tisočletja, natančneje rečeno leta 1998. Kljub našemu pričakovanju se zgodba s starojugoslovanskimi dolgovi ne bo končala niti v tem letu, temveč bo trajala vse do leta 2018, ko bo na tujih finančnih borzah prenehala kupčija s obveznicami starih jugoslovanskih posojil, emitiranih v dolarjih, funtsterlingih in švicarskih frankih.

To zelo zanimivo knjigo zaključujeta izčrpna povzetka in srbohrvaščini in angleščini. V dodatku nam avtorica postreže s tabelami in obširnimi seznamom uporabljenih virov in literature. V tabelarnem delu objavlja podatke, ki kažejo gibanje zunanje trgovine Srbije in Jugoslavije ter potek zadolževanja srbske oziroma jugoslovanske države pri ustreznih Narodnih bankah. Zlasti sta povedni zadnji dve tabeli, v katerih najdemo popis vseh notranjih in zunanjih dolgov omenjenih držav z odplačilnimi roki, vsotami, obrestno mero in letnico izplačila.

Nedvomno lahko na koncu predstavitve zapišemo, da gre za zanimivo, tekoče in znanstveno korektno napisano knjigo o dosedaj redko obravnavani in širši javnosti malo poznani tematiki. Gotovo pa lahko, glede na avtoričina leta in dejstvo, da je pričujoče delo že njena druga knjiga, tudi v prihodnje pričakujemo podobna »prijetna presenečenja«.

Žarko Lazarevič

Boris Kuret, **Boršt**. Boršt : Prosvetno društvo Slovenec, 1990. 172 strani.

Bogatemu fondu slovenske lokalne zgodovine ter krajevnih kronik se je pred kratkim, decembra leta 1990, pridružilo delo Borisa Kureta »Boršt«. Ta kraj, ki z Dolino, Boljuncem in Ricmanji tvori homogeno enoto tržaškega Brega, pokrajine, stisnjene med kraško planoto in morjem, ki ga tu zapira Žaveljski zaliv, je tako v preteklosti kot v današnjih dneh ohranil svojo strnjeno in narodno zavest.

Tržaška okolica se je v povojnem obdobju znašla pod načrtnim udarcem razlašanja slovenske zemlje. Nacionalno homogeni teritorij so vseskozi krčili v najrazličnejše namene ter vedno v imenu napredka in bodočega razvoja. Prav dolinska občina, ki je bila izrazito primestna ter z bogato kmečko produkcijo v funkciji vsakodnevne oskrbe tržaškega trga vrtnin in sadja, je v načrtnem razlašanju slovenskih občin v 60. letih prva izgubila več kot 2/3 agrarne zemlje. Razslojenost prebivalstva, izguba tradicionalnih načinov produkcije ter neposreden stik s mastodontnimi strukturami tovarn, ki so se načrtno zažirale v enotno vaško središče, so bili predpogoj za nevarno inklinacijo vrednot, kjer sta narodna zavest in homogenost kulturne aktivnosti bila sinonim vsakodnevnega uveljavljanja tamkajšnjih vaških skupnosti in njenih prebivalcev.

Trst z okoliškimi občinami je v povojnih desetletjih doživel usodo planiranega prehoda iz industrijskega centra v središče terciarnih dejavnosti. Ekonomska neučinkovitost, politična nedefiniranost ter demografski padec so prizadeli vse sloje tamkajšnjega prebivalstva. Vizija italijanskega gospodarskega razvoja je ta geografski prostor definirala kot odskočno desko za vključevanje italijanskega kapitala v podonavsko — balkansko področje. V ta namen je bila gradnja cestnih infrastruktur privilegirano področje velikih investicij. Razlašanje slovenske zemlje je sledilo dvema ciljema: razvojnim črtam bodočih povezav proti vzhodu ter izpodkopavanju temeljev slovenske samobitnosti na tem prostoru. Manjšinska politika v zamejstvu se je tem trendom s težavo upirala. Definiranje prave poti obstanka oz. ohranjanja bistvenih smeri razvoja slovenske narodnostne skupnosti v Italiji je bilo često stihijsko in nedomišljeno. Marsikdaj se je kultura podrejala ekonomskim zahtevam samoorganiziranja in samofinanciranja. Marsikaj pa je raslo iz korenin posameznih skupnosti in posameznih pobud bogate tradicije preteklosti. V ta drugi razdelek sodi tudi delo Borisa Kureta »Boršt«. Ob devetdeseti obletnici prosvetnega društva Slovenec iz Boršta je ta marljivi in prizadevni kulturni delavec na svojstven način hotel povezati preteklost in sedanost slovenske vasi. V dolgih letih iskanja ter evidentiranja potrebnega gradiva je obredel vse pomembne inštitucije zgodovinskega spomina med Ljubljano in Reko. V svoji kroniki je obdelal s faksimiranjem arhivskih virov in komentarji Posojilno in konsumno društvo, Bralno in pevsko društvo Slovenec, Vzajemno društvo za zavarovanje goveje živine, Narodno delavsko organizacijo, Pogrebno društvo ter Glasbeno društvo Slovenec, torej vse oblike kulturne in gospodarske samoorganiziranosti davčne občine Boršt. Na modelu ene vasi je prikazal osnove narodne in gospodarske rasti Slovencev konec prejšnjega stoletja v okolici Trsta.

Povezave s tržaško slovensko politično stvarnostjo so tekale tudi na ravneh akumulacije kapitala in političnega konsenza. Politično društvo Edinost ter Zveza posojilnic in hranilnic sta v okoliških vaseh črpala svoj življenjski sok ter perspektivo narodne enakopravnosti. Vse vasi v tržaškem Bregu so bile znane po odličnem vinu. Domača »bržanska«, izvrstna in daleč naokrog znana vinska kapljica je v Boršt vedno privabljal tržaške izletnike, ki so tu pustili marsikateri krajcar ali celo krono. Železniška proga Trst—Herpelje je kraju prinesla razvoj in hitrejšo povezavo z mestom, kjer so lahko prodajali cenjeno prvo zelenjavo in sadje. Vse to je Borštu dajalo značaj bogate in napredne vasi, kar se je kazalo v razčlenjenem društvenem in kulturnem življenju. Da bi zbral vse te drobce »živete zgodovine«, je avtor veliko časa presedel v Državnem arhivu v Trstu, v tržaški Mestni knjižnici, v Arhivu za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, v Slovanski knjižnici v Ljubljani, v Narodni

in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani, v Studijski knjižnici na Reki ter v Župnijskem arhivu v Borštu. V knjigi je evidencial vse protokole in člane omenjenih društev, njihova pravila ter cilje, kar je edinstven seznam bogatega kulturnega in gospodarskega udejstvovanja te primestne tržaške vasi.

V drugem delu obravnavane knjige je Boris Kuret razgrnil seznam inštitucij v omenjeni občini. Obdelal je Občino Boršt ter sistem lokalne uprave vseh vasi v Bregu. Posvetil se je inštituciji Cerkve, šolstva, pošte in drugim oblikam uprave. Bogati sezname in historijati teh inštitucij dokazujejo razvejanost posvetnega in cerkvenega življenja v teh krajih. V besedi in sliki je avtor obdelal gradnjo železnice Trst—Hrpe-lje, ki je bila zgrajena leta 1887, da bi se izboljšal trgovski promet med Trstom in Istro, ter da bi se skrajšala tovarna pot v smeri Kranjske in drugih avstrijskih dežel. Proga je merila 20 kilometrov in je bila zgrajena v višinski razliki 488 m. Na njej je bilo 7 viaduktov in 87 zgrajenih objektov. V Borštu je bila postaja opremljena z dvema tiroma za prehitevanje in z enim za postajanje. Železniška proga je veliko prispevala k hitrejšemu razvoju vasi in hitrejši komunikaciji z mestom.

Avtor svoje delo zaključuje s prikazom 1. svetovne vojne ter posledic v življenju vasi. Visoka narodna zavest prebivalcev Boršta je bila opazna tudi v kasnejših desetletjih, ko so marsikateri morali v izgnanstvo ali v fašistične zapore.

Se dandanes je kljub bližini mestnih naselij in grozljivim infrastrukturnim cestnim povezavam ta vas ostala sinonim slovenstva. Obrnjen k soncu in obkrožen z vinsko trto ter z oljčnimi nasadi Boršt vztraja v svojem tradicionalnem življenju. Delo Borisa Kureta je ta izsek slovenske primestne vasi odlično predstavilo. Brežanska vas Boršt se nam je tako vtisnila v spomin v svoji bogati obleki preteklosti, vaško dogajanje, postavljeno v širši prostor, pa je dokaz žilavosti teh ljudi, kar je garancija tudi za jutrišnji dan.

Boris Gombač

Mario Meneghini, Piero Pisenti. Portogruaro 1990. 357 strani.

Piero Pisenti (1887—1990) je bil prvi prefekt furlanske pokrajine (Provincia del Friuli), ki je nastala januarja leta 1923 iz prejšnje videmske pokrajine, iz delov bivše Goriško-Gradišanske ter iz tistih delov Koroške in Kranjske, ki so po rapalski mirovni pogodbi prišli pod Italijo. Ta združitev je imela tudi raznarodovalne namene in prefekt Pisenti je s svojimi ukrepi deloval izrazito protislovensko. Milica Kacinova ugotavlja, da je v furlanski pokrajini vladala »ostra in neomahljiva politika raznarodovanja«. Pisenti je poznan zlasti po ukazu z dne 19. oktobra 1923, s katerim je ukazal tujerodnim časnikom, da imajo naslove prevedene v italijanski jezik in da je tudi vsebina dvojezična. Ta strogi ukrep je sam Mussolini po par dneh preklical. Pisenti je nato izgubil mesto prefekta, vendar je po krajšem obdobju znova deloval v stranki. V salojski republiki je bil 6. novembra 1943 imenovan za pravosodnega ministra. Takrat je Mussolini o njem dejal, da je človek, ki je imel celo dvajsetletje sposobnost »neke krivoverske razsvetljenosti«. Ta Mussolinijeva fraza je izbrana za podnaslov biografije izpod peresa Maria Meneghina, časnikarja, ustanovitelja in urednika desničarskega »Nuovo Fronte«.

Knjiga, o kateri poročamo, je hagiografska. Sestavljena je iz pričevanj različnih avtorjev. V njej so ponatisnjeni nekateri dokumenti, Pisentijevi članki in razgovori. Knjiga ni znanstveno delo. V objavljenem gradivu je tudi nekaj bežnih opozoril na razmere v takojimenovani Julijski krajini, predvsem za čas med drugo svetovno vojno. Pisenti je leta 1925 izdal brošuro *Problemi di confine*, v njej je obdelal slovensko duhovščino. Februarja 1944 je v spremstvu sekretarja fašistične stranke Alessandra Pavlinija obiskal regiment »Tagliamento« na Tolminskem. Po vojni je deloval kot odvetnik in bil soudeležen pri družbi, ki je zgradila vzpenjačo na Svete Višarje (1964). Takrat je živel v Furlaniji, sicer pa je bil doma iz Perugie. Na knjigo velja le opozoriti, nima pa posebno velike historiografske vrednosti.

Branko Marušič

Charles S. Liebman, Steven M. Cohen, *Two Worlds of Judaism*. New Haven—London : Yale University Press, 1990. 11 + 202 strani.

Publikacija pregledno predstavlja današnjo problematiko ameriškega in izraelskega židovstva v vsej večplastnosti. Charles Liebman je univerzitetni profesor političnih ved v Izraelu, Steven Cohen pa profesor sociologije na univerzi v New Yorku. Knjiga tvori zaokroženo celoto in je razdeljena na poglavja: židovska kolektivna zavest, etnocentrizem in antisemitizem, država in diaspora, liberalizem in židovstvo, versko življenje.

Viri in literatura: rezultati mnogih anket in socioloških raziskav različnih avtorjev, med njimi tudi Liebmana in Cohena. Članki časopisov Los Angeles Times, 1988

in Jerusalem Post, 1988. — Na straneh 185—193 je dolg seznam uporabljene literature; našteti so tudi avtorji: Menachen Friedman, Simon Herman, Howard Sachar, Henry Wasserman.

Kolektivno povezanost z rojaki občutijo Židje najprej v obliki obvezne medsebojne pomoči. Kar 74 % ameriških Židov šteje tovrstno pomoč za svoj imperativ. Več kot polovica Židov pričakuje pri svojih agencijah v Združenih državah bolj osebni pristop, kvalitetnejšo uslugo na račun solidarnosti; tak medsebojni odnos gojijo tudi v njihovih šolah v kontaktu med učitelji in starši učencev. Skratka, gre za pojem razširjene židovske družine, kamor so vključeni vsi člani, tako bogati kot revni (str. 21). Omenjeni odnos je v Izraelu še poglobljen in se včasih kaže v prav familiarnem nastopu do strank. — V 60-tih letih, ko je bil proces proti Adolfu Eichmannu (1960) in kasneje šestdnevna vojna (1967), je holokavst nekako postajal osrednji židovski simbol. Ameriški Židje so gradili spomenike, pripravljali razstave, urejali muzeje; podobno, morda pa bolj iracionalno so se odzivali Židje v Izraelu (str. 33).

Židje vidijo svojo lastno podobo okrašeno s pozitivnimi atributi: intelekt, širina, priznavanje duhovnih vrednot, kultiviran racionalizem, lepo družinsko življenje. Krščanska kultura in civilizacija pa je po njihovem mnenju inferiorna v odnosu do židovstva (str. 39). — Kot skupnost so dobro integrirani v ameriško družbo, to je najbolj izobražena skupina in tudi poslovno uspešna. Kar četrtna kluba »Forbes 400«, najbogatejših Američanov je Židov, četudi tvorijo manj kot 3 % celotnega prebivalstva. Imajo vrsto vplivnih intelektualcev in novinarjev ter močan proizraelski lobby v Washingtonu. Z indirektnim vplivom so uspeli, da se je v obdobju po 1. 1968 kar 300.000 Židov izselilo iz Sovjetske Zveze. (Zanimivo, da česa podobnega niso dosegli okrog 1. 1940, da bi rešili rojake nacističnih taborišč.) — Odnosi s črnici niso najboljši, čeprav so tudi Židje aktivno sodelovali pri znanem gibanju za človekove pravice. Še 1. 1985 je bilo 85 % ameriških Židov mnenja, da bi poslabšanje gospodarskih razmer in socialni nemiri v državi verjetno povzročili antisemitizem večjih dimenzij; zato kar polovica tamkajšnjih Židov tako ali drugače podpira vladne socialne programe, ki dolgoročno preprečujejo nemire (str. 49). Zanimivo, da je še vedno prisotno namerno zapiranje Židov v lastni krog, raje se družijo z rojaki. — V anketi 1986. leta je bila dobra polovica izraelskih Židov mnenja, da je vsaka kritika njihove države nujno že izraz določenega antisemitizma; podobne poglede imajo tudi mnogi njihovi ameriški rojaki (str. 62)! Tretjina židovskih Američanov je relativno indiferentna do Izraela, tretjina je zmerno proizraelska, ena tretjina pa je odločno proizraelska.

Določena mera pretiravanja je razvidna tudi v židovskem zgodovinopisju; za svojo zgodovino štejejo preteklost teritorija, kjer je danes njihova država, in ne le zgodovino židovskega ljudstva, kar bi bilo sicer običajno (str. 74). — O odnosu do Arabcev na zasedenih ozemljih tovrstne ankete in študije kažejo precejšnje razlikosti: teoretično jim priznavajo enake pravice, ki pa niso potem uresničene v praksi. Večina se še vedno zavzema za preferencialni odnos do Arabcev predvsem pri vstopu na univerzo, zaposlitvi, socialnem zavarovanju in poljedelskih kreditih.

Politična kultura je brez dvoma višja pri ameriških Židih, ki so bolj tolerantni; Izraelci niso preveč senzibilni, ko gre za praktično uresničevanje pravic, ki naj jih ima vsak posameznik, vključno s pravico do svobode govora in tiska. V Ameriki se Židje zavzemajo za pravice posameznika in manjšin, za ločitev cerkve in države. Verjetno je k temu pripomogla njihova politična izkušnja, saj so tudi sami manjšina v ameriški družbi z relativno manj politične moči; bojijo se potencialnega antisemitizma.

Židovstvo ima v sebi tudi kulturni in ne samo verski element. Večna ameriških rojakov praznuje najmanj trikrat v letu: Rosh Hashanah (Novo leto, sept.—okt.), in Yom Kippur (Dan sprave, sept.—okt.), Hanukah (osvoboditev Jeruzalema, dec.), Passover (praznik osvoboditve izpod egipt. jarma, marec—april). Omenjeni prazniki so dostikrat upoštevani tudi na koledarjih, ki so namenjeni vsem Američanom, ne le Židom. — Družine z otroki dokaj redno izpolnjujejo verske običaje; sinovi in hčere poskrbijo, da so njihovi starši pokopani na židovskih pokopališčih itd. Opazno je tudi prilagajanje novim časom v Ameriki: Rosh Hashanah je na primer postal rojstni dan sveta, Passover poudarja pomen svobode za vsakega posameznika. V Izraelu slavijo takorekó vsi Passover; Hanukah praznuje 88 % prebivalstva, Yom Kippur pa 74 %; ob sobotah se vsaj polovica tamkajšnjih Židov strogo drži praznika. Izraelsko židovstvo goji več rituala, se pa manj ukvarja z moralnimi dilemami kot ameriško.

Tako ameriško kot izraelsko židovstvo izvirata iz skupne kulturne dediščine, vendar sta sčasoma nastali dve različni reinterpretaciji. Ameriški Židje pač živijo v svetu, kjer je verska pripadnost prostovoljna; zato so si morali povsem sami zgraditi svojo infrastrukturo: šole, sinagoge, bolnice, domove za ostarele, poletne rekreacijske centre, organizirati dobrodelna društva in razne pomožne organizacije, vzdrževati lastno časopisje itd. V Izraelu vse to sodi v državni proračun, ali pa je vsaj subvencionirano. Tukaj je religija uradna zadeva, dočim je v Združenih državah to stvar posameznika in njegove zavesti.

UDK 325.1 (497.12) "1945/1989"

MALACIĆ Janez, dr., izredni profesor, Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta, 61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 17

Zunanje migracije Slovenije po drugi svetovni vojni

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 2, s. 299—313, 14 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Za analizo zunanjih migracij Slovenije v obdobju 1945—1953, ko so prevladovala politične migracije, nimamo skoraj nobenih statističnih podatkov. Za obdobje 1954—1989 je na voljo precej statističnih podatkov, migracije pa so v prvi vrsti posledica ekonomskih dejavnikov. Slovenske zunanje migracije so razdeljene na medrepubliške in tuje, oboje pa še na stalne in začasne. Slovenija je v prvi polovici šestdesetih let postala iz tradicionalne emigracijske imigracijska dežela. Potek zunanjih migracij pa je bil za našo republiko neugoden. V tužino so se odseljevali predvsem kvalificirani industrijski delavci, k nam pa so se priseljevali pretežno nekvalificirani delavci iz agrarnih predelov ostale Jugoslavije.

Avtorski izvleček

UDK 808.101—311 Kranjska

ROTAR Janez, dr., redni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Askerčeva 12

Najstarejši zapis imena dežele kranjske

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 3, s. 357—361, 10 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Prispevek obravnava spis s prvim avtentičnim zapisom imena »dežele kranjske«. Nastal je 1495, neposredno po usodni bitki med hrvaško in turško vojsko na Krbavskem polju leta 1493.

Avtorski povzetek

UDK 929 Kremenšek V.

VODOPIVEC Peter, dr., redni profesor za novejšo zgodovino, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Askerčeva 12

Slavko Kremenšek — šestdesetletnik

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 2, s. 315—317, 9 cit.

Sn. (Sn., En.)

Avtor opozarja na pomen Kremenškovega etnološkega dela za zgodovinske in zgodovinarje, pri čemer kratko označuje kremenškove teoretske članke in poglavitne raziskovalne tematike. Med kremenškovimi zgodovinskimi razpravami posebej omenja njegovo monografijo o »Slovenskem študentovskem gibanju 1919—1941«, s katero se je Kremenšek (r. 22. 4. 1921 v Kozjem) vidno zapisal v polno slovensko zgodovinsko.

Avtorski izvleček

UDK 808.62/63—3 "1813"

POGACNIK Vladimir, dr. docent, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 61000 Ljubljana, Askerčeva 12

Nodierovi pogledi na jezike Ilirije

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 3, s. 363—368, 26 cit.

Sn. (Fr., Sn., En.)

Pred prihodom v Ljubljano se je Nodier, kar zadeva jezikoslovje, močno zgledoval po pisih 18. stoletja, še najbolj pa pri Courtu Gébelineu. Shemo prvotnih, matičnih in sekundarnih jezikov (premieres langues-mères, langues-mères in langues-filles je prilagodil jezikom Ilirskih provinc in pri tem v terminološkem pogledu zelo nihaj. Svoje kvazietimologije latinskih in romanskih besed iz prallirščine je v poljubljanskem obdobju opustil.

Avtorski izvleček

VODOPIVEC Peter, Dr., Full Professor for Modern History, University of Ljubljana, Faculty of Arts, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Slavko Kremenšek — Sexagenarian

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 45/1991, No. 2, pp. 315—317, 9 notes

Sn. (Sn., En.)

The author points out to the significance of Kremenšek's ethnological work for historiography and historians, thereby shortly indicating Kremenšek's theoretical articles and his essential research themes. From Kremenšek's historiographical treatises he especially points out to his monography "Slovene Student Movement 1919—1941", which gave Kremenšek (born on April 22, 1921, in Kozele) a significant place in the postwar Slovene historiography.

Author's Abstract

POGAČNIK Vladimir, Dr., Assistant Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts and Sciences, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Nodler's Views on the Languages of Iliria

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 45/1991, No. 3, pp. 363—368, 26 notes

Sn. (Fr., Sn., En.)

Before his arrival in Ljubljana, in the field of linguistics Charles Nodler firmly followed the example of the 18th century linguists, especially that of Court Gébelin. He adapted the system of the primal, mother and secondary languages (premières langues-mères, langues-mères, langues-mères in langues-filles) to prilagodil jezikom provinces, although his terminology was quite uneven. After the Ljubljana period he abandoned his quasi-etymologies of the latin and roman words originating in the primitive Illyrian language.

Author's Abstract

MALACIČ Janez, Dr., Associate Professor, University of Ljubljana, Faculty of Economics, 61000 Ljubljana, Kardejeva ploščad 17

External Migrations of Slovenia after the Second World War

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 45/1991, No. 2, pp. 299—313, 14 notes

Sn. (De., Sn., En.)

There are nearly no statistical data that could be used in order to analyse the external migrations of Slovenia in the period 1945—1983 as political migrations prevailed. However, there are quite some statistical data available for the years 1954—1989; migrations being in the first place the result of economic factors. Slovene external migrations can be divided into interrepublican and foreign ones, and both into permanent and temporary. Slovenia has become in the first half of the Sixties an immigration country from the traditional emigration one. Mostly qualified industrial workers emigrated abroad, whereas mostly unqualified workers from the agrarian parts of the rest of Yugoslavia immigrated.

Author's Abstract

NOTAR Janez, Dr., Full Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts and Sciences, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

The Oldest Written Record of the Name »dežeja Kranjska« (Province of Carniola)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 45/1991, No. 3, pp. 357—361, 10 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The contribution deals with the text containing the first authentic written record of the name »dežeja kranjska« (Province of Carniola). The text was written in 1495, quite soon after the fatal battle between the Croat and Turkish soldiers in Krbava Field in 1493.

Author's Abstract

UDK 316.343.62 (436—89) "17/19"

BRUCKMÜLLER Ernst, dr., izredni prof., Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Universität Wien, A-1100 Wien, Dr Karl Lueger-Ring 1

Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 3, s. 369—391, 89 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor ugotavlja številine vrzeli v proučevanju zgodovine meščanstva v Avstriji od 18. stoletja naprej, razpravlja o vzrokih zanje in daje predloge za nova proučevanja, pri tem pa razčlenjuje osem tematskih sklopov dosedanjega in bodočega raziskovanja.

V. Melik

UDK 061.22-949.712 "1843/1862"

JANSA-ZORN Olga, dr., docent, Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, 61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16

Historično društvo za Kranjsko (2. del)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 3, s. 393—410, 153 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Historično društvo za Kranjsko je med članstvom razlikovalo redne, častne in dopisne člane. Število rednih članov se je gibalo med 200 in 400. Delo društva je vodil petčlanski odbor. O delu društva govorijo poročila z občnih zborov in mesečnih sestankov. V času svojega obstoja je društvo ustvarilo z darili in z zamenjavami bogato knjižnico.

Avtorski izveček

UDK 323.1 (411) "1707/..."

YOUNG James D., dr., profesor, Univerza Stirling, Škotska, UK

Nacionalno vprašanje, škotska zgodovina in socializem

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 3, s. 445—449

Sn. (En., Sn., En.)

Avtor daje slovenskim zgodovinarjem kratek pregled nacionalnih problemov Škotske od unije 1707 naprej, karakterizira škotsko prostetilstvo, predvsem pa navaja stališča socialističnega gibanja na Škotskem do škotskega narodnega vprašanja, avtonomije in samouprave.

V. Melik

UDK 331.107.25 (487.12) "1918/1948"

KRESAL France, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Delavski zaupniki

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 3, s. 451—460, 27 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Razprava obravnava delavske zaupnike v Sloveniji (oz. Jugoslaviji) od začetka njihovega delovanja 1918 do ukinitve 1948. Delavski zaupniki so bili zastopniki delavstva po obratih, posredniki med delavci in delodajalci v delovnih sporih in varovalci delavske zaščite. Volili so jih vsi zaposleni delavci.

Avtorski izveček

JANŠA-ZORN Ojga, Dr., Assistant Professor, University of Ljubljana, Pedagogical Faculty, 61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 18

Historical Society for Carniola (2nd Part)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 45/1991, No. 3, pp. 393-410, 153 notes

Sn. (De., Sn., En.)

Historical Society for Carniola had ordinary, honorary and corresponding members. It had 200-400 ordinary members. The activity of the association was conducted by the five-member committee. The activity of the association is obvious from the reports of general assemblies and monthly meetings. During its existence the association set up a very rich library by means of gifts and exchanges.

Author's Abstract

UDC 331.107.25 (497.12) "1916/1946"

KREŠAL France, Dr., Scientific Collaborator, Institute for Modern History, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Trade Union Organizers

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 45/1991, No. 3, pp. 451-460, 27 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The treatise deals with trade union organizers in Slovenia (resp. in Yugoslavia) from the beginning of their activities in 1918 until their abolishment in 1946. Trade union organizers were representatives of plant workers, negotiators between the workers and the management in labour conflicts and protectors of workers' rights. They were elected by all employed workers.

Author's Abstract

BRUCKMÜLLER Ernst, Dr., Associate Professor, Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Universität Wien, A-1100 Wien, Dr Karl Lueger-Ring 1

New Researches on the History of Austrian Bourgeoisie

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 45/1991, No. 3, pp. 369-391, 69 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The author points out to numerous gaps concerning the researches on the history of bourgeoisie in Austria from the 18th century onwards, deals with the reasons and gives suggestions for new studies. He analyses eight thematical complexes of the previous and future researches.

V. Melik

UDC 323.1 (411) "1707/..."

YOUNG James D., Dr., Lecturer in History, University of Stirling, Scotland, UK

The National Question, Scottish History and Socialism

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 45/1991, No. 3, pp. 445-449

Sn. (En., Sn., En.)

The author gives a short survey of Scottish national problems since the Union of 1707, characterizes Scottish enlightenment, but above all he states the points of view of the Scottish socialist movement on the Scottish national question, the Home rule for Scotland and the national self-government.

V. Melik

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

— osrednja slovenska historična revija
— glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 12/I, telefon (061) 150 001, int. 210, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

1/1947 (ponatis 1977) — 96 din	33/1979, št. 2 — 76 din
2-3/1948-49 (ponatis 1988) — 130 din	33/1979, št. 3 — 70 din
4/1950 (1987) — 120 din	33/1979, št. 4 — 56 din
5/1951 (1987) — 164 din	34/1980, št. 1-2 — 104 din
6-7/1952-53 (1986) — 240 din	34/1980, št. 3 — 52 din
8/1954 (1990) — 160 din	34/1980, št. 4 — 52 din
9/1955 (1989) — 120 din	35/1981, št. 1-2 — 82 din
10-11/1956-57 (1990) — 160 din	35/1981, št. 3 — 56 din
12-13/1958-59 (1991) — 240 din	35/1981, št. 4 — 44 din
14/1960 — pred ponatisom	36/1982, št. 1-2 — 76 din
15/1961 (1989) — 96 din	36/1982, št. 3 — 52 din
16/1962 (1991) — 240 din	36/1982, št. 4 — 44 din
17/1963 (1978) — 120 din	37/1983, št. 1-2 — 70 din
18/1964 (1980) — 120 din	37/1983, št. 3 — 44 din
19-20/1965-66 (1985) — 152 din	37/1983, št. 4 — 48 din
21/1967 — pred ponatisom	38/1984, št. 1-2 — 70 din
22/1968, št. 1-2 (1983) — 70 din	38/1984, št. 3 — 44 din
22/1968, št. 3-4 — razprodan	38/1984, št. 4 — 48 din
23/1969, št. 1-2 (1989) — 82 din	39/1985, št. 1-2 — 76 din
23/1969, št. 3-4 (1989) — 64 din	39/1985, št. 3 — 64 din
24/1970, št. 1-2 (1981) — 64 din	39/1985, št. 4 — 52 din
24/1970, št. 3-4 (1988) — 76 din	40/1986, št. 1-2 — 90 din
25/1971, št. 1-2 (1985) — 82 din	40/1986, št. 3 — 64 din
25/1971, št. 3-4 (1986) — 76 din	40/1986, št. 4 — 76 din
26/1972, št. 1-2 (1980) — 96 din	41/1987, št. 1 — 82 din
26/1972, št. 3-4 (1984) — 90 din	41/1987, št. 2 — 82 din
27/1973, št. 1-2 (1989) — 82 din	41/1987, št. 3 — 76 din
27/1973, št. 3-4 (1988) — 90 din	41/1987, št. 4 — 76 din
28/1974, št. 1-2 (1988) — 82 din	42/1988, št. 1 — 70 din
28/1974, št. 3-4 — razprodan	42/1988, št. 2 — 70 din
29/1975, št. 1-2 — razprodan	42/1988, št. 3 — 76 din
29/1975, št. 3-4 — 140 din (kmalu razprodan)	42/1988, št. 4 — 64 din
30/1976, št. 1-2 — 82 din	43/1989, št. 1 — 70 din
30/1976, št. 3-4 — 76 din	43/1989, št. 2 — 70 din
31/1977, št. 1-2 — 140 din (kmalu razprodan)	43/1989, št. 3 — 70 din
31/1977, št. 3 — 120 din (kmalu razprodan)	43/1989, št. 4 — 76 din
31/1977, št. 4 — 60 din	44/1990, št. 1 — 70 din
32/1978, št. 1-2 — 90 din	44/1990, št. 2 — 76 din
32/1978, št. 3 — 64 din	44/1990, št. 3 — 70 din
32/1978, št. 4 — 64 din	44/1990, št. 4 — 76 din
33/1979, št. 1 — 82 din	45/1991, št. 1 — 80 din
	45/1991, št. 2 — 96 din
	45/1991, št. 3 — 120 din

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 300 dinarjev, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 500 din dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštadini nad 8 dinarjev zaračunamo dejanske pošne stroške.

Ponatis vseh zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu po posebni nižji prednaročniški ceni.

Bibliografsko kazalo za prvih petindvajset letnikov ZČ stane 32 din. Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

